

વિવિધ ગ્રંથમાળા; ગ્રંથાકર ૨૧૬, વર્ષ ૧૮ મું, સંવત ૧૮૮૪

આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદુ ધર્મની વિધિવિધાનક્રમ

લેખક:- ભાતીલાલ ગોસ્વામી, અધ્યક્ષ, રાજકોટ.
અરવિંદ ધોષ, વડોદરા, મુદ્રણનિષ્ઠ,
પ્રેમકુસુમ, સેવાકુળ ઘરની લેખક

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક:- ભિક્ષુ-અસંહાનંદ
૨૪૭ અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૨૫૬, પ્રત ૫૩૦૦, સ. ૧૯૮૫
પાકું પૂરું ના, સાદું ના પો નહીં.

“છાપવા છપાવવાની સર્વેને ફટ”

અમદાવાદ “મસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” મા
સિમુ-અખદાનદના પ્રજાપ્રેમી મુદ્રિત.

વિ નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે.

પંચરત્નગીતા-સામાન્ય અક્ષરવાળી, મૂળ શ્લોક તથા જરાત્રી ટીકા સાથે. કદ ઈચ ૩૧૫x૫૧૧, પૃષ્ઠ ૭૩૬, પાકા રૂંદા સાથે ૦૧, રેશમી અથવા શણીયું પૂઠું ૦૧૨

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થ સાથે, ૩૧૫x૫૧૧, પૃષ્ઠ ૪૮૦, પાકું ૦૧, શણીયું અથવા રેશમી ૦૧૨

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સરલાર્થ સાથે નવમી આવૃત્તિ. ૩૧૫x૫૧૧, પૃષ્ઠ ૨૭૨, સાદું પૂઠું ૦૧, પાકું ૦૧૨ શણીયું ૦૧

અમદાવાદ બહાર મુંબઈમાં તથા અન્ય સ્થળોના વેચનાર
ગીતામાં ૦૧૦૧ ને પંચરત્નમાં ૦૧૦૨ વધુ લેશે.

સંવત ૧૯૮૪ નો પૃષ્ઠમેલ

“વિવિધ મથમાળા”ના અધ્યક્ષ-સત્ત ૧૯૮૪ ની વર્ષમાં નીકળેલા પુસ્તકોની વિગત -

મથક	મથક નામ	મૂલ્ય	સાદુ	પૃષ્ઠ
૨૦૫ થી ૨૦૬	ડોહમની વાણી મથકને	૧)	૦૧૧	૨૭૬
૨૦૭ થી ૨૧૦	શુભસમદ-ભાગ ૪ થી	૧૧	૧	૪૨૬
૨૧૧ થી ૨૧૪	સ્વામી શ્રી ભારતરાજદંડ			
	અને વિજયકૃષ્ણ મોરવામી	૧૧	૧૧	૪૩૨
૨૧૫	શ્રીપદગતમીના	૦૧૪	૦૧૨	૬૮૮
૨૧૬	આર્યોના સંગ્રહ	૦૧	૦૧	૨૫૬
		૫૧	૪૧	૨૦૬૮

ઉપલી સખ્યામાં શુભસમદના મોટા પૃષ્ઠ અદલ પૃષ્ઠ ૨૦૮ તથા ચાર ચિત્રો અદલ ૨૮ પૃષ્ઠ ઉમેરી કુલ તેમાંથી છેલ્લા બે પુસ્તકના કુલ કદ અદલ ૩૧૪ ની સખ્યા બાદ કરવાથી પાકી પૃષ્ઠમખ્યા ૧૬૬૦ ની રહેશે

એ ઉપરાંત એ વર્ષના ચેમ્પા નીચલા બે પુસ્તક વધારાના અકરે અપાયા છે

‘ભગવદ્ગીતા’નો શુદ્ધ સરસાર્થ અને સાદા પૃષ્ઠ સાથે, સાતમી આવૃત્તિ, કદ ગ્રામપા, પૃષ્ઠ ૨૫૬, મૂલ્ય ૦) =

“પ્રભુમય જીવન ની ત્રીજી મહોદિન આવૃત્તિ, પાકુ મૂલ્ય કદ ૫૪૬ પૃષ્ઠ ૧૪૪ મૂલ્ય ૦) = ૦૧

સ્વાસ સૂચના, ઇત્યાદિ

૧-આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો જ્યાં જ્યાં સાંભળિકે પત્રોના બદલામાં અથવા એવા કોઈ કારણસર મોકલાય, તે તે સજ્જનોએ તે વિષે અભિપ્રાય પણ આપવા ભ્રમણએ એવું નથી. અભિપ્રાય આપવા માટે યોગ્યતા હોય તેવાં વાંચવા સમજવા માટે જે પરિશ્રમ અને સમયની જરૂર છે, તે પણ ધ્યાનમાં હોવાથી આ સંસ્થાનું પુસ્તક અભિપ્રાય માટે મોકલવું હોય ત્યારે તેવી વિનંતિ સાથેજ મોકલાય છે.

૨-વિવિધ ગ્રંથમાળામાં હાલ (૫૪૯ ના કદના) વાર્ષિક ૧૬૦૦ પૃષ્ઠનો નિયમ છતાં આ વર્ષમાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વિશેષ અપાયાનું મુખ્ય કારણ વાંચનારનું પુણ્ય સમજવાનું છે, અને તેથી પ્રત્યેક વાંચનાર બંધુએ પુણ્ય ક્ષેત્રોમાં અધિકાધિક સદુપયોગ કરી કરાવીને પોતાના જ્ઞાન-ચારિત્રને અધિકાધિક ઉન્નત કરતા ચાલે-અર્થાત્ પોતાનું સાચું કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય સમજી તથા સાધીને કૃતકૃત્ય બની રહે; એવી શિક્ષા આ શિક્ષા મળે છે. જે બધુએ એવું તેવું અતિ અગત્યનું સ્વદિત સમજવા-સાધવાને બદલે સદ્ગ્રંથરૂપી પુણ્યક્ષેત્રને માત્ર દેખાવ માટે કે ખોટા સતોષ માટે સધરીજ રાખતા હોય એવાઓને પરમાત્મા સન્મતિ આપે.

૩-સાદા પૂઠાના ગ્રાહકોને પાકા પૂઠાવાળી “પંચરત્ન-ગીતા” મોકલવાનું એક એ કારણ પણ છે કે તે સજ્જનો પાકા પૂઠાવાળા પુસ્તકોનું અનેકગણું ટકાઉપણું જ્ઞાનમાં લાઠી બનતા સુધી પાકા પૂઠાના ગ્રાહક થાય. આ પુસ્તકનું વી. પી. સ્વીકાર્યો પછી પણ જે સજ્જનો પાકા પૂઠા બદલ વધારાનો રૂ. ૧) દીવાળી સુધીમાં મોકલી આપશે, તેમને પણ નવા વર્ષથી પાકા પૂઠાવાળા મોકલાશે.

દરવર્ષે અવજોના સ્વર્ણે હિંદમાં ચાલતું ખ્રિસ્તીઓનું પ્રચારકાર્ય

ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તીઓનું પ્રચારકાર્ય કેટલું જોરજોરથી ચાલી રહ્યું છે તેના ખ્યાલ બહુ થોડા ભારતશાસ્ત્રીઓને હશે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની વગેરેના જે અનેક મિશનરો આહી સતત પ્રચારકાર્ય કર્યે જાય છે, તેમને ભારતવાસીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે પોતપોતાના દેશોમાંથી થોડાંક પૈસા મળે છે. હિંદુ સમાજની માદિતી માટે એ મિશનરોના કાર્યનો થોડોક અટ્ટેનાય અત્રે આપીએ છીએ.

એકના ભારતવર્ષમાં એવી ૭૦૦ ખ્રિસ્તી સંસ્થાઓ મોટા પાયા ઉપર કામ કરી રહી છે તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે છે -

બ્રિટિશ મિશન પોતાના દેશમાંથી ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે દર વર્ષે પોષ્ટાલિક કરોડ પૌંડથી કંઈક વધુ રકમ મેળવે છે એજ પ્રમાણે અમેરિકન મિશન પોતાના દેશમાંથી લગભગ ૫ કરોડ પૌંડ મેળવે છે. સ્વીડન-નોર્વે અને રશિયન મિશનરો ૮ લાખ પૌંડ તથા જર્મનીનું મિશન ૭૦૦૦ પૌંડ મેળવે છે આ મહદ દર વર્ષે મળ્યાજ કરે છે આ ધનથી અનેક ઉપાયોદ્ધાર ખ્રિસ્તી બનાવવાનું કામ કરવામાં આવે છે સાત દગ્ગરથી વધારે દેશો ખ્રિસ્તી તથા અતારદગ્ગરથી વધારે વિદેશી પાદરીઓ એ મિશનરોમાં કામ કરે છે એ પાદરીઓમાં પુરાણ ઉપરાંત ૧૪૮૧ ચિરાદિત સ્ત્રીઓ તથા ૨૪૦૮ કુમરિકાઓ છે, આ મિશનરોના ઉપદેશકો તૈયાર કરનારા ૬૧ વિદ્યાનરો, ૧૪૧ અનાયાયરો, ૧૭૦ શિષ્યવિદ્યાલયો, ૭૧૭ હાઇસ્કૂલો,

૧૫૦૦૦ થી વધારે રવિવારની નિશાળો, ૯૮ ખેતીની, શાળાઓ, ૫૦ કૉલેજો, ૯૪ ટ્રેનિંગ સ્કૂલો અને ૪૩ છાપખાનાઓ ભારતવર્ષમાં છે. દેવળોના અધિકારીઓ તરફથી ૬૫ સ્કૂલ, ૯૯ વર્તમાનપત્ર અને ૪૦૦ થી વધારે દવાખાના કાયમના છે. આ મિશનો તરફથી ૧૫૦૦ ડૉક્ટરો અને નર્સો જનસમાજની મફત સેવા કરે છે અને ૫૦,૦૦૦ શિક્ષકો તાલીમ આપે છે. આ મિશનોની સ્કૂલો અને કૉલેજોમાં પાંચ લાખથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવે છે. આ મિશનોની સભાઓના સભાસદો લગભગ ૮ લાખ છે, અને આવક લગભગ ૧૯ લાખ છે.

શું ધર્મપ્રેમી દેશાભિમાની અને સમજી હિંદુ શ્રીમાનોએ, અગ્રસરોએ અને વિદ્વાનો વગેરેએ આ બાબત તરફ ધ્યાન નહિ આપવું જોઈએ કે ઉપર જણાવેલા બધા ખ્રિસ્તી અનાયાલયો, સ્કૂલો, કૉલેજો અને ઇસ્પીતાઓ વગેરે ભારતવાસીઓને કેસાવવવાની જાળો છે ? હિંદુઓ આ જાળોમાંથી પોતાના બાઈબલોને બચાવવા માટે શું કરી રહ્યા છે ? શું તેમનામાં એટલી પણ અકલ નથી કે જ્યાંસુધી આપણા તરફથી સરળ સ્વભાવવાળી હિંદુ જનતાની સગવડો માટે એના જવાબમાં પૂરતા અનાયાલયો, સ્કૂલો, કન્યાપાઠશાળાઓ, દવાખાનાં વગેરે ખોલવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી ખાલી વાતોના તડાકા મારવાથી આપણે ખ્રિસ્તીઓની સ્પર્ધા નહિ કરી શકીએ ? આપણા દેશના ધનવાનો વગેરે હજી પણ શું યૂરોપીયનોની વિલાસિતાનું જ અનુકરણ કર્યા કરશે ? તેમની દાનશીલતા અથવા ધર્મપ્રચારને માટે અમળે રૂપિયા ખર્ચવાના ઉત્સાહનું તેઓ દશમા ભાગે પણ અનુકરણ નહિ કરે ?

(હિંદી “સુધા” માસિકમાંથી સ્વતંત્રાનુવાદ)

પ્રકાશકનું નિવેદન

“વિવિધ ગ્રંથમાળા”ના અદાગમા (સવન ૧૮૮૪ ના) વર્ષનો આ છેલ્લો અંક છે આ પુસ્તકનો વિષય, હેતુ, પહેલી આવૃત્તિ, છાપાદિ વિષે આ પછી આપેલી પ્રસ્તાવનામાં લેખક મહોદયે જણાવ્યું છે

તેઓથીએ છેલ્લી વારના પ્રૂફ પડે જોઈ યથાશક્ય સુધારો વધારો કર્યો તથા આ પુસ્તકે આ સરચા અને કોષપણ માણસ ગમે તેટલી વાર (કોઈને મૂછપા વિના) છાપે છપાવે એવી પરવાનગી કાઢી પણ બદતો કે શરત સિવાય આપી તે બદન આ સરચા તેમનો ઉપકાર માને છે

ભાદ્રપદ-૧૮૮૫

લિટુ-અખડાનંદ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ છુ	વિદ્યાકેળાની ઘુનના	૧ થી ૩૬
૨ છુ	પુરુષાર્થ	૩૭ થી ૬૪
૩ છુ	સમાજ સ્વરચા	૬૫ થી ૧૧૧
૪ થુ	સ્વરચા	૧૧૨ થી ૧૬૦
૫ મુ	મોક્ષ	૧૬૧ થી ૨૨૮

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અનુદ્ધ	નુદ્ધ
૭૦	૧૦	એવા	એવી
૧૦૩	૧૫	ગણીના	ગણી લક્ષ્મીબાઈના
૧૦૬	૨૦	ત્યા	તેને ત્યા
૧૨૧	૫	અને	અને તેજ પ્રમાણે

લેખકની પ્રસ્તાવના

કેવા પ્રકારનું જીવન મારું કહી શકાય, તે વિષે દેશકાળ પ્રમાણે મતભેદ ચાલ્યા કરે છે જે વખતે જે દેશમાં જેવી વિદ્યા આપવામાં આવે છે, તે વખતે તે દેશમાં તેવી કળા માણુમના જીવનમાં આવે છે

એશિયાની વિદ્યાકળા પહેલાં હતી તેની હમણાં નથી અને યુરોપની વિદ્યાકળા પણ પહેલાં હતી તેવી હમણાં નથી. વળી યુરોપ, એશિયા અને ખ્રીસ્ત ખડોમાં રહેતા માણુસોની કેળવણીમાં અને તેમના જીવનમાં હજી ફેરફાર થયા કરે છે. કોઈ પણ દેશમાં મોટા ફેરફાર કોઈ તેજસ્વી, નપસ્વી કે જ્ઞાની માણુમથી થાય છે તે પોતાના તેજથી લોકોના મન વશ કરી તેમને નવા વિચાર આપી તેમના જીવન ફેરવે છે. આ સામાન્ય નિયમ હોવાથી હિંદમાં પણ મોટા ફેરફાર આવનાર માણુસ કરી શક્યા છે અને કરી શકશે; તેથી ખ્રીસ્તનું બહુ કરવા ઇચ્છતા માણુસે પોતે પહેલાં તેજસ્વી થવું જોઈએ

તેજસ્વી માણુમ, લોકો તરફથી મળતા વખાણથી પોતાની કિંમત આકતો નથી તે પોતાના ગુણ અને દોષ બંને જાણે છે, તેથી ગુણનું અભિમાન ગમતો નથી. જ્યાં અભિમાન નથી ત્યાં આત્મભોગ છે, ત્યાં ખરી નીતિ અને સેવાભાવ છે.

હાલના વખતમાં માણુસને મુશ્કેલીના માટે દરેક બાજતમાં માણુસ ઉપર ધારા, ધોરણ, નિયમ વગેરે એટલા બધા વધી ગયા છે કે જાણે તેનાથીજ માણુમની ઉન્નતિ થઈ શકવાની હોય. અમુક અશે તેનાથી લાભ છે, પણ માણુસનું માણુસપણું તેટલામાં ગમાઈ જતું નથી માણુમના રચેલ કાયદાથી માણુમનું આખું જીવન બાધી દેવું જોઈએ નહિ. જે માણુસ કાયદાથી છૂટો રહી શકે છે તે કાયદાની ભૂલો

જોઇ રહે છે ગુનદેગાને શિક્ષા કરનાર ન્યાયાધીશ પોતે પોતાના ઇવનમા ડેડી બૂથો કરતો હશે તે કાણ જુએ ? વળી એક દેશમાં એક વખતે જે બામન ગેંગાધર મનાય છે, તેજ બામન તે દેશમાં બીજે વખતે અથવા બીજા દેશમાં તેજ વખતે કાયદેમર મનાય છે જેમ વખત બદલાય છે તેમ ગુનદેગાને બદલે ન્યાયાધીશને શિક્ષા કરવાનો પ્રતગ આવે છે.

મનુષ્યના ઇવનમાં, ઇવનનો હેતુ જ્યે વખતે કેવો રહે છે તે ઉપર કાયદાનો આધાર છે જ્યારે આત્મજ્ઞાન મેળવતું જે ઇવનનો હેતુ હોય છે, ત્યારે નરીમાઇ અથવા અપગ્રિહ એ બૂનણું નતાય છે જ્યારે અથ નાસિ એ ઇવનનો હેતુ મનાય છે ત્યારે નરીમ રહેતું એ પપ મનાય છે જીપુરોનો સબધ પપુ દેશમાં પ્રમ છે કુનો નહે છે તેના અનેક દહાન મળી રહે છે તે ઉપગત કેનામ નાગ નીનિવન હોય છે અને ધનવાનો અતીતિવાન પણ હોય છે ત્યારે ખરી નીનિ અને કહેવી ?

સામાન્ય ગીતે કાયદા આધનાર મણના જે પ્રકારના મરનાવરાગા દેય છે તે પ્રમાણ કાયદા નવાજના આવે છે જ્યારે બહારો જગમલ ભોગવતા ત્યારે તેએને અનુદાન લાભો તે રત્ન નમાજના અનો લાગિયો ગાજસત્તા ભોગવના ત્યારે તેમના દુમ્મ પ્રનાસો સમાજ ઉપર ફજ નહેતી વેપારીઓનું રજ્ય થયું ત્યારે વેપારી નીનિ દાખન થઈ અને મણુરોના ગાજમ નજુરની નીતિ દાખન થશે જે વખતે જે દેશમાં જે પ્રકારની સમાજ નત્તામાં આવે છે, તે વખતે તેદેશમાં તેવા મથન દયાનીમાં આવે છે કજુકુવા પમાદા તે ગુણવાન મનાય છે પણ ગજુરોની નત્તાવાગી નમાજ નજકમાં આવતી દખાય છે તાન કથના પમાદાગી તન્દેણના છે નરીમોન ન્યાય મળને નયો વજન ચરનમાં અને લગમાં નમે તેદેશો જુમાર મનાય તે માફ થાય છે, કાગ્યુ

તે કામ પૈમાદાગ માણસો કરે છે પણ ગરીબ માણસો નાના ગામમા નાની શેરીમા પૈસા કે આનાની નાની રમત કરે તો પોતીસ તેને કેદ કરે છે સમાજમા સુદર કપડાથી સુશોભિત અને સુદર મોટરોના ફગ્તા અનેક ધનગન સ્ત્રીપુત્રોના હૃદય મા કેટલા પાપ ભર્યા હોય છે તે કાણ માપી શકે છે ? અને સ્ત્રીખારીના વેશમા આત્મજ્ઞાની પુરુષ ફરતો હોય તેને કેટલા માણસ ઓળખી શકે છે ? અને કેના માણસ તેને શરીરના રક્ષણમાટે નેહતી થોડી નીને ખુશીથી આપે છે ?

‘પોત પત્રિકા મા જે સાધુઓના વર્ણન આવે છે તેવા બધા સાધુ હોતા નથી બધા સાધુઓ તમ્હ તિન્સ્કારવ્રત્તિ ગમવાથી સમાજનુ જીવન સુવગ્ને નહિ સમાજની ઉન્નતિ માટે આત્મજ્ઞાની પુરુષોની જગ્ગ દમેશા રહેશે, તેથી તેમના પ્રત્યે માન રાખવું જોઈએ તેમના શરીરના રક્ષણ માટે જે થોડી વસ્તુઓ જોઈએ તે આપવી પડશે, તેમને રહેવા માટે અને આત્મવિજ્ઞાનો પ્રચાર કરના માટે આશ્રમો બાધી આપવા પડશે આ વાત જાનના જોગુણી વાતાવરણમા જૂરી જવાય તેવા સભવ છે તેથી વખની પડી છે

ઝાડ જીવે છે લાસુધી હોગે છે, તેથી તેનામા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી માણુમનુ શરીર થોડા વર્ષ સુધી વધે છે અને જ્યારે શરીરને વધવાનું કામ પૂરૂ થાય છે ત્યારે મન જાગ્રત થાય છે, બુદ્ધિ ખીને છે, તેજજ રીતે જ્યાસુધી મન અને બુદ્ધિ વધે છે લાસુની આત્માનુ જ્ઞાન તેની શક્તિ, તેની વિશાળતા, તેનો આનંદ મળતા નથી કેમ? તે અનુભવવા માટે મન અને બુદ્ધિનુ કામ બંધ કરવું જોઈએ જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર માનસિક જ્ઞાનનો વખત હતો ત્યારે દિ ય જ્ઞાન અને દિ ય પ્રેમના અનભવવાળા મહાત્માઓ પ્રમાણમા વારે દેખાતા હતા હાનના વખતમા પણ જે જે સ્ત્રીપુત્રો એવા

શાત વાતાવરણમાં રહે છે અથવા અદરની યાત્રા રાખી રોકે છે તેમને જોવા સંયોગ મળે છે.

એટલું ખરૂં છે કે, દેશ અને કાળ પ્રમાણે આલ નીતિ અને આલધર્મ ફરવા જોઈએ બધા દેશમાં કાયમ નીતિ સારી રહે એવા કાયદા રચવા હોય તો જુદે પ્રકારે વિચાર કરવો જોઈએ.

સામાન્ય રીતે દોષવગરનો માણસ મળવો મુશ્કેલ છે; પણ તે પહેલાં દોષ કોને કહેવો તે સમજવું મુશ્કેલ છે એક દૃષ્ટિએ જે ધર્મ દોષરૂપ લાગે છે, તે બીજી દૃષ્ટિએ શુભમય લાગે છે. આત્મદૃષ્ટિએ દોષમાં શુભ દેખાય છે, અને શુભ ખોળી જગ્યાએ હોય તો તે દોષ કહેવાય છે કામવાસના પરત્વે ઉપર થાય તો તે દોષરૂપ છે, પણ તેજ પ્રેમ ભગવાન ઉપર થાય તો તે શુભરૂપ છે. તેથી જે જે ક્રિયાથી આત્મજ્ઞાન થાય; આત્માની શક્તિ, વિશાળતા આનંદ મળે તે બધી શુભમય કહી શકાય સમાજની બધી નીતિનો ખામ તેવું માણસને પૂર્ણ કરવામાં હોવો જોઈએ પણ આત્મજ્ઞાન માટે સમાજના દેહનાક માનુ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે છે તે વખતે સમાજ તે કામને શું કહેશે ? જે વખતે જે દેશની સમાજે જે ધર્મ રાખ્યા હોય તેને તે વખતે લાગવા તે સમાજની દૃષ્ટિએ અતીતિ મનાય છે તેથી સમાજે રચેલ ધર્મ સાચા છે કે નહિ, તેમના તેવું શા છે, માણસના જીવનના બધા પ્રકારના પુરુષાર્થ મટે તે ઉપયોગી છે કે નહિ ? તે જાનન વિચાર કરવો જોઈએ પણ જ્ઞાની માણસના વિચાર કેટલીક વાર સમાજ સંપન્ન કરી શકતી નથી આથી માણસના જીવનમાં ઘણી ફગજ અને વિરદ ફગજ એક વખતે આવી પડે છે, છતાં આપણે જેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ ધરતીએ છીએ, તેમ બીજાના આત્માનું પણ કલ્યાણ ધરતી તે પ્રમાણે સમજાવ અને પ્રેમ રાખી વર્તવાથી ઘણી મુશ્કેલી

ઓછી થાય છે કેટલીક વાગ બીજનું લાનું કરવામા પોતાને દુખ ભોગવવું પડે છે તે વખતે દુખ ભોગવવામા આનંદ આવવો જોઈએ ઉત્તમ પુરુષના સ્ત્રી કાટાવાળા હોય છે, તેથી જે સમાજના માણસો પોતે દુખ ભોગવી બીજને સુખી કરવા ઇચ્છે છે, તે મમાજ ઉત્તમ કહી શકાય પણ સુખ કોને કહેવું, દુખ કોને કહેવું ? તે વેપારી દષ્ટિથી નક્કી કરવાનું નથી એક માણસ ગરીબને પૈમાની મદદ કરીને તેની ગરીબાઈ થોડા વખતને માટે દૂર કરે છે, અને બીજને અસાનીને જ્ઞાન આપી તેનું જીવન સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે કદાચ એ બંને પ્રકારના બધું કરનારાઓને દુખ આવી પડે છે, છતાં એમ ન કહી શકાય કે, જ્ઞાન આપનાર કરતા ગરીબાઈ દૂર કરનારાનું કામ વધારે માડ છે માણસના જીવનમા જેમ હોજરીની કિયાની જરૂર છે, તેમ મનની કિયાની પણ જરૂર છે સૌ પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે લાભ આપી શકે છે, પણ પોતાનુંજ કામ માફ અને બીજનું ખર્ચા એમ માનવું જોઈએ નહિ, અને કોઈ પણ રીતે મમાજનું જીવન ઉત્તમ થતું હોય તો મદદ કરવી જોઈએ મમાજનો આદર્શ ખોટો લાગતો હોય તો બીકવગર જૂન જતાવવી જોઈએ કારણ કે બધા માણસ સમાજના કાયદાના બંધનમા ગ્રહે તો કોઈ માણસ સમાજને સુધારી શકે નહિ

જે સુધારાથી લોકોના દુખ દૂર થાય તેનેજ ખરા સુધારા કહી શકાય કેનાં સુધારાથી લોકોના દુખ તારકા નિક મટે છે, પણ તે પાછા ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાકથી તે મટે છે તે પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી જે સુધારાથી દુખ કાયમને માટે મટે તેજ ખરા સુધારા કહી શકાય, અને આવા સુધારા જે દેશમા હોય, તેજ દેશને વિદ્યાવાન અને કળાવાન કહી શકાય

કાયમનું સુખ ત્યારેજ મળે કે જ્યારે સુખ માટે માણસને પોતા સિવાય ખીજ વસ્તુની જરૂર ન પડે, અને પોતાનું સુખ પોતામાથી મળે આ લાભ માટે પોતે 'કાલ્પ' આ બધું શું? એ વગેરેનું તત્ત્વજ્ઞાન થતું જોઈએ, પણ આ બધુંજ ઉપયોગી બાબત વેપારી અંગ્રેજ કેગવણીમા જૂની જવાઈ છે.

અંગ્રેજ વિદ્યાકળામા વેપારીની દૃષ્ટિ છે તેના સુધારા વેપારીના સુધારા છે, તેના લાલ વેપારીના લાલ છે, તેનું સુખ વેપારીનું સુખ છે તેનાથી લોકોના કુખ કાયમને માટે દૂર થાય તેમ નથી જ્યારે ધનવાન વધારે ધનવાન થાય છે, ત્યારે ગરીબ વધારે ગરીબ થાય છે ચત્રોની મદદથી વધારે ઉત્પન્ન થતું ધન વેપારી રાજનીતિમા ધનવાનને મળે છે વળી ધનવાનના ધનની મદદથી ચાનના કેટલાક ન્યુસપેપરો ધનવાનની ભૂટને પુરુષાર્થનું નામ આપે છે

વિદ્યામા એવા સુધારાની જરૂર છે કે જેથી વિદ્યામા જોતે આદર્શ જીવન કહેવાય છે તે સિદ્ધ થઈ શકે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર વિદ્યા જીવનના આદર્શ છે દેશનું ધન દેશમા ને એનુંજ નહિ પણ દેશનું ધન વધે એવા સુધારા કરવાથી અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ શકે છે આ વ્યવહારિક લાલ છે અને વ્યવહારિક સુખ માટે તેની જરૂર છે તે ઉપરાંત ખીજે એક પારમાર્થિક નામ પણ બહુ જરૂરનો હોવાથી કેગવણી એવા પ્રકારની જોઈએ કે જેથી ધર્મ અને મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય આ કામ કેમ ઉગાડી વેપારી બુદ્ધિવાળી પાર્લામેન્ટના કમીશનના સભ્યો કરી શકે તેમ નથી તેઓ પાર્લામેન્ટની સત્તાને આધીન છે અને પાર્લામેન્ટ અંગ્રેજ વેપારીઓની અને અંગ્રેજ મજૂરોની અમર નીચે રહે છે

ધર્મ અને મોક્ષ જેવા ઉત્તમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા

માટે અને લોકોને સારા દષ્ટાત દેખાડવા માટે રાજ્યના અમલ-દારોમાં નીતિનુ જોર આવવું જોઈએ વેપારી રાજ્યને સ્થાને ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન થવું જોઈએ. કલેક્ટર એટલે પૈસા ઉઘરાવનારની જગ્યાએ નિઃસ્વાર્થી ક્ષત્રિ એટલે સત્યદ્રષ્ટા અથવા મહાત્મા જેવા અમલદાર બેસવા જોઈએ.

વેપારી દષ્ટિવાળી યૂરોપની પ્રજા અને આત્માર્થી દષ્ટિ-વાળી હિંદની પ્રજાના સંબંધથી અહીંની વિદ્યાકળામાં ધણી સેજબેજ થઈ છે આવી સેજબેજવાળા વિદ્યાકળામાં સામાન્ય માણસને સત્ય સૂઝવું નથી. તેના જીવનમાં કેટલીક વખત એક દરજ્જાની સામે બીજી દરજ્જા આવી પડે છે જેમ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું એ એક દરજ્જા છે, તેમ સમાજ અને દેશની સેવા કરવી એ પણ દરેક માણસની દરજ્જા છે, અને પોતાના આત્માને ઝાળખવો એ પણ દરેક માણસની જરૂરી દરજ્જા છે ધણી વખત એક દરજ્જા બગાડતા બીજી તરફ બેઠકાર રહેવું પડે છે આવા ધર્મસંકટ છુદ્ધ, ચૈતન્ય, અહ્મદ, નચિકેતા, વિભીષણ, ભર્તૃહરિ, મીરાબાઈ, મહર્ષિ અરવિંદ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે તેજસ્વી સ્ત્રી-પુરુષોને નબળા હતા.

વિરુદ્ધ દરજ્જાના સંકટ વખતે સામાન્ય માણસ સમાજના નિયમ પ્રમાણે પોતાની દરજ્જા નક્કી કરે છે. વિશેષ પ્રજ્ઞાવાળો માણસ માણસના રચેલ કાયદા કરતા માણસના આત્માને વધારે માન આપે છે અને બે દરજ્જાના સંકટ વખતે ઉચી દરજ્જા સ્વીકારે છે. તે વખતે સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે. તે સમજે છે કે, સમાજમાં હું પણ એક અંગ છું અને મને સુધારવાથી સમાજ તેટલો અશે સુધરી જશે. તે બીજા માણસને ખરાબ કહેવામાં પોતાનો વખત ખોતો નથી, પણ પોતાનું જીવનજ એવું કરે છે કે તેના સંબંધમાં આવે તે બધા માણસ તેના જીવનની મીઠી સુગંધ લઈ શકે.

દેશકાળ પ્રમાણે વિદ્યાકળામા અને માણુમની ફરજમા ફેરફાર થયા કરે છે જે ફગ્ગ અદા કરવાથી નિત્યજીવન મુધરે તે સૌથી વધારે સારી કહી શકાય તે માટે બીજી રીતે મળતો તાત્કાલિક લાભ મૂકવાની જરૂર પડે તો મૂકવો જોઇએ

એમ સમજવુ જોઇએ કે, મનુષ્યજીવની એ સુદક્ષેત્ર છે તેમા હાર-જિત બન્ને રહેલા છે તેમા અનેક પ્રકારના લાભ-ગેરલાભ રહેલા છે સામાન્ય માણુમને તાત્કાલિક લાભ વધારે ગમે છે તે એમ માને છે કે, આ જીવનીમા જેટલુ સુખ ભોગવ્યુ તેટલુ પોતાનુ પાછળથી કોને ખબર છે કે શુ થશે ? આવી રૂતિ જીવનીના સદ્ગો કરાવે છે સટોરીઓ સ્વભાવ કાળનો વિચાર કરતો નથી, પણ તેથી કાળ પોતાનુ કામ બધ કરતો નથી માણુસનુ જીવન કાળને જીતવા માટે છે, કાળને વશ થવા માટે નથી તેનો ઉપાય આ પુસ્તકના પાંચમા પ્રકરણમા બતાવેન છે

યૂરોપની છેલ્લી લડાઈનુ બી વેપારની દરીદ્રાઈમા હતુ. તે દરીદ્રાઈ હજુમુધી દૂર થઇ નથી, એટલુજ નહિ પણ ત્યાની પ્રજાનો મુખ્ય આદર્શ વેપારની દૃષ્ટિ કરવામા છે તેથી દરીદ્ર વેપારીઓમા ગગદોષ રહ્યાજ કરશે, પ્રજામા ગ્ને-ગુણ જોર કરશે અને તે લડાઈથી થોડો વખત શાન થશે

કોઇ પણ સમાજમા સારો ફેરફાર કરવો હોય તો સમાજ પામે ઉચો આદર્શ મૂકવો જોઇએ એ આદર્શ સિદ્ધ કરવામા વેપારી લાભ મૂકવા પડે છે, પણ એકદરે તેથી સમાજનુ જીવન સાફ થાય છે રજોગુણની જગ્યાએ સત્-ગુણ દાખલ થવો જોઇએ માણુસના જ્ઞાન અને પ્રેમ વધવા જોઇએ તે કામ તેજગ્વી પુરુષોજ દરી શકે છે

ઉત્તમમા ઉત્તમ ગણ્યનો હેતુ માણુસને વિદ્યાકળા આપી તેનો સ્વભાવ સુધારવામા દોવો જોઇએ જે ગણ્યમા પ્રજાને

તાંજે રાખવા ઘણા કાયદા બાંધવા પડે, તેનો રાજ્ય રાજ્ય કરવા-
ને લાયક નથી. જ્યાં આખી પ્રજાને રાજ્યનીતિના વિચાર
નિત્ય કરવા પડે છે, ત્યાં ઉત્તમ વિચારને જગ્યા મળતી નથી,
ત્યાં જ્ઞાન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થતા નથી, ત્યાં વિદ્યાકળામા
મોટી ખામી છે એમ જણાઈ આવે છે.

મોટર કેમ બને છે તે જાણવાથી આપણે ક્યાં જવાનું
છે તે જાણી શકાશે નહિ. તે માટે માણસના જીવનનો હેતુ
સમજવો જોઈએ. ઘડિયાળના ચક્કર જાણવાથી ઘડિયાળના
ઉપયોગની ખબર પડશે નહિ. માણસને ચીરી તેના જૂદા
જૂદા ભાગ જોવાથી ખરો માણસ દેખાશે નહિ.

‘સ્વરાજ્ય’ એટલે શું ? એનો ખરાબર વિચાર કર્યા
વગર સરકારના બધા કામ ઉપર માત્ર દીકા કરવાથી, અથવા
તેમની દારથી ખુશી થવાથી, અથવા કોઈના કહેવાથી
સરકારની સામે થવાથી, અથવા અંગ્રેજો આ દેશમાંથી
આત્મા જાય તો સારું એવું ધમ્મજવાથી, અથવા ન્યુસપેપરોમાં
જનસમાજને ઉત્કેરે તેવી ઉતાવળથી લખેલી વાતો સાચી
માનવાથી ‘સ્વરાજ્ય’ મળતો નહિ અને મળશે તો નભાવી
શકાશે નહિ. રાજ્ય ‘મેળવવું’ અને રાજ્ય ચલાવવું એ સહેલું
કામ નથી. હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય બુદ્ધિપૂર્વક સારી રીતે ચલાવી
શકે તેવા માણસો આ દેશમાં છે; પણ તેમની સંખ્યા મોટી નથી.

ઈંગ્લાંડમાં જેમ વેપારી બુદ્ધિવાળા માણસોની સત્તા
ત્યાંની પાર્લામેન્ટ ઉપરથી દૂર કરવા માટે ત્યાંના મંત્રુઓએ
બુદ્ધિપૂર્વક દલીલોથી ત્યાંની પ્રજાને ખાત્રી કરી આપી કે,
વેપારી બુદ્ધિના માણસોએ પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રજાનું
જીવન બગાડ્યું છે અને મંત્રુઓમાં તેના પ્રમાણમાં નિઃસ્વાર્થ
બુદ્ધિ હોવાથી તેઓ જગતમાં સમભાવ લાવી શકશે. તેવીજ
રીતે આ દેશમાં અંગ્રેજ રાજ્યથી ક્ષેત્ર નુકસાન પ્રજા

આગળ મૂકવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ જૂદી જૂદી જાતિ
ઓ અને જૂના જૂદા ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેન ભેદો દૂર કરવા
જોઈએ અને એટલું મનોબળ જે માણસો બતાવી શકશે
તથા નિસ્વાર્થપણે જધાના લાલનો વિચાર કરી શકશે, તેજ
ખરૂં સ્વરાજ્ય સ્થાપી શકશે

એક દેશી રાજ્યના દિવાનને એ એક વખત પૂછ્યું કે,
અહીં પ્રજાની હિજ્જાનુસાર રજ્ય ચાલે એવી ધારાસભા
ખાતે હાખન કરેશો ? એટલે તે કહે કે, હજુ પ્રજામાં નિકપર
પાતી અને નિસ્વાર્થી માણસો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં
મળતા નથી કાંઈક અંશે આ જવાબ સાચો છે, પણ એવા
માણસો તૈયાર ન થઈ શકે એવું પણ નથી તે માટે પ્રજાના
માણસોને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવી જોઈએ

રાજ્યમળમા પ્રમાણમાં મુસનમાનો અંગ્રેજોથી નબળા
છે. તેઓએ સેકડા વર્ષ સુધી આ દેશમાં રાજ્ય કર્યું. તેઓને
દિલ્હીમાંથી કાઢી ન શક્યા તો હવે જે અંગ્રેજો રાજ્યમળમાં
તેમનાય કરતા ચઢીઆતા છે તેમને અહીંથી કાઢવાનું કામ
સહેલું નથી કદાચ ૧૮૫૭ ના બગવા વખતે હિંદુમુસલમાનનું
જેવું ઐક્ય થયું હતું તેવા ઐક્યથી આ કામ બને, પણ ઇ
સ ૧૮૨૦ પછી થયેન ખીનાહતની ચળવળ પછી મુસલમાનો
ને સ્વરાજ્ય કરતા ધર્મનો કિદ્દા વધારે ગમે છે; અને હિંદુ
અને મુસલમાની ધર્મોમાં ધર્મને નામે કેટલીક ખોટી રીતો
આતુ હોવાથી કામ કામ વચ્ચે ભેદ પડતા વાર લાગતી નથી.

૧૮૫૭ ના બગવા પછી હિંદના મુખ્ય મેનાદિપતિ
લૉર્ડ રોનર્ટસને પાવામેન્ટના કોઈ મોટા અંગ્રેજ અમલદારે
પૂછ્યું હતું કે ‘હવે પછી દિલ્હી ફરીથી એવા બાવો થાય
તેમ છે કે નહિ ?’ ત્યારે તણે જવાબ આપ્યો હતો કે, હિંદુ-
સ્તાનના લોકોની ધર્મની લાગણી ફુલાવશે તો યશે. આ

જવાબમાં સ્વરાજ્યની ચાની રહેતી છે તે માટે ધર્મની કેટલીક ખોટી રીતો દૂર કરવાની જરૂર છે, કે જેથી ધર્મને નામે બેદ પડે નહિ, અને ધાર્મિક કેળવણી એવી આપવી જોઈએ કે સૌ પોતાનો ધર્મ જરાજર પાળે અને છતાં બીજા ધર્મવાળાને વિદ્વંસ કરે નહિ અને બીજાના ધાર્મિક મત સહનશક્તિથી સાલજે અને ધર્મને નામે વેર લે નહિ એમ સમજાવે કે, જે પ્રભુ હિંદુમાં છે, તેજ મુસનમાનમાં છે અને તેજ અગ્નેય, પારસી વગેરેમાં છે.

બીરી રીતે જોતા હિંદુધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને મુસનમાની ધર્મોના મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં ફેર નથી બનેલા એકેશ્વરવાદ છે અને જો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા અને હજરત મહમદ પેગમ્બર (મન) બંને હાલ મળે તો તેઓ વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા તરત બધાઈ જાય, પણ તેમના અનુયાયીઓ ખોટી રીતોના બધનમાં આવી ગયા છે.

વળી અગ્નેયે પણ અલ્લ-વગરની પ્રજા નથી તેઓની સખ્યા આ દેશમાં થોડી છે તેથી અપ્રમાણિક રાજનીતિથી તેઓ આ દેશમાં લાભો વખત રહી શકશે નહિ, એ વાતની તેમને ખબર છે.

આવા સંજોગોમાં પ્રજામાં સમજાવ લાવી પ્રજાનું જીવન સાચે માર્ગે દોરવું એ સામાન્ય બુદ્ધિનું કામ નથી. રશિયામાં મુઠીવાળાની સત્તા તોડી મજૂરોએ પોતાની સત્તા જમાવી છે અને ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે દરેક માણસ ઉપર મજૂરી કરવાની ફરજ નાખેલ છે આ રીતે આર્થિક સમાનતા આવેલ છે, પણ મજૂરીના ધર્મ દાખલ કરવામાં માનસિક શાંતિ માટે જે વખત જોઈએ તે મળતો નથી તેથી તે પ્રજા પામે મોટા દેવ હોવા છતાં અસંતોષ રહે છે. રશિયાના તે સિદ્ધાંતોનું બધી રીતે અનુકરણ કરવામાં લાલ નથી

જૂદા જૂદા સ્વભાવના માણસો જૂદી જૂદી રીતે ગરીબાઈ દૂર કરે છે તેના થોડાક દૃષ્ટાંત નીચે આપેલ છે

૧-સ્વતંત્ર્ય મેળવી, ખોરાકના પદાર્થો પરદેશ જતા અટકાવવા અને તે સસ્તા થાય તેટલા પ્રમાણમાં અહીં ઉત્પન્ન કરવા આ કામ રાજનીતિદ્વયમાં માણસો કરી શકે છે

૨-પરદેશથી જે વસ્તુઓ આવતી હોય તે અહીં બનાવવી આમાં કેટલીક વસ્તુઓ થોડા માણસની મહેનતથી થઈ શકે છે અને કેટલીક માત્ર મોટી કંપનીઓ સ્થાપવી જોઈએ વળી કેટલીક જાતના વેપાર માટે રાજ્યની મદદની જરૂર રહે છે અને કેટલીક જાતના વેપાર માત્ર બુદ્ધિબળથી થઈ શકે છે. અહીં જે વસ્તુઓ બને તે બીજા દેશના જેવીજ સારી થવી જોઈએ અને લોકોએ પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ

૩-ફેમાદાર ભરોડો દેશના હાવના સંલોગો ધ્યાનમાં વધુ સાદી ટેવથી રહે અને વધારાનો જેમે નવા દુનર-ઉદ્યોગમાં વાપરે તો મધ્યમ વર્ગના માણસોની ગરીબાઈ દૂર થાય તેમ છે આ કામ નિઃસ્વાર્થી માણસ કરી શકે તેમ છે

૪-ગામડાઓમાં હજુ એટલો પડતર જમીન છે કે તેમાંથી ખોરાકની અને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે, રેડીઆથી પેતાના કપડાંનું ખર્ચ બચાવી શકાય તેમ છે જેઓને ગામડાંનું સાદું જીવન ગમતું હોય તેઓ આ કામ કરી શકે છે

૫-કોઈ નિદાન માણસ આત્મચાન તરફ વધારે લક્ષ્ય આપે અને પેતાની કમવાસના આડી કરી સવમથી રહે તો કુટુંબ બહુ વધે નહિ અને ગરીબાઈ બહુ નડે નહિ જ્યારે દેશમાં ગરીબાઈ હોય ત્યારે નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા દુખી થાય છે અને તેથી માબાપ પણ દુખી થાય છે આ બાબત વિશે

એક વખત મહાત્મા ગાંધીજીએ મૂચના આપી હતી પણ આ કામ માત્ર સયમવાળા સ્ત્રીપુરવોથીજ થઈ શકે છે તેમા સ્વરાજ્ય લેનાની હિમત કરતા પણ વધારે હિમતની જરૂર છે.

૬-પૂર્ણ જ્ઞાની પુરુષોને ખોરાક શોધવા જવો પડતો નથી, પણ તેમની પામે ખોરાક આવી પડે છે, કારણ કે તેમનેા જીવ, જગત જેટલો મોટો હોય છે કોઈ કોઈ મહા ત્માઓ યોગસિદ્ધિથી બે માણુમની ગ્સેષ્ઠમાથી ખમોને જમાડી શકે છે આવી તૈયાર મોઘ ઢેવી રીતે આવે છે તે સામાન્ય દષ્ટિથી સમજાય તેવું નથી છતાં આવા ખનાવ પણ ખને છે, એ વાત જેને અનુભવ દોષ તે માની શકે છે. આત્માનું ક્ષેત્ર સંકપ્તાનું ક્ષેત્ર છે, ભક્તની દષ્ટિએ વરદાનનું ક્ષેત્ર છે. એનો અર્થ એમ નથી કે, ભગવાન પામે ખાવાનું માગવાથી મળશે. ભગવાન ઝાઈ બોર્ડિંગ હાઉસ રાખીને બેઠા નથી; પણ જે માણુસને ભગવાનજ જોઈએ છીએ અને ખીલુ કાષ્ઠ જોઈતું નથી, તે માણુસ ભૂખે મરશે નહિ અથવા તેને ભૂખ લાગશે નહિ ચકવા અને ચકતીઓ દાણો વાવતા નથી, અને લણતા પણ નથી, પણ આની દદતા વિરત પુરુષોજ રાખી શકે છે આ ધર્મ સામાન્ય માણુમમાટે ચાલે તેમ નથી

આ પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા પ્રકારના સ્વભાવવાળા માણુસો ગરીબાઈ દૂર કરવા જૂઠા જૂઠા માર્ગ લઈ શકે છે જેમ દાદા જે બચ્ચુ હોય છે તે પાછળથી માણુસ ચાય છે, તેમ દાદા જે વિચાર આવે છે તેમાથી ભવિષ્યનું જીવન ધડાશે માટે દાવતા વિચાર સુધારી શકાય તો ભવિષ્ય એની મેળેજ સુધરી જશે જેને વખતનો સદુપયોગ કરતા આવડે છે તેનું જીવન દિનપ્રતિદિન ત્રાડ થતું જાય છે

બાળકની કેળવણી શરૂ કરતી વખતે બાળકે કે તેનામા સમજણશક્તિ ન હોય, તેમ માની તેના ઉપર શિક્ષકની

સમજાણું નાખવામાં આવે છે અને ઉત્ક્રાન્તિવાદ પડે છે સાપેક્ષવાદ પ્રમાણે જાળકને આત્મા છે એમ મનાય છે અને શિક્ષક પે તે જો જાળકનો આત્મા જાગ્રત કરી શકે તો જો શિક્ષણ હોતા તેને ૨૫ વર્ષ લાગે તે ૨૫ દિવસમાં પણ મળી શકે મદાયસાનું દાવરડું જેણે સંલક્ષ્યુ દશે તે આ જામન સદજ સમજી શકરા આ પદ્ધતિ દિદમા સંકડો વી પડેના પ્રચલિત હતી યુરોપમાં અને અમેરિકામાં ત્વે તે હ જન યતી જાય છે આ ઇન્ડીયનની નવી શોધથી આ પદ્ધતિને ધણો ટોકો મળશે, પણ આ દેર મ તે દાખવ થના ધણા વર્ષ લાગશે એમ જણાય છે કારણ કે તે માટે મોઝર શિક્ષકો તૈયાર થવા જોઈએ.

આ પુસ્તકમાં પહેલા પ્રકરણમાં યુરોપના અને અહીંની વિદ્યાકળાની તુલન કરા છે વળી કેટલાક માણસે પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રખે છે અને કેટલાક પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે તેથી જીજ્ઞ પ્રકરણમાં પુરુષાર્થનો વિચાર કરેલ છે યુરોપની વિદ્યાકળાની અસરથી અહીંની સમાજમાં કેટલીક અ યનસ્થા ઉપત થઇ છે તેમાં સાચો રસ્તો માણુચ શોધી શકે તેટલા માટે ત્રીજા પ્રકરણમાં સમાજવ્યવસ્થા વિષે લખેલ છે ચોથા પ્રકરણમાં સ્વરાજ્યનો વિચાર વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી મેન છે કારણ કે તે જામનમાં ધણા વિદ્વાનોના છુદ્ધિ પણ મોટે ચડે છે દિદનો મુખ્ય પુરુષાર્થ મેલ નામિનો હોવાથી યસમાં પ્રકરણમાં તે વિષે ઘોડા વિચાર આપેના છે એક્ષપ્રકરણમાં ધર્મ અને સાયન્સની એકતા કરી છે એટલુંજ નહિ પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ(ઇવેલ્યુશન)ની શૂના ખતાવી આત્મજ્ઞાનમાં સાપેક્ષવાદ(રીલેટીવીઝીમ)ની નવી શોધનો ઉપયોગ સમજાવેલ છે.

અ પુસ્તકને અતે નવ વેદનું વાક્યસૂત્ર આપેન છે તેમ જણાવેલ આદિત્ય, રૂદ્ર અશ્વિન, સોમ, ત્વષ્ટા, પૂષા,

હવિષ વગેરે નામો આધિદૈવિક ભાવે યજ્ઞક્રિયામાં વપરાય છે. યજ્ઞનો ખરો અર્થ હમણાના વિદ્વાનો શોધી શક્યા છે. જેમ સુશીઓના સાહિત્યમાં ‘સનમ’ અને ‘શરાખ’ના અર્થ આત્મજ્ઞાનમાં વપરાય છે, તેમ ‘યજ્ઞ’ અને ‘સોમરસ’ એ શબ્દો પણ આત્માનુભવ સમજવા માટે વૈદિક કાળમાં ઉપયોગમાં લેવાતા. યજ્ઞ એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે કરવો પડતો ત્યાગ. અશ્વ એટલે પ્રાણ અથવા ઇચ્છા અને અશ્વ-મેધ એટલે ઇચ્છા છોડવાથી થતો સમાધિલાભ. તેમાં સોમ-રસ એટલે આત્માનંદ મળે છે અને તે શરીરરૂપી કળશમાં ધારણ કરાય છે. સમાધિ અને સંયમથી જ્યારે સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પરા વાણી ખુલે છે અને તે આત્મભાવે વાક્યસૂત્રમાં જણાવેલ ભાવયુક્ત પોતાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

આ નાના પુસ્તકમાં મનુષ્યના જીવનની બધી મુશ્કેલીઓ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે તે બતાવી શકાય તેમ નથી; અને બતાવી શકાય તોપણ બધા માણસને એકજ પ્રકારનું જીવન ગમતું નથી. માણસના સ્વભાવની રચના એવી વિચિત્ર પ્રકારની છે કે બધા માણસને બધી રીતે સંતોષ આપી શકાતો નથી. આવા સંજોગોમાં એક નાના પુસ્તકનો લેખક શું કરી શકે ? અને કેટલી આશા રાખી શકે ? આ પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ અંદરની પ્રેરણાથી સહજ લખાયો છે. અંદરથી સહજ ઉત્પન્ન થતા વિચારો સૂચનારૂપ હોય છે, પણ એ સૂચનામાં નવા અર્થ સમાયેલ હોય છે. જે વાચનાર તે અર્થ પકડી શકશે, તેને આમાંથી નવું જાણવાનું મળશે.

કર્મયોગનો વિચાર અર્થ કરવો જોઈએ શરીરના કર્મ, પ્રાણના કર્મ, મનના કર્મ અને આત્માના કર્મ, એ બધા કર્મ છે. તે એકજ શક્તિથી ચાલે છે; પણ માણસની વિચાર-શક્તિ તે રચના સમજી શકતી નથી. તેનું કારણ એ છે કે,

માણસને જેવું જાગત દેખાય છે તેવું જ જાગવાને નેનું નથી
સત્ય હિંદિ પ્રમ પ્રી અપગી એ દિંદતી વિચારવાનો
મહિમા છે આર્યેના સરકા નુ ફળ છે

આ પુસ્તકની પાઠે ના અગતિ મારા વહીવટી રવા
સ કર જાગજાવન ગવેનીની મદદથી પોગર રથજો પેદ અપવા
માટે છપાવી દતી અને વટે નવામા આવી દતી પાછજથી
ભિનુ-અમમન દરુએ સરતા સારિત્વની અમમાગામા તે પ્રમિદ
કાવાની છ-છા જસાવવાયા આ પુસ્તકમા પોગર સુધારા વધારા
મરી તે સરકા ઉપનાન મીજા પશુ મરે તે અને મમે ત્વારે મમે
તેવની વાર છામે છામે એવી અનુમતિ આપનામા આવે છે

રંગમંદ,
ભાદ્રપદ ૧૯૮૫

મોતીલાલ જે. મહેતા

સ્વાસ સુચના

આ પુસ્તકની વહેલી અગતિની થાલી નકસા નિતાસુ
ઓને અને ધાવન ઓને ભેગ અપરા માટે રાખેલી છે, તે
નીચેને ફેડ છે તથા આનાનો દપાનની દીપ્ત મેલવવાથી
મગી સકશે

પ્રિંટેસઝ કેશનસાલ હીમતરામ દામદાર એમ એ
વડોદરા કોટેજ, વડોદરા

આર્યોના સંસ્કાર

અથવા હિંદની વિધાકળા

પ્રકરણ ૧ હું-વિદ્યાકળાની તુલના

હિંદની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? એ પ્રશ્ન ઘણો ચર્ચાય છે. તેના સંતોષકારક ઉત્તર માટે “ ઉત્પત્તિ ” એટલે શું એ વિષે ચોક્કસ નિર્ણય થવો જોઈએ.

આ પૃથ્વી ઉપર જે પ્રવૃત્તિમય જીવન આજે સારું મનાય છે તે એક વખત સારું મનાતું નહોતું; અને એક વખત નિવૃત્તિમય જીવન સારું મનાતું હતું તે આજે સારું મનાતું નથી.

અને આજની દૃષ્ટિથી જે જીવન સારું મનાય તે પ્રમાણે સુધારા કરીએ તે ભવિષ્યના જીવનવિકાસમાં કદાચ વિઘ્નરૂપ થાય. તેથી જીવન સુધારવામાં કેવી વિદ્યા, કેવી કળા ઉપયોગી થાય તે માટે સૂક્ષ્મ વિચારની જરૂર છે.

પહેલાં જે નિવૃત્તિમય જીવન સારું મનાતું હતું તેનું કારણ સુખ મેળવવાનું હતું અને હાલ જે પ્રવૃત્તિમય જીવન સારું મનાય છે તેનું કારણ પણ તે માર્ગે સુખ મેળવવામાં રહેલ છે; અને વળી, મનુષ્યજીવનમાં વારંવાર જે સુધારા થાય છે તે પણ સુખ મેળવવા માટે થાય છે; છતાં એમ ન કહી શકાય કે, માણસજાતને સુખ મળ્યું છે અને એમ પણ ન કહી શકાય કે, સુખ મળ્યું નથી. કોઈ સુખ એવું હોય છે કે જેનો લાભ કોઈ દેશમાં કોઈ વખતે ઘણા માણસને મળે છે અને કોઈ દેશમાં કોઈ વખતે થોડા માણસને મળે છે. તેનું કારણ તે તે દેશના અને તે તે કાળના માણસોના સંસ્કાર ઉપર રહેલું હોય છે.

દરેક દેશમાં વિદ્વાનો અને તત્ત્વચિંતકો જીવન સુધારવા માટે નવા રસ્તા બતાવી શકે છે. તેઓ માણસના સ્વભાવમાં રહેલ ગુણદોષની પરીક્ષા સારી રીતે કરી શકે છે. જે મૌનવૃત્તિ રાખી મનન કરતા તે મુનિ કહેવાતા અને સત્ય જોઈ શકતા તે ઋષિ કહેવાતા. અરણ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધી રહેવાથી અથવા શુદ્ધાઓમાં રહેવાથી અને લાંબી દાઢી રાખવાથીજ મુનિ કે ઋષિ થઈ શકાતું નથી. તેટલી ક્રિયાથીજ ઋષિ કે મુનિ થવાતું હોય તો તે કામ સહેલું છે. પણ સત્યદ્રષ્ટા થવું સહેલું નથી. વ્યવસાયવાળી જીવિને સમાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. સમાધિવગર સંયમ નથી અને સંયમવગર સત્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

હાલ પશ્ચિમની અને પૂર્વની વિદ્યાકળામાં બહુ ભેજ-ભેજ થઈ ગઈ છે. તેથી હિંદના ઉદ્ધારના પ્રશ્નમાં બન્ને પ્રકારની વિદ્યાકળાની તુલના કરવી જોઈએ. કોઈ કહે છે કે, હિંદ બહુ પડતી દશામાં છે અને એ વાત જે લોકો સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકતા નથી તે તરત માની લે છે. પણ પડતી કેને કહેવી, ચઢતી કેને કહેવી, જૂઠા જૂઠા ટીકાકારો દેવી દેવી દ્રષ્ટિથી વાત કરે છે, તેમાં કેટલી સાચી છે, કેટલી ખોટી છે, તે મારે સ્વતંત્ર વિચાર કરવો જોઈએ.

મુંઠક ઉપનિષદમાં એક એવી કથા છે કે, દેવોમાં પહેલાં પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થયા. તેમણે સર્વ વિદ્યામાં ઉત્તમ એવી પ્રજ્ઞાવિદ્યા પોતાના મોટા પુત્ર અથર્વને સંભળાવી. અથર્વે અંગિરને આપી. અંગિરે ભારદ્વાજને અને ભારદ્વાજે અંગિરમને આપી. અંગિરમ ઋષિ પાસે શૌનકે મુનિ ગયા અને તેમને શિષ્યવૃત્તિથી પૂછ્યું કે “હે ભગવાન! શું જાણવાથી આ સર્વ જાણ્યું એમ લાગે?” અંગિરમે જવાબ આપ્યો કે “જે વિદ્યા જાણવા લાયક છે; એક પરા અને બીજી અપરા. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ, જ્યોતિષ વગેરેનો ‘અપરા’ વિદ્યામાં સમાવેશ થાય છે, અને બીજી ‘પરા’ વિદ્યા કે જેથી અક્ષરનું જ્ઞાન થાય છે. અક્ષર તેજ કે જે આખોથી જોઈ શકાતું નથી, હાથથી પકડી શકાતું નથી, જેને ગોત્ર નથી, જેને આપણા જેવી આંખો નથી, જ્ઞાન નથી, હાથ નથી, પગ નથી; છતાં જે નિત્ય છે, વિશાળ છે, સર્વમાં વ્યાપક

છે, સૂક્ષ્મ છે, અમર છે. તેમાંથી પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થયા છે એમ ધીર પુરુષો સમજે છે. જેમ કીડા પોતાની લાળ ઉત્પન્ન કરે છે અને વિંટાળી લે છે, જેમ પૃથ્વીમાં ઔપધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ પુરુષમાં વાળ, નખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તે આક્ષરથી આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે.

તે આક્ષરનું જેથી જ્ઞાન મળે તે પરાવિદ્યા. તે એકનું જ્ઞાન થાય તો સર્વનું જ્ઞાન થાય, ન જાણ્યું એવું કંઈ રહે નહિ. તે એક વસ્તુ જાણવાથી હૃદયની અંધ લેદાય છે, સંશય છેદાય છે, કર્મનો ક્ષય થાય છે, તેને સૂર્ય પ્રકાશ કરી શકતો નથી; ચંદ્ર, તારા, વિજળી પણ પ્રકાશ આપી શકતા નથી તો અગ્નિની શી શક્તિ ! કારણ તેમાંથીજ તે સર્વને પ્રકાશ મળે છે.”

કથાનો ભાગ છોડી દઇએ અને ઉપદેશ તરફ નેહ્યે તો જણાશે કે, એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય એવી વિદ્યા છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું એ સાધારણ માણસનું કામ નથી. જેન દર્શનમાં આ ભાવને દ્રવ્યાર્થી નય કહે છે.

જેની પાસે ‘અપરા’ વિદ્યા હોય તે ‘અપરા’ આપી શકે, જેની પાસે ‘પરા’ હોય તે ‘પરા’ આપી શકે. જે ‘અપરા’ લેવાને લાયક હોય તે ‘અપરા’ લઇ શકે. જે ‘પરા’ લેવાને લાયક હોય તેને ‘પરા’ મળે છે. જેવી વિદ્યા તેવી કળા. જેવી કેળવણી તેવું જીવન. અંગ્રેજી કેળવણીથી તૈયાર થયેલ અહીંની પ્રજા

નાના લડન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, પણ એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય એવી વિદ્યા અગ્રેજી સંસ્કૃતિમાં દેખાતી નથી અહીંની કેળવણીમાં હાલ બહુ સેળસેળ થયેલ છે ઘણા વર્ષ સુધી કેળવણી ખાતું અગ્રેજ સરકારના હાથમાં રહ્યું અને પોતાને જે કેળવણી યોગ્ય લાગી તે કેળવણી તેણે આપી તેના લાભ મારે આપણે જે શીખવું જોઈએ તે શીખવ્યું તેઓને લખેલ હિંદનો ઇતિહાસ લખ્યા અને તેની આપેલ દૃષ્ટિએ હવે હિંદના ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન થવા લાગ્યો છે

અગ્રેજી વિદ્યામાં જેટલું તત્ત્વ મનબુદ્ધિને સમજાય, આખથી દેખાય, કાનથી સંભળાય, નાકથી સુધાય, ચામડીથી સ્પર્શ થાય, જેનો સ્વાદ જીભથી જાણી શકાય તેટલું જ સાચું મનાય છે એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય એ તેના વ્યવહારમાં કંટપનામાત્ર છે યુરોપની વિદ્યાકળાના સંસ્કાર આપણામાં એટલા બધા દાખલ થઈ ગયા છે કે આપણે યુરોપીયનના જેવી વિદ્યા અને કળા દાખલ કરીએ તોજ જગતમાં સંસ્કારી દેશ તરીકે ઓળખાઈ શકીએ, એમ ઘણાને લાગે છે

પશ્ચિમની વિદ્યાકળાની દૃષ્ટિએ આપણે હજી જ ગલી દેશમાં છીએ અને તેના જેવા નહિ થઈએ ત્યાંસુધી જ ગલીજ રહેવાના એમ મનાય છે તેથી ત્યાંની અને આપણી વિદ્યાકળાની તુલના કરવી જોઈએ યુરોપને વ્યાવહારિક સત્ય જોઈએ છીએ જે સત્ય, જે ધર્મ વ્યવહારમાં કામ લાગે, જેનાથી ધન વધે, વેપાર વધે, શ

સારું રહે, ચોખ્ખાં ઘર રખાય, ઉત્તમ કપડાં પહે-
 રાય, વહાણો લઈ પરદેશ જવાય, જ્યાં નવા સંઘ બં-
 ધાય, નવા દેશો જીતાય તેવો ધર્મ યુરોપને જોઈએ
 છીએ. આ ધર્મની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્થાન હાલ પાછળ કહી
 શકાય; કારણકે હિંદને કોઈ દેશ જીતવાની ઇચ્છા થઈ
 નથી. વળી યુરોપની દૃષ્ટિએ હિંદના લગવાં વસ્ત્રધારી
 સાધુઓ વિચિત્ર રૂપે જોવામાં આવે છે; તેઓ એમ
 માને છે કે, શરીરે ભસ્મ ચોળી, આંખો દિવસ ગાંજે
 પી, ગંગાજીને કાઠે યગ ઉપર યગ ચઢાવી બેઠા રહેવા-
 થી દેશને શો ફાયદો છે? જે વિદ્યાએ હિંદને પરાધીન
 કર્યું, જ્યાં શરીર નખળાં, મન નખળાં, જ્યાં પ્રજા
 પરતંત્ર, જ્યાં વર્તમાન જીવન તુચ્છ ગણવામાં આવે, જ્યાં
 પરલોકના વિચાર ઉપર ભાર દેવામાં આવે તે દેશની
 ઉન્નતિ ક્યારે થાય? જૂઠા સાધુઓનો જૂઠો સંગ, જૂઠી
 રૂઢિના જૂઠા અપવાસ, મતુષ્યજીવનને દાણિકે માની
 સુધારણું નહિ, ચોતાનાજ મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, બીજાને
 તેથી કેટલું તુકેસાન થાય છે તેની દરકાર કરવી નહિ;
 કુટુંબની, દેશની શી દશા થવા લાગી છે તેનો વિચાર
 ન કરવો; શરીર, પ્રાણ, મન વગેરે જે સુખનાં સાધન
 છે તેને માયા માનવી, તેનું સુખ ન લેવું, એવા જ્યાં
 સંસ્કાર પડ્યા છે, તે દેશની ઉન્નતિ ક્યારે થાય? આગ-
 ળ જંગલી હતા અને હજી જંગલીજ રહ્યા. અંગ્રેજો
 માને છે કે, જ્યાં નેપોલિયન કે નેક્સન જેવા પુરુષો
 પાડ્યા નહિ, જ્યાં મૂર્તિઓ પણ એવી ઘનાવી છે કે

કોઈને ચાર હાથ તો કોઈને છ હાથ અથવા અધુરું શરીર માણસનું અને અધુરું પશુનું, જ્યાં વાગવાર પર દેશી પ્રજાના હુમલા આવ્યા કરે, જ્યાં સંખ્યબધારણ પાકું થઈ ન શકે, હિંદ એક દેશ એવો ભાવ જ્યાં પહેલેથી ઉત્પન્ન થયોજ નહિ, જ્યાંના સમાજના રિવાજો કઠગા, ત્યાંની વિદ્યાકળાનો શો વિચાર કરવો? આવી વિદ્યાકળા શા કામની ?

એક અમેરિકન જાણીતો મેયોએ ચોતાના “હિંદમાતા”ના પુસ્તકમાં લખેલ છે કે, જ્યાં બાળ લક્ષના પ્રચારથી પ્રજા શક્તિહીન થયેલ છે, જ્યાં પહેલી સુવાવડે અનેક સ્ત્રીઓ મરે છે, જ્યાં સુવાવડની માવજત પણ જગલી રીતે થાય છે, જ્યાં પતિને પરમેશ્વરરૂપે મનાય છે, જ્યાં સતી થઈ બળી મરવાનો ચાલ પણ અંગ્રેજોએજ નાબુદ કર્યો, જ્યાં કાંવેજોમાંથી પાસ થઈ આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સરકારને કહે છે કે “ મને નોકરી આપો અથવા મોત આપો,” જ્યાં સાસુ વહુ ઉપર જીવન શુભરતી હોય અને તેજ વહુ સાસુ થયા પછી તેવોજ જીવન ચાલુ રાખતી હોય, જ્યાં વિધવાઓ અનેક પ્રકારે દુરાચાર કરી આપઘાત કરે છે અને બાળ હત્યા કરે છે, જ્યાં વિધવાઓ ફરીથી પરણી ન શકે અને તેના તરફ સૌ તિરસ્કારથી જુએ, જ્યાં અનેક સ્ત્રીઓ પડદામાં જીવન ગાળે છે અને દુનિયાનું સૌંદર્ય પણ જોઈ શકતી નથી, જ્યાં કન્યાઓ જન્મે ત્યારથી અપશુકન મનાય અને તે પૂરી કેળવણી પામે નહિ, જ્યાં બ્રાહ્મણો

ખોટા શાસ્ત્રોના ખોટા અર્થ કરી લોકોને છેતરે, જ્યાં શૂદ્રોથી એક રૂપે પાણી પણ ન ભરાય, તેને અકાય નહિ, જ્યાં કેળવાયેલા માણસો ગરીબ માણસની દરકાર કરતા નથી, જ્યાં અનેક ભાષાઓ, નાત જાતના અનેક ભેદ, જ્યાં મોટી વસ્તી અજ્ઞાન ખેડુતવર્ગની, જ્યાં પશુઓની પૂરી સંભાળ લેવાતી નથી, જ્યાં હિંદુમુસલમાન સપથી રહી શકે નહિ, જ્યાં શહેરોની ગલોઓ ગદી અને ગામડાના માટીના ઘરો ભાગ્યેજ સ્વચ્છ દેખાય, જ્યાં આવી ગદી રહેણીકરણીથી અનેક રોગ ફેલાય, જે દેશ પૃથ્વીની મોટી મનુષ્યજાતિથી ભરેલો છે, તે આવી દશા માં રહે તો આખી પૃથ્વીના માણસોને મોટા ભયરૂપ છે તે દેશ ખીજાને પણ બગાડશે અને ન સુધરે તો જલદી મરે તે વધારે સાફ છે હિંદની સંસ્કૃતિ ઉપર આવા અનેક આક્ષેપો ખીજા દેશના લોકો મૂકે છે

અંગ્રેજ કેળવણીથી તૈયાર થયેલ જીવાનોને આ પ્રશ્નોના ઉત્તર જોઈએ છીએ આનો ઉત્તર સતોષકારક મળે તોજ હિંદની વિદ્યાકળા ઉપર તેમને ભાવ બેસે તેમ છે આ પ્રશ્નોના સતોષકારક જીલાસા આપી શકાય તેમ છે, પણ તે પહેલાં આપણા કેળવાયેલ જીવાનો એ નિષ્પક્ષપાત રીતે બન્ને વિદ્યાકળાની તુલના કરવી જોઈએ

પહેલાં તો એ સમજવું જરૂરનું છે કે, યૂરોપ માં અર્થ અને કામ એ બેજ પુરુષાર્થ મનાય છે ધર્મ પણ સામાન્ય રીતે જેટલો અર્થમાં કામ આવે તેટલોજ ઉપયોગી માનવામાં આવે છે હિંદુસ્થાનમાં

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ મનાય છે. વર્તમાન કાળમાં અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થમાં યૂરોપ આગળ વધ્યું છે.

તે ઉપરાંત યૂરોપના માણસોના જીવનની સરેરાશ ઉંમર ૫૦ વર્ષની આવે છે. તેટલા વખતમાં ત્યાં બે પુરુષાર્થ પૂરા કરવાના રહ્યા. હિંદમાં સરેરાશ ઉંમર ૩૦ વર્ષની આવે છે અને તેટલા વખતમાં અહીં ચાર પુરુષાર્થ પૂરા કરવા પડે છે.

ઉપર બતાવેલ હિંદની કેટલીક ખામીઓ સાચી છે અને સુધારવા લાયક છે. મનુષ્યના ડુંકા જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એવી સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થા કરવાનું કામ સહેલું નથી. યૂરોપની પેઠે બેજ પુરુષાર્થ અહીં હોત-એટલે અર્થ અને કામમાંજ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક થતું હોત તો તેવી વ્યવસ્થા આ દેશમાં થઈ હોત; પણ ચાર પુરુષાર્થ મનુષ્યના ડુંકા જીવનમાં સિદ્ધ કરવા એ કામ ઘણું મુશ્કેલ છે.

વળી વિદ્યા અને કળાનો સ્વભાવ ઘણી વખત વિરુદ્ધ રહે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન તરફ વધારે લક્ષ રહે છે ત્યારે બહારના જીવનનો વિકાસ મંદ રહે છે; અને જ્યારે બહારના જીવનમાં રસ રહે છે ત્યારે આત્મજ્ઞાન મંદ રહે છે. આવી રચનામાં વિદ્યા અને કળા બન્ને સારાં રાખવાં એટલે કે અંદરનું અને બહારનું જીવન બન્ને બરાબર રાખવાં અને બે પુરુષાર્થથી તૈયાર થયેલ યૂરોપ

ની પ્રજાના હુમલાની સામે થવું એ કામ સહેલું નથી

હાલના વખતમા જે દેશ પૈસાદાર હોય તે સુધ રેલો મનાય છે પૈસો બીજા દેશોને લૂટીને લેગો કર્યો હોય તોપણ બધા ગુણ સોનામા સમાઈ જાય છે પૈસો મેળવવો તે એક પુરુષાર્થ છે, પણ તેટલામાજ મનુષ્ય જીવન સમાપ્ત કરવું હોય તો બીજા પ્રકારનું જ ગલીપણ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ એવી રીતે ઢેળવાયેલ પ્રજા અધર્મથી પૈસો ખેંદા કરે છે, આખી પૃથ્વીને લયરૂપ થાય છે અને માણસના ઉત્તમ સ્વભાવને વિકાસ પામવાને વખત આવતી નથી

યૂરોપના હૃદયને પૂછો તેણે જે પુરુષાર્થ કર્યો છે તેનાથી તેને સતોષ થયેલ છે ? અથવા તેના પુરુષાર્થમા કાંઈ ખામી છે ? અથવા તેને કાંઈ નવો પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર લાગે છે ? તેના મનુરોના જીવન જીવો, ખીઓના જીવન જીવો, કારભારીઓના કારસ્તાન જીવો, જ્યાં રાજ્યતત્ત્વ પણ એવું બનાવ્યું કે ઑસ્ટ્રીઆના કુવરત્તુ સર્વાઆમા ખૂન થાય તેમા ઇંગ્લાંડ, જર્મની અને બધા દેશો લય કર લડાઈ જાહેર કરે, જેમા કરોડો માણસનો જીવ જાય આ કયા પ્રકારની વિધાકળા અને કેવો પુરુષાર્થ ? મનુષ્યજીવનનું આમા શું કદ્યાણું ? આ પુરુષાર્થની અને તેના પરિણામની હિંદને ખબર હતી બધારે યૂરોપ જ ગલી દશામા હતું, જે વખતે ત્યાં એક પણ પુરુષાર્થ ન હતો તે વખતે હિંદમા ચાર પુરુષાર્થ જીવતા હતા અને ચારમા મોક્ષજ ખરો પુરુષાર્થ છે

એમ ડાહ્યા માણસોએ નક્કી કર્યું હતું. સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એ હેતુથીજ કરી હતી. તેથીજ ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ કરવા માટે ધર્મને હમેશા આગળ રાખવામાં આવેલ હતો. તે વખતે જો અર્થ અને કામ મુખ્ય પુરુષાર્થતરીકે મનાયા હોત તો કદાચ હિંદુનું લશ્કર ઇંગ્લાંડ કબજે કરી આબુ હોત. પણ બધા પુરુષાર્થની તુલનામાં અર્થ અને કામ હલકા માલૂમ પડ્યા હતા. તેથીજ જ્ઞાતિની વ્યવસ્થામાં પહેલા પ્રાદ્યલુ, પછી ક્ષત્રિય, પછી વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એમ પુરુષાર્થ પ્રમાણે ભાગ પડ્યા. મોક્ષ નામનો ઉત્તમ પુરુષાર્થ સાધતા તેને પ્રાદ્યલુ કહેતા; બીજાનું રક્ષણ કરનાર રણેશુણી સ્વભાવવાળાને ક્ષત્રિય કહેતા; અર્થ સાધતા તેને વૈશ્ય કહેતા અને શરીરની સેવાને ધર્મ માનતા તેને શૂદ્ર કહેતા. ઇંગ્લાંડમાં અર્થશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય તેને ઉત્તમ પદવી અપાય છે. તેની અને આપણી વિદ્યાકળા જૂદી દિશામાં વહી છે.

પણ વર્તમાનકાળમાં તો વિદ્યાકળામાં એટલી ભેજ-સેજ થઈ ગઈ છે કે સાચું જીવન કેને કહેવું તે સમજવુંજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

કયું જીવન સાચું, કયી વિદ્યા સારી, એ સમજવા પહેલાં માણસનો સ્વભાવ સમજવાની પહેલી જરૂર છે. માણસના સ્વભાવમાં કુદરતી વાસના રહેલી હોય છે; તેની તૃપ્તિ માટે સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની જરૂર છે અને તે માટે 'કામ' નામનો પુરુષાર્થ સાધવા-

ની કુદરતી વૃત્તિ હોય છે એટલે પથ્થર જેવું આગસુ
 જીવન ગાળવા કરતાં સ્ત્રી લોગવી ચમળા જીવન કરવું
 એ વધારે સારું છે બીજી તે જીવન સુખકારક થાય
 તેટલા માટે અર્થ એટલે ધનપ્રાપ્તિની પણ માણસને
 જરૂર રહે છે, તેથી તે પુરુષાર્થ પણ જરૂરનો છે. તેથી
 આંખ, કાન, જીભ, નાક વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંતોષ આપી
 શકાય છે પણ શરીર અને ઇન્દ્રિયો કરતા માણસને
 માટે એક મોટું સુખકારક સાધન મન છે અને તેના
 સંતોષમાટે “ ધર્મ ” નામનો ત્રીજો પુરુષાર્થ કરવાની
 જરૂર છે બીજાપ્રત્યે પોતાની દરજ્જા જાળવવી, ચિત્તશુદ્ધિ
 કરવી, બીજાનું કલ્યાણ કરવું વગેરે સારા ભાવથી મનને
 સંતોષ થાય છે તે સુખ, કામ અને અર્થથી વધારે
 સારું છે, એમ ધાર્મિક મનુષ્યને લાગે છે. તેથી ધર્મથી
 અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય એવી વિદ્યા આ દેશમાં
 આગળના વખતમાં આપવામાં આવી હતી

આ ત્રણ પુરુષાર્થના ફળ-શરીર, પ્રાણ અને
 મનને સુખ આપે છે પણ તે સુખ કાયમ રહેતું નથી,
 તેથી તે ઉપરાંત કોઈ સારો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ
 મનુષ્યની અદ્ભુત મન ઉપરાંત તેનો આત્મા છે તે સુખ
 સ્વરૂપ છે, આનંદમય છે, અમર છે તેનું સુખ
 નિરપેક્ષ છે, સ્વતંત્ર છે, અપૂટ છે જ્યાંસુધી તે ન
 મળે ત્યાંસુધી પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થનું ફળ પણ દુઃખ-
 રૂપ મનાય છે, તેથી મોક્ષ નામના ચોથા પુરુષાર્થની
 જરૂર પડી, તે મેળવવાની મનુષ્યની પહેલી દરજ્જા છે,

એમ નક્કી થયું. યુરોપની દૃષ્ટિએ મોક્ષમાટે પુરુષાર્થ કરવો એ આજસુ માણસનું કામ છે. હિંદની દૃષ્ટિએ તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે. મોક્ષ એટલે નવું વિશાળ જીવન, નવું વિશાળ જ્ઞાન, નવી શક્તિ, નિત્ય અખૂટ આનંદ. તે મનુષ્યની અંદર છે. તે જીવન પ્રાપ્ત કરવું એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. ચક્રવર્તી રાજા અશોકે ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થ કરી તેની તુલના કરી ત્યારે રાજ્યસુખ તુચ્છ લાગ્યું અને તેથી તેણે મોક્ષમાટે પુરુષાર્થ શરૂ કર્યો. અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિમાં જેટલી બુદ્ધિ, જેટલી હિંમત, સાહસ વગેરે જોઈએ છીએ તે કરતાં ધર્મવૃત્તિ અને મોક્ષ-સિદ્ધિમાં વધારે બુદ્ધિ, વધારે હિંમત અને વધારે સાહસ જોઈએ છીએ; અને જે દેશ આવો ઉત્તમ પુરુષાર્થ કરવા જેવી સમાજવ્યવસ્થા કરી શકે તેને જંગલી કહેનાર માણસને કેવા સમજવા ?

આત્મા મનુષ્યનું ઉત્તમ અંગ છે, શરીર નીચું અંગ છે. ઉત્તમ અંગનું સુખ પણ ઉત્તમજ હોય છે. ઉત્તમ અંગ પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ પણ ઉત્તમજ ગણાય.

બેશક, શરીર સાફ રાખવું, ઘર ચોખ્ખાં રાખવાં, રસોડાં અને પાચનાનાં સ્વચ્છ રાખવાં, કપડાં ચોખ્ખાં રાખવાં, બાળકોનું અટકાવવાં, સુવાવડમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોના શરીરની સંભાળ રાખવી; સ્ત્રીઓને ઠેઠીવણી આપવી; તેમને હરવા ફરવાની યોગ્ય છટ આપવી; મા અને સ્ત્રી બન્ને તરફ સમભાવ રાખવો; બાળવિધવાઓને

પરણાવવી, અથવા વિધવાઓ તરફ તિરસ્કારની નજર ન રાખવી, શદ્ધો તરફ દયાલાવ ગળવો અને તેમને પણ તેમનું જીવન સુધારવા વિદ્યા આપવી, એ ખાસ જરૂરનું છે નબળા શરીરવાળા અને અસાની માણસો વિચાર કરી શકતા નથી સ્ત્રીઓને પડદામાં રહેવું પડે છે તેનું ખરૂં કાગળ પુરુષોની ખોટી દૃષ્ટિ છે સ્ત્રીઓએ વધારે હિંમત રાખવી જોઈએ અને પુરુષોએ તેમના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ સ્ત્રી જગતની શક્તિનો અંશ છે અને તેને પડદામાં રહેવું પડે તો જીવનમાં ખરી શક્તિ આવશે નહિ જીવનમાં કળા લાવવી જોઈએ પુરુષો પણ સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, સ્ત્રીઓના જીવનમાં સૌંદર્યની જરૂર છે તેથીજ સ્ત્રીઓને સારા કપડાં, ઘરેણાં, દેખાવ વિગેરે, પુરુષો કરતા વધારે ગમે છે સ્વચ્છતા, સુધડતા અને નિર્ભયતા હોય છે, ત્યાં પ્રભુ વસે છે આ બાબનો જરૂરી છે, પણ તે છતાં યુરોપની પેઠે માત્ર બહારનું જીવન સુધારવામાંજ મનુષ્યજીવન પૂરું કરવામાં આવે તો અતર્જાનને વિકાસ પામવાની જગ્યા રહેતી નથી, તેને માટે પૂરતો વખત પણ રહેતો નથી મન નિરતર બહારની વસ્તુઓના વિચારમાં લગ્યા કરે, આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ હોયજ નહિ એમ માની માણસ બેદરકાર રહે તો તે પણ ખીજી જગતનો સુધરેલ પશુજ બને કળા જરૂરની છે તેમ વિદ્યા પણ જરૂરની છે, એટલુજ નહિ પણ જો એમ માનીએ કે, શરીર કરતા આત્મા વધારે ઉપયોગી

છે તો કળા કરતાં વિદ્યા વધારે ઉપયોગી સમજવી જોઈએ. તે કારણને લઈનેજ હિંદમાં જીવનકળા તરફ ઓછું લક્ષ રહ્યું. તેમ કરવાથી કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો આપ્યાં અને ધર્મને નામે ખોટી રૂઢિઓ સમાજમાં પેસી ગઈ, પણ મૂળ હેતુ ઉત્તમ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો.

જ્યારે વેપારી દૃષ્ટિથી વિદ્યાનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે સ્ત્રીઓ માતા થવાનું પસંદ કરતી નથી; કારણકે છોકરાંઓને ઉછેરી મોટાં કરવામાં ઘણું ખર્ચ થાય અને પોતાના સુખમાં વિદ્ય આવે. પણ જ્યારે ધર્મની દૃષ્ટિથી વિદ્યાનો ઉપયોગ થાય ત્યારે સ્ત્રીઓ બાળકને જન્મ આપી, સારા સંસ્કાર પાડી તેમને મોટા કરવામાં માન સમજે છે. તે પોતાના સુખનો વિચાર કરતી નથી. જેમ પુરુષોમાં વેપારી બુદ્ધિ હાનિકારક છે, તેમ સ્ત્રીઓમાં તેવી બુદ્ધિ વધારે હાનિકારક છે.

સ્વચ્છતા અને સુધડતામાં આ દેશમાં ઘણું ઠેકાણું રસોડાં અને પાયખાનાં જોઈએ તેટલાં સ્વચ્છ રહેતાં નથી, તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. પાયખાના માટે મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં દાખલ કરેલી રીત જ્યાં બની શકે ત્યાં દાખલ કરવા જેવી છે; અને મેલાં પાણીની ટાંકીઓ હાથ લગાડ્યા વગર પંપથી સાફ કરવાની જે રીત ઘાટકુપરની મ્યુનિસિપાલિટીએ દાખલ કરી છે તે પણ અનુકરણ કરવા જેવી છે. રસોડામાં દક્ષિણી લોકોની જેમ હમેશાં ગર કરવાની રીત બહુ સારી છે. પણ ચોખ્ખાઈના વિષયમાં બધી રીતે

યૂરોપની નકલ કરવામાં કાયદો નથી જે ગરમ પાટલનો યૂરોપીયનો પહેરે છે તે ઘણા દિવસ સુધી ધોવાતાં નથી. હિંદુઓનાં ધોતીઆં રોજ ધોવાય છે. યૂરોપીયનના જન્મવામાં વપરાતા કાંટા ચમચા દરેક માણસના મોઢા માં જાય છે, વળી જન્મ્યા પછી તેઓ મોઢું પણ ધોતા નથી અને હમેશા નહાવાની રીત પણ તેઓ આ દેશના માણસો પાસેથી શીખ્યા હોય તેમ લાગે છે. કુદરતી હાજતે જતા પાણીને બદલે કાગળનો ઉપયોગ અહીંની દૃષ્ટિએ સુધ્ધ લાગતો નથી, અને મડદાને બાળવા ફેરતાં ઢાટવામાં પણ તેમની રીત સારી લાગતી નથી. નાકમાંથી ખરાબ પદાર્થ નીકળે તે રૂમાલમાં લઈ તે રૂમાલ તેઓ ખિસ્સામાં મૂકે છે અને અહીંના કેટલાક માણસોએ પણ તે રીત સ્વીકારી છે. વગર વિચારે તેઓના સંસ્કાર સ્વીકારવાથી જીવન કઠણું થશે અને અહીંની સારી રીતો નષ્ટ થશે.

જ્યારે વેપારી સંસ્કારનું જોર હોય છે ત્યારે કુરસદનો વખત પણ વધારે પૈસો મેળવવામાં વપરાય છે, સારા પુસ્તકોનું વાચન કે આત્મવિચાર સૂઝતો નથી. પૈસો ન મળે તેમ હોય ત્યારે કુરસદને વખતે શું કરવું તે તેમને સૂઝતું નથી તેથી ન્યુસપેપરો હાથમાં લઈ તેમાંથી ઉપયોગી અને બીનઉપયોગી બાબતો ઉપર મનને દોડાવે છે. પોતાની દુકી જીંદગીમાં શો પુરુષાર્થ કરવાનો છે તેનો સાચો વિચાર સૂઝતો નથી, અને જીંદગીના અંતે પણ તેજ દશા રહે છે.

~મનમાં અશાંતિ આહુ હોય છે. પોતાની પાસે હોય તે કરતાં વધારે મેળવવું અને પોતે જે જગ્યાએ હોય ત્યાંથી બીજી કોઈ જગ્યાએ જવું એ ઉદ્દેશ રહે છે. કુદરતી આરામ ત્યારેજ મળે છે કે જ્યારે આત્માનો સંબંધ દરેક કામમાં આહુ રહે. વિષયોમાં મન જવાથી તે સંબંધ તૂટે છે અને તેજ સાથે શરીર અને મનની પ્રકૃતિ બગડે છે. મોટાં શહેરોમાં માણસો ભારે ચિંતા-વાળા દેખાય છે. ત્યાં ગામડાના જેવી કુદરતી શાંતિ નથી. શહેરોના માળામાં રહેતા માણસ પ્રમાણમાં ચકલાના માળા જેટલી જગ્યામાં રહે છે અને પાસેની ઓરડીમાં કોણુ રહે છે તેની પણ તેમને ઘણી વાર ખબર હોતી નથી.

જ્યાં મોટાં મકાન હોય તેને મોટું શહેર કહી શકાય નહિ, પણ જ્યાં મોટા મનના એટલે જ્ઞાની અને નિઃસ્વાર્થી માણસ રહેતા હોય, પછી ત્યાં થોડાંક જુવંપડાં હોય તોપણ તે મોટું શહેર છે.

ત્યાગવૃત્તિ આળસુનો સ્વભાવ નથી. ત્યાગ કરવામાં બહુ શક્તિ જોઈએ છીએ. ત્યાગવિના કોઈ મોટું કામ થતું નથી. સ્વાર્થી માણસ કોઈને ઉપયોગી થતો નથી. સંયમથી હલકો સ્વભાવ તાણે થાય છે અને ઉત્તમ સ્વભાવ ખીલે છે. મોટું જીવન, મોટું જ્ઞાન, મોટી શક્તિ અને મોટો આનંદ લેવા માટે નાનું જીવન, નાનું જ્ઞાન, નાની શક્તિ અને નાનો આનંદ છોડવાંજ જોઈએ. જેનામાં વધારે તેજ, વધારે શક્તિ હોય, તેજ તે છોડી

શકે છે યૂરોપને જ્યારે હિંદ સાથે પહેલો સબધ થયો ત્યારે તેણે જોયું કે, અહીં તો બધાના જીવનમાં શરૂઆતમાં ઈશ્વર, મધ્યમાં ઈશ્વર અને અંતમાં ઈશ્વર, બધું જીવન ધર્મથી ઘડાયેલ, બધા માણસો ઈશ્વરને માટે જ જીવે, ધર્મ અને મોક્ષ માટે બહારનું જીવન ત્યાગ કરવાને તૈયાર, અર્થ અને કામ માટે બેદરકાર, લગવો ગગ, સાદું જીવન, અને અદર જ્યોતિર્મય આત્માનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ ભાગવત, યોગી અને મુક્ત, થવામાં માન લેવાય આ જીવન યૂરોપને વિલક્ષણ લાગ્યું, સમજાયું નહિ, પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે અનુકૂળ લાગ્યું

મનુષ્યજીવનનું સાક્ષ્ય સમજવામાં હિંદ ખીલકુલ ભૂલ કરી નથી આત્માનો અનુભવ મુશ્કેલ છે કરોડો જન્મની મહેનત પછી મળે છે, પણ છતાં જરૂરનો છે તે જામત સમજવી, તે પ્રમાણે જીવન ગોઠવવું, તે પ્રમાણે સમાજની વ્યવસ્થા કરવી એ હિંદની વિદ્યાકળાનો મહિમા છે તે વ્યવસ્થાનો ઇતિહાસ રામાયણ અને મહાભારતમાંથી મળી આવે છે

છતાં એવી વ્યવસ્થામાં ઠોઠ ઠોઠ ખામી જણાય એ સ્વાભાવિક છે આત્મપ્રાપ્તિમાં એકજ જાતની વ્યવસ્થા પૂરતી નથી બધા કાળમાં તે વ્યવસ્થા સારી રહે તે પણ જનનું મુશ્કેલ છે એવો એકે દેશ નથી કે જેની વિદ્યાકળા આગીવગરની હોય, કે જે બધા કાળ માં ખામી વગરની રહી શકે અને આત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થાય હિંદમાં તે માટે ઘણો વિચાર થયેલો

અને આખરે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને સૂદ્ર એ ચાર વર્ણ; બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમ; અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ; એ ચાર પુરુષાર્થ નક્કી થયા.

આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી હિંદની પ્રજા ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચી હતી. બધા પ્રકારના પુરુષાર્થમાં કુશળ હતી. અર્થ અને કામમાં પણ કુશળ હતી; પણ યૂરોપની માફક બીજા દેશો છૂતવાની સ્વાર્થવૃત્તિ આ પ્રજાએ કરી ન હતી; કારણ કે તેમ કરવાથી પ્રજામાં એટલી સ્વાર્થતા આવવાનો સંભવ લાગ્યો કે ધર્મ અને મોક્ષ એ બે મોટા પુરુષાર્થ થઈ શકે તેમ લાગ્યું નહિ.

યૂરોપની વૃત્તિ વેપાર બીજાવવાની હતી; હિંદની મોક્ષ તરફ જવાની હતી જે વૃત્તિ હિંદમાં બહુ પાકી ન હતી તે યૂરોપની વૃત્તિથી હારી તે હારથી સનાતન ધર્મની પણ હાર થઈ એવો દેખાવ થયો; અને હજી પણ યૂરોપનો પુરુષાર્થ સારો એવું કહેનારાં એાછાં માણસો નથી. આ એક બસો વર્ધનો દેખાવ છે. કાળ અનંત છે. યૂરોપને પણ પોતાની ભૂલ દેખાવા લાગી છે. તે કોઈ નવા પુરુષાર્થની શોધ કરે છે. આપણે હજી તેની વિદ્યાકળાનો મોહ છોડી શકતા નથી, છતાં યુગસંધિ વખતે હિંદની વિદ્યાકળા પોતાની અસર જણાવ્યા વગર રહેતી નથી. ૧૮૫૭ નો બળવો ધર્મ રક્ષણ માટે થયો હતો. અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિ માટે થયો ન હતો. ૧૯૨૦-૨૨ નો સત્યાગ્રહ પણ

હિંદની વિદ્યાકળાનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે થયો હતો.

ધર્મને બદલે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે કુસંપ થાય છે એનું કારણ પણ એ છે કે, ધર્મ મોક્ષનું સાધન છે તેઓને સ્વરાજ્ય મેળવવા કરતા ધર્મનું રક્ષણ વધારે પ્રિય હોય છે મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે તેના જૂદા જૂદા ભાગ થયા છે તેમાં એક માણસ બીજાને હરકત કરે તો તે માણસ પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થાય છે. બીજાને પણ પોતાના ધર્મની તેટલી જરૂર છે, એમ સમજીને બીજાને હરકત કરવી ન જોઈએ એટલી સમજણ પણ ન રહી એ યૂરોપની વિદ્યાકળાનું પરિણામ છે યૂરોપની વિદ્યામાં ધર્મપ્રત્યે માન નથી, અને એ વિદ્યા શીખેલા લોકો એ માન જૂલી ગયા છે મદિરા કે મરજીદો મોક્ષ આપે તેમ નથી, પણ મોક્ષ તરફ લઈ જવાના સાધન છે તે દૃષ્ટિએ જાને મરખા ઉપયોગી છે.

ધર્મનું મનુન હોય, અભિમાન હોય તેથી વિદ્યાકળાની ખામી જણાતી નથી ઉલટું તેથી તેનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે યૂરોપના જેમ વેપારની અભિવૃદ્ધિમાં જે માણસ અભિમાન છે તે વિદ્વાન ગણાય છે, તેમ હિંદમાં ધર્મમાં અભિમાન હોનાર વિદ્વાન મનાય છે અને જો હિંદની વિદ્યાકળા હિંદમાં અપાતી હોત તો હિંદુ એમ માનતા કે, મજ્જીદમાં મુસલમાન જે બદગી કરે છે તે મારા પ્રભુનો સ્તુતિ કરે છે અને તેથી તેને અડ મધુ ન આવે તેમ મારે વર્તવું જોઈએ મુસલમાન એમ માનતા કે, મદિરા જે ઘટાનાદ થાય છે તે ખુદને

પોકારવાની ખાંગ છે. ગાય ખુદાની કામધેનુ છે અને તેથી ગાય પગે લાગવાને યોગ્ય છે. વળી ગાય તરફથી દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, અને બળતણ માટે છાણ મળે છે એ કાંઈ ઓછો લાભ નથી. આવી જાતના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની જરૂર છે.

હિંદનો ધર્મ તેજ ઈશ્વરને માને છે, કે જેને કાળ નથી, રૂપ નથી, નામ નથી; છતાં જે સર્વમય છે, જે સુસલમાનમાં છે, અંગ્રજમાં છે, સર્વમાં છે. એજ સનાતન ધર્મ છે; તેને કેમ સમજવો એજ મુશ્કેલ છે. આપણી દષ્ટિ બહાર જાય છે અને ઈશ્વર બહારની દષ્ટિમાં આવી શકતો નથી. વિદ્યાકળાની ભેજસેજથી બહારની સાધના ઉપર વધારે લક્ષ રહ્યું. અંદરની સાધના તરફ લક્ષ ઠમી થયું. પહેલાં અંદરની સાધનામાટે અંતર્જાન અને બહારની સાધના માટે પુરાણ કથા વગેરે સાધન હતાં. અંગ્રેજની વેપારી વિદ્યામાં આંતરિક સાધના માટે કામતૃપ્તિ અને બહારની સાધનામાટે અર્થપ્રાપ્તિ રહી છે.

તેથીજ સારી તંદુરસ્તીવાળા અને નીતિવાળા માણસની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે અને દાકારો અને વકીલોની સંખ્યા વધતી જાય છે. પહેલાંના કાળમાં શિક્ષણજ એવા પ્રકારનું હતું કે સૌ પોતાનું શરીર કેમ સાફ રાખવું તે સમજતા અને દાકારોની જરૂર હાલના જેટલી લાગતી નહોતી. ગરીબાઈ ઓછી અને ધર્મનું શિક્ષણ વધારે હોવાથી ચોરીનો ભય નહોતો, અને વકીલો અને ન્યાયની અદાલતો વગર વ્યવહાર ચાલતો. પુરુષો અબાણી સ્ત્રીને બહેન કહીને બો-

લાવતા અને સીઓ અજાણ્યા પુરુષોને લાઇ કહીને બોલાવતી આવા સબોધનથી યૂરોપની પેઠે બ્રહ્માચાર થતો નથી મિસ્ટર અને મિસિસમાં લાઇબહેનના શબ્દો જોટલું જોર આવતું નથી

ધર્મવૃત્તિ અને મોક્ષચિહ્નિ સૂકાઈ જવા માંડ્યાં છે તે આગસુની નિદ્રા મનાય છે તેની પુરુષાર્થમાં ગણતરી નથી અધિકારનો વિચાર ગયો, વર્ણુ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા તૂટી અને જીવનનો હેતુ જૂનાવા લાગ્યો આ પછે કયા છીએ અને કયા જવાનું છે તે યૂરોપના ચરમા થી જોવામાં આવે છે અને તેથી આપણને તેના જેવા થવાનું મન થાય છે શિવાજી કરતા કોંગ્રેસ સારો લાગે છે શકરાચાર્ય કરતા ટ્યુચર ઉત્તમ જણાય છે સીતા અને દ્રૌપદી કરતા કલીઓપેટ્રામાં ગુણ વધારે લાગે છે

યૂરોપની નજરે રામ અને સીતાનું જીવન નકામું લાગે છે ગમે કોઈ જાતનો વેપાર કર્યો નહિ, સાવકી માને ખુશી કરવા અને પિતાનું વચન પાળવા ભરતખંડનું રાજ્ય છોડી દીધું, પણ હિંદની દૃષ્ટિએ તે ઈશ્વરનો અવતાર હતા તે દૃષ્ટિએ સ્વચ્છદી જીવન કરતા સચ્ચી જીવન સારું ગણાય છે તે હજી યૂરોપને શીખવાનું છે રામચંદ્રજી વનવાસ ગયા ત્યારપછી જ્યારે ભરત પોતાના મામાને ત્યાંથી પાછા આવ્યા અને રામચંદ્રજીને અરપયમા મળવા ગયા, ત્યારે ભગતજીએ રામચંદ્રજીને કહ્યું કે “મારે ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કાંઈ જોઈતું નથી હું તો જન્મે જન્મ શ્રીરામચંદ્રજીમાં પ્રીતિ રહે તેજ માણુ

છું.” છેવટે શ્રીરામચંદ્રજીની આસા મળ્યા પછી ભસ્ત્ર-
એ રાત્ર્ય કર્યું.

ધર્મને ખાતર હિંદુ રાત્ર્ય છોડનાર જે મહા-
પુરુષો ઉત્પન્ન થયા અને અર્થને ખાતર મતદારોનાં
મત માગતા લીખારી જેવી રીતિના ધારાસભાના સ-
ભાસહો જે વિદ્યાર્થી ઉત્પન્ન થયા તેની તુલના સહજે
કરી શકાય તેમ છે.

યૂરોપની કળાથી તૈયાર થયેલાં ચિત્રો અને પૂ-
તળાં જુઓ અને હિંદની કળાથી ઘયેલ મૂર્તિઓ જુઓ.
યૂરોપનાં ચિત્રો અને પૂતળાંમાં અર્થ અને કામની ભા-
વના જણાશે, જ્યારે હિંદનાં ચિત્રો અને મૂર્તિઓમાં
ધર્મ અને મોક્ષની ભાવના જણાશે. તેમાં અર્થ અને
કામની ભાવના નહિ આવે. કેાઈ મૂર્તિને ચાર હાથ
દેખાય છે તે મનુષ્યજીવનનો વિકાસ બતાવે છે. માણુ-
સને મન, ગ્રાણુ, શરીર અને આત્મા એ ચાર હાથ છે.
દશ માથાવાળી મૂર્તિઓ દશ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ બતાવે
છે. મૂર્તિનું માથું માણુસના માથા કરતાં મોટું હોય
તે મનની મોટાઈ બતાવે છે. આવાં ચિત્રો-મૂર્તિઓ
અંતરાત્માને જગાડે છે. જે વસ્તુ બુદ્ધિથી ન સમજાય
તેને સમજવા માટે આવા રૂપની જરૂર છે.

હિંદની વિદ્યાકળાના નમુના માટે ઇલોરા અને
એજન્ટાની ગુફાઓ જુઓ. ત્યાં બુદ્ધના શિષ્યોના વિહાર
જુઓ. તેની આસપાસ સપ્તિનું સૌંદર્ય જુઓ. બેહનર
વપ ઉપર તૈયાર કરેલ ચિત્રો જુઓ. આ બધો જંગલી

પ્રજનો ઇતિહાસ નથી તે ચિત્રોમા અને મૂર્તિઓમા પણ રૂપ, લેદ, લાવણ્ય, પ્રમાણ, ભાવ, વર્ણિકાલગ વગેરે જણાઈ આવે છે યુરોપની દૃષ્ટિએ તે દુષ્ક અને દયાના મનુના છે હિંદની દૃષ્ટિએ તે સયમ અને મોક્ષના રસ્તા બતાવે છે જે દૃષ્ટિથી સામાન્ય વિષય નથી સમજતા, તે દૃષ્ટિથી વેદના અર્થ, ઉન્ન્યાર, વાક્યરચના, હેતુ કેમ સમજાય ? રાધા અને કૃષ્ણની લીલામા તે શુ જુએ ? આ લીલા નિત્ય છે, અલૌકિક છે તેના અલૌકિક ભાવ સમજવા માટે શ્રી વલ્લભાચાર્યની સુખાધિની જોવી જોઈએ

પણ હિંદની દૃષ્ટિએ હિંદની વિદ્યાકળા આટલી ઉત્તમ હતી તો આટલી પરાધીનતા શા માટે ? એ વાત સાચી છે કે, યુરોપના જેવું ઉદ્યોગી જીવન કારખાનાના ધૂમાડા, ખાલ્કોન્ટના સ્વાથી કરાવ વગેરે હિંદમા થયેલ નથી, પણ તે દૃષ્ટિએ હિંદને જોવાનું નથી યુરોપમા અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ મનાતા હોવાથી મુડી વાળા અને મજૂરીવાળાની બે જ્ઞાતિ બધાયેલ છે હિંદમા અર્થ, કામ, ધર્મ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ મનાતા હોવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એમ ચાર જ્ઞાતિ બધાયેલ છે અર્થ અને કામ કરતા ધર્મ અને મોક્ષ ઉત્તમ હોય તો હિંદની વિદ્યાકળા યુરોપ કરતા ઉત્તમ માની શકાય મનુષ્યની અદર રાજસિક અને તામસિક વૃત્તિ સારી ગણાય તો યુરોપને સંસ્કારી દેશ કહેવો જોઈએ અને સાર્વિક અને ધાર્મિક વૃત્તિ

સારી ગણાય તો હિંદને સંસ્કારી દેશ ગણવે. જોઈએ. જે દેશની વિદ્યાકળા મનુષ્યના સારા સ્વભાવને ખીલવે તે દેશ ઉત્તમ કહેવાય.

હિંદી રાજ્યતંત્રમાં ઋષિને ખાસ જગ્યા હતી. તેની સલાહને માન અપાતું. ધર્મ, નીતિ અને રાજ્યના કાયદા તેની સલાહથી બંધાતા. હવે તે કામ યૂરોપની પદ્ધતિ પ્રમાણે લેજસ્વેટિવ કાઉન્સીલ કરે છે. તેઓ યૂરોપના જેવું રાજ્યતંત્ર માગે છે અને યૂરોપની માફક અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એવા કાયદા બાંધે છે. જીજ્ઞાસુઓમાં ઋષિની જગ્યાએ 'કલેક્ટર' એટલે 'પૈસા લેગા કરનાર' દાખલ થયેલ છે.

મહાત્મા સાહુ' જીવન માગે છે કે જે જીવન ધર્મ અને મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી થાય.

યૂરોપની વિદ્યાકળાનું પરિણામ મનવારો, હવાઈ વિમાનો, અનેક માણસોને એકી વખતે મારી નાખવાનાં સાધનો, એકબીજામાં અવિશ્વાસ, સ્ત્રીઓને કમાવાની ચિંતા અને તેથી થતા અનેક દોષો, મુડીવાળા અને મજૂરીવાળાના ઝગડા વગેરેમાં આગ્યું છે. તેની વિદ્યાકળા નાશ થયા વગર રહેશે નહિ. અર્થ અને કામ એ બેજ પુરુષાર્થ નથી. ધર્મ અને મોક્ષ પણ પુરુષાર્થ છે. હિંદે જ્યારે બીજા દેશો જીતવાની ઇચ્છા કરેલી ત્યારે ત્યાં ધર્મ અને મોક્ષ ફેલાવા માટેજ. અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિ માટે નહિ. હેતુમાં ફેર હોવાથી પરિણામમાં ફેર પડ્યો. સિંહ માણસને મારી શકે તેથી તે પૂજતો

નથી મિહ કરતા માણસનું જીવન હલકું કહેવાય નહિ
 વળી માણસમાં હલકા વિચાર સહેલાઈથી આવે
 છે, સારા વિચાર મુશ્કેલીથી આવે છે, તેથી યુરોપના
 હલકા પુરુષાર્થ હિંદમાં તરત દાખલ થઈ ગયા જેમ
 કામવાસનાને વશ થયેલ માણસ અધોગતિએ પડે એ છે,
 તેમ હિંદ અગ્રેજી વિદ્યાના સસ્કારથી અધોગતિએ પ-
 હોયું છે હવે જ્યારે યુરોપમાં નવો પુરુષાર્થ શોધવા
 ની શરૂઆત થાય છે ત્યારે હિંદે સુધારા કરવામાં બહુ
 સાવચેત રહેવાનું છે

ધર્મ પણ અર્થ અને કામમાં ઉપયોગી થાય એમ
 કરવા હાલના વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે ‘હિંદુ મહાસભા’
 અને ‘મુસલમાની તાન્ઝીમ’ નું ખરૂં કામ ધર્મની
 જાગૃતિ કરી મોક્ષનો રસ્તો ખુલ્લો કરવાનું છે, તેને
 બદલે આ બંને સંસ્થાઓ રાજદારી હક્ક માંગે છે કુરાન
 માં ખુદાના જે નામો આપવામાં આવેલ છે તે અને
 વિષ્ણુ સહસ્રનામમાં વિષ્ણુના જે નામો આપવામાં
 આવેલ છે તે લગભગ સમાન છે આવી હકીકત લોકો
 પાસે મૂકી લોકોમાં સમભાવ લાવવો જોઈએ

સમાજસેવા કરવી એ પહેલી ફરજ છે, એમ
 માની અધકારમાં ભમતી સમાજને વધારે વિષયો આપી
 સમાજને વધારે અધારામાં નાખવી જોઈએ નહિ અધા-
 રમાં ભમતી સમાજને વધારે ‘અજવાળા’ની જરૂર
 છે, જ્ઞાનની જરૂર છે, શરીરસેવાની જરૂર નથી પ્રકાશ
 હશે તો સૌ પોતાને જોઈતું હશે તે શોધી લેશે

અંગ્રેજ સરકારે દશ રૂપિયાની નોટની પાછળ છાપ્યું હતું કે “હેવન્સ લાઇટ, અવર ગાઇડ” એટલે આત્માનો પ્રકાશ અમને માર્ગ બતાવશે. એ વાક્ય પણ દશ રૂપિયાની નવી નોટમાંથી કાઢી નાખ્યું છે.

પ્રાચીન કાળમાં એશિયાના મહાત્માઓએ જગતને સ્વર્ગનો પ્રકાશ આપ્યો હતો અને તેથી યુરોપની દૃષ્ટિ એશિયા તરફ વળી છે. તેથીજ કદાચ ઇંગ્લાંડ અને હિંદનો સંબંધ કુદરતે કરી આપેલ છે; કારણ કે એશિયાનું એશિયા હિંદ છે.

યુરોપની વિદ્યાકળામાંથી પણ ઘણું શીખવાનું છે; પણ વગર વિચારે તે સ્વીકારવાથી તેના સારા ભાગ સાથે તેનો ખરાબ ભાગ પણ આવી જાય છે, અને અહીંના જીવનને વધારે બગાડે છે. રત્નેશુભની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે તમોશુભ સુધરે છે, પણ સત્પણુ દબાઈ જાય છે અને તે દબાઈ જવાથી આત્મજ્ઞાન મંદ થાય છે.

બહારની દૃષ્ટિથી જોતાં એમ જણાય છે કે, યુરોપની વિદ્યાકળાથી જન્મેલ તાર, ટપાલ, રેલ્વે, છાપખાનું, રેડીઓ, સ્ટીમર, કેળવણીનાં સાધન, હુન્નરઉદ્યોગોનાં સાધન, નહેરોથી જેતીનો વિકાસ, ઇસ્પીતાલો, સુધારા ખાતાંઓ, બેંકો, કંપનીઓ કાઉન્સીલો વગેરેથી લાભ થયા છે. સમાજના કેટલાક કઠંગા સિવાજ પણ તેની અસરથી દૂર થયા છે. તેઓની વ્યવસ્થાશક્તિથી જીવનમાં સૌંદર્ય અને નવો રસ આવ્યો છે; પણ તાર, ટપાલ, રેલ્વે વગેરેથી અંગ્રેજો ધનવાન થયા છે; કારણ કે તેમાં રહેલી મુડી

અને સત્તા તેઓના હાથમાં છે. વળી વેપારી સંસ્કાર અને વેપારી કેળવણીની અસરથી જીવન એટલું બધું વ્યવસાયવાળું થયું છે કે તેમાં આત્મવિકાસને માટે વખત રહેતો નથી. મનુષ્યનું ઉપયોગી તત્ત્વ જોવાઇ જાય છે. યૂરોપની દૃષ્ટિ જ્યાં રજોશુભ્રુ ન હોય ત્યાં તમોશુભ્રુ જીએ છે. હિંદની દૃષ્ટિ જ્યાં સત્ત્વશુભ્રુ ન હોય ત્યાં રજોશુભ્રુ જીએ છે. તમોશુભ્રુ કરતાં રજોશુભ્રુ કદાચ સારો કહી શકાય, પણ જન્મે પણ છે. ખરી વિદ્યાકળામાં પ્રભુભાવ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.

કારખાનાઓની કળા સ્વીકારવામાં મજબૂરોની દશા કેટલી ખરાબ થઇ છે તે બૂલી જવાનું નથી. ઘણીવાર પશ્ચિમની વિદ્યાનો સારો ભાગ સ્વીકારતાં ખરાબ ભાગ પણ સાથે આવી જાય છે, અને અંગ્રેજી વિદ્યાથી થયેલ કેટલાક ફેરફાર દૂર કરવા મુશ્કેલ છે અને કોઇ પણ દેશના સંસ્કારની અસર વગર રહેવું પણ મુશ્કેલ છે જે સુધારા કરવા તે યૂરોપના છે કે બીજા દેશના છે માટે કરવા જોઈએ એમ માનવાનું નથી પણ માણસનું જીવન તેનાથી વધારે સંયમી, સરળ, ઉત્તમ ભાવના આપે તેવું થાય તેમ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી કરવા જોઈએ.

જાપાને યૂરોપની નકલ કરી છે અને કેટલીક કળામાં તો તે યૂરોપથી પણ વધી ગયું છે, પણ તેથી ત્યાં આત્મવિદ્યા કેટલી મંદ થઈ ગઈ છે તે પણ સમજવું જોઈએ. બહારનું જીવન કળાવાન કરવું અને તેજ

સાથે અંદરનો વિકાસ બીલકુલ અટકે નહિ એ કામ સહેલું નથી. જે વખતે જે જગ્યાએ વૃત્તિ અને પ્રાણ બહાર જાય છે તે વખતે તે જગ્યાએ તે અંદર જઈ શકતા નથી; અને જ્યારે અંદર જાય છે ત્યારે બહાર જઈ શકતા નથી. બંને બાજત ધ્યાનમાં રાખીને હિંદુની વિદ્યાકળા પ્રમાણે સમાજવ્યવસ્થા થઈ હતી અને યોગીક ખામી છતાં તેનાથી જીવન ઠીક ચાલતું હતું; પણ હેલ્લાં સો વર્ષથી થયેલ સાયન્સની નવી શોધોથી પશ્ચિમના લોકોને મળેલ નવી શક્તિથી થયેલ હુમલા સામે હિંદુની કળા ટકી શકી નહિ; કારણ કે હિંદુની કળાનો હેતુ વિદ્યાનો વિકાસ કરવાનો હતો, લડાયક સ્વભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો નહોતો. હિંદુમાં “અહિંસા” એ પરમ ધર્મ મનાય છે. અહિંસક વૃત્તિથી સાત્ત્વિક ગુણ વધે છે, તેનાથી જ્ઞાન વધે છે. જેઓને આત્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા છે તે તો સમજે છે કે, જે વસ્તુ આ પૃથ્વી ઉપર ક્યાંઈ મળે તેમ નથી, તે હિંદુમાં મળે તેમ છે. તે હિંદુની અધ્યાત્મવિદ્યા છે, તે હિંદુનું ધન છે. તે દષ્ટિ-એ હિંદુ હજી પણ સંસ્કારી દેશ છે, સુધરેલ છે અને બીજાને સુધારી શકે તેમ છે.

હિંદુની વિદ્યા પશ્ચિમવાળાને સમજવી બહુ સુ-
રેલ પડે છે. એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન
થાય એ સિદ્ધાંતજ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. તે લાવ લગ-
વાનની ભક્તિવિના મળતો નથી. લગવાનમાં પ્રેમ કરવા
માટે બીજા વસ્તુમાંથી પ્રેમ દર શ્વેત એકાગ્રી ભક્તિ

જીવન સુધારવામાં બહારના જીવન ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ અને તેટલો પ્રેમ ભગવાન ઉપર જોઈએ થાય છે

પણ કેટલાક કહે છે કે, બહારનું જગત પણ ભગવાનનું જ રચેલ છે તે સુધારતા સુધારતા પણ ભગવાન મેળવી શકાય છે આવી દલીલમાં જોખમી સમજણ રહેલી નથી જરૂર, ભગવાન સર્વમાં છે, સર્વરૂપ છે, પણ છતાં બધે ભગવાન છતાં સામાન્ય માણસ ભગવાનને બદલે બીજી વસ્તુઓ દેખે છે જ્યાં જ્યાં જે જે વખતે માણસ, માણસરૂપે દેખાય ત્યારે તેની સેવા તે માણસની સેવા કહેવાય જ્યાંદે માણસ ભગવાનરૂપે દેખાય ત્યારે તે સેવા ભગવાનની સેવા કહેવાય અને બધે ભગવાન જોવા માટે દ્રષ્ટાની દષ્ટિ કરવી જોઈએ ખરી રીતે ભગવાન સર્વત્ર છે છતાં સાધુ પુરુષોમાં પ્રગટ દેખાય છે, તેથી ખરા સાધુ પુરુષોની સેવા થાય તે ભગવાનની સેવા છે એમ કહી શકાય જે માણસો વિષયોના શુદ્ધાત્મ છે તેની સેવા થાય તે વિષયોની સેવા કરવા બરાબર છે છતાં તેમને જ્ઞાન આપી સાચે રસ્તે દોરવા એ સાચી સેવા છે હોજરી ચાલવાથી મન અને ઇદ્રિયો ચાલશે પણ જ્ઞાન વગર મન અને ઇદ્રિયો વિષયો તરફ દોડશે સાચી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે ઇદ્રિયોના રસ અને બહારની વસ્તુઓના મોહ છોડવાજ પડશે આ વાત પશ્ચિમના મહાત્મા જેકબ બહમી, એડવર્ડ કાર્પેન્ટર, વોલ્ટ વીટમેન વગેરે પણ સારી રીતે સમજી શક્યા છે છતાં આવા મુશ્કેલ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં જૂલો થવાનો સંભવ

રહે છે પ્રાચીનકાળમા ઋષિમુનિઓ ભૂલો સુધારી રસ્તો બતાવતા સંસારી લોકો પોતાની ટેવો ધીરે ધીરે સુધારી શકે અને સમજી શકે તેવી વિદ્યા તેમને મળે તે માટે પુરાણો રચાયાં છે અધિકાર પ્રમાણે આત્મવિકાસને માટે જગ્યા કરેલી છે આત્મવિકાસ તરફ મુખ્ય દષ્ટિ રાખવી એ જરૂરનું છે કે નહિ તે સુધારકોએ વિચારવાનું છે

એક વખત હિંદના નાયબ વજીરે પાર્લામેન્ટમા જણાવ્યું હતું કે “ હિંદના લોકો આ જીવન ક્ષણિક માની તે સુધારવા તરફ બેદરકાર ગ્રહે છે સરકારની સત્તા તેમના ગૌરવિવાજ ઉપર ચાલતી નથી યૂરોપના રીતરિવાજ ઉપર યૂરોપની સત્તા ચાલે છે તેથી તે પ્રજાનું જીવન સરકાર સુધારી શકે છે. પણ હિંદમા તેવું નથી ”

યૂરોપની સરકારે ત્યાંની પ્રજાનું જીવન કેવું બનાવ્યું છે તે હવે અભણુ રહ્યું નથી ત્યાંની પ્રજા હવે કોઈ નવો માર્ગ શોધે છે તે વિષે શકા નથી ધર્મ એ ઢાંગ છે, આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી, મોક્ષ નો વિચાર નકામો છે એ કહેવું સહેલું છે, પણ માણસ પોતે છે તેટલોજ રહી શકતો નથી યૂરોપની વિદ્યાકળાથી મનુષ્યત્વ પૂરતું ખીલતું નથી માણસનું માણસપણું છુટ અને ટોપીની વચ્ચે ગમાઈ જતું નથી

હિંદમા મહાત્માઓજ હતા એમ નથી હિંદમા સારા કવિઓ, વેપારીઓ, ગણ્યકર્તાઓ, યોદ્ધાઓ, વીરો વગેરે ધયા છે, તે અનેક લડાઈઓ જીત્યા છે, તેમણે નવા રાજ્યો રચાવ્યા છે, છતાં જેટલે દગલે મહાત્માઓનો

ઇતિહાસ દેખાય છે તેટલો બીજા મહાન પુરુષોનો રહ્યો નથી. તેનું કારણ હિંદને મહાત્માઓના ઇતિહાસની 'આસ જરૂર હતી. ણુદ્ધ, મહાવીર, રામાનુજ, ચૈતન્ય, કબીર, નાનક, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, રામદાસ, છુકરામ, રામકૃષ્ણ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, દયાનંદ વગેરેનાં નામો અહીં વધારે અખ્યાત થયાં છે. કવિઓમાં પણ કાળીદાસ, ભવભૂતિ, માઘ, ભટ્ટંકરિ, જયદેવ, તુલસીદાસ, વિદ્યાપતિ ચંડીદાસ, રામપ્રસાદ, ટાગોર વગેરે યૂરોપના કવિઓથી ઉતરે તેવા નથી.

અને ઉપનિષદના ગ્રંથો તો આજે પણ અનુવાદ-દ્વારા પશ્ચિમના સાધુઓના આત્મા જગાડી રહ્યા છે.

આ કાંઈ જંગલી પ્રભનો ઇતિહાસ નથી. જંગલી લોકોમાં આવી વિદ્યાકળા આવી ચૂકેજ નહિ. માટે ટીકાકારોએ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી બન્ને વિદ્યાકળાની તુલના કરવી જોઈએ. પશ્ચિમની વિદ્યાકળાનો સારો ભાગ ગ્રંથો કરવો, પણ તે અહીંના સારા ભાગને દબાવે નહિ તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આપણા બહારના જીવનમાં જણાવી ધણી ખામીઓ દૂર કરવાની જરૂર છે, ખોટા સ્થિતિ દૂર કરવાની જરૂર છે, સ્ત્રીકેળવણીની જરૂર છે; પણ તેની સાથે બહારના જીવનમાં એટલો અને એવી રીતે રસ લેવો ન જોઈએ કે જેથી અંદરનું જીવન, અંદરનો વિકાસ તદ્દન બંધ થઈ જાય. યૂરોપની વિદ્યાકળામાં આ ખોટી ખામી છે. તે પ્રજા બહારનું જીવન સુધારવામાં અંદરનો વિ-

કાસ કરી શકી નથી અને તેને પરિણામે આજે પણ ત્યાંના લોકોના મનમાં અશાંતિ રહ્યા કરે છે. તેથીજ લડાઈના સાધનમાટે અખૂટ ધન વાપરવું પડે છે. જેમ અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિ એ પુરુષાર્થ છે, તેમ ધર્મ-વૃત્તિ અને મોક્ષસિદ્ધિ એ પણ પુરુષાર્થ છે. મનુષ્ય પોતાના આત્માનો અનુભવ ન કરે, ત્યાંસુધી મનુષ્ય-જીવન નકામુંજ સમજવાનું છે. પણ ળધા મનુષ્યના સ્વભાવ સરખા હોતા નથી, ળધાને અનુકૂળ સંજોગો મળતા નથી; તેથી મળેલ સંજોગો સુધારવામાંજ વિદ્યાકળાની મહત્તા છે. બહારનું જીવન સુધરે ને અંદરનું પણ સુધરે એમ રહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં એવા પ્રકારનું જીવન જે મનુષ્ય ગાળી શકે તેજ ખરો પુરુષાર્થ કહી શકાય. મુશ્કેલીના પ્રસંગોમાંથી નવા રસ્તા કાઢી શકે તેજ ખરી વિદ્યાનું ફળ છે. તે વખતેજ જીવનમાં કળા દેખાય છે. કળા એટલે જીવનમાં નવીનતા લાવવી. આત્માનો વિકાસ કરવો અને આટલું કામ જે વિદ્યાર્થી થાય તેજ સારી કહી શકાય. પશ્ચિમમાંથી તે માટે મળે તે લેવું, હિંદમાંથી જે સાંદ્ર હોય તે ગ્રહણ કરવું અને બન્નેની અસરથી વિદ્યાવાન, કળાવાન થઈ પોતાનું જીવન બીજાને દર્શાવતરૂપ થાય તેમ રહેવું જોઈએ. તેમાંજ હિંદની ઉત્પત્તિ સમાયેલ છે.

ઋગ્વેદ વગેરેમાં આપેલ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે, હિંદના સંસ્કારની અસરથી ગ્રીક અને ઈજિપ્તના લોકોમાં આત્મજ્ઞાન આવ્યું હતું. પણ યુરોપના બીજા દેશોના વેપારી સંસ્કારથી ત્યાંની પ્રજામાં

વેપારી બુદ્ધિ આવી. તે બુદ્ધિના સંસ્કાર અમેરિકામાં ઉઘ્યા અને ત્યાંથી જાપાનમાં ગયા. ત્યાંની અસરથી ચીનમાં જાગૃતિ આવી અને તેજ સૂર્ય પાછો હિંદને જગાડવા પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને આવે છે. હિંદ જે વિદ્યા પહેલાં પશ્ચિમના દેશોના આત્માને જાગૃત કરવા આવી હતી, તે બીજા દેશોના સંસ્કાર લઇને પૂર્વમાંથી આવતી દેખાય છે. તેમાં ઘણી સેજસેજ થયેલી છે. તેમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોના સંસ્કાર ઘણા ભળેલા છે. તેથી સાચા ખોટા સંસ્કારને જૂઠા પાડી સારા શ્રેષ્ઠ નહિ થઈ શકે તો ઘણા જન્મને અંતે મળેલ મનુષ્ય-જન્મ નકામો જશે અને ખરો પુરુષાર્થ થઈ શકશે નહિ.

યુગધર્મ એવી રીતે પાળવો જોઈએ કે સનાતન ધર્મ ભૂલાય નહિ. બીજા દેશો તરફથી આવેલ સંસ્કારને ફેરવી, સુધારી, તેમને નવા રૂપમાં પાછા આપવાથી અને તે દેશોને તે સ્વીકારવા પડે એટલું આત્મ-જાળ બતાવવાથી હિંદની કીર્તિ વધશે અને બીજા દેશોના માણસોનાં જીવન પણ તે અસરથી સુધરશે.

તે માટે આપણે ભૂતકાળમાં દેવા હતા, હાલ દેવા છીએ અને ભવિષ્યમાં દેવા થવાનું છે તે બરાબર સમજવું જોઈએ. ભૂતકાળના ઋષિઓ તરફથી મળેલ આત્મવિદ્યામાં શ્રદ્ધા જોઈએ, પણ સમાજની રૂઢિઓથી કરોડો લોકોને અસ્પર્શ્ય માની તેમના જીવન તરફ બેદરકાર રહેવાની ભૂતકાળની ભૂલ ફરીથી કરવી જોઈએ નહિ. વર્તમાનકાળમાં ચૂરોપના સાયન્સથી થયેલ જે શોધો આત્મજ્ઞાન તરફ વાળે તે સ્વીકારવી; પણ વર્ત-

માનકાળમાં ચારે તરફ ફેલાતી વેપારી બુદ્ધિ સમાજના જીવનમાં દાખલ થાય નહિ તેની સલાહ રાખવી જોઈએ. વળી અહીંના સારા સંસ્કારની અસર બીજા દેશો ઉપર પાડવી હોય તો બીજા દેશો પણ કેવા હતા, હાલ કેવા છે અને કેવા થવા પ્રયત્ન કરે છે તે પણ સમજવું જોઈએ.

જ્યારે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની મળે છે ત્યારે જો જ્ઞાની માણસ પોતાના સંસ્કારની છાપ અજ્ઞાની માણસ ઉપર પાડી શકતો નથી તો અજ્ઞાની માણસના સંસ્કાર કેાઈ વાર જ્ઞાની માણસ ઉપર પડે છે; તેવીજ રીતે જો આર્યોના સંસ્કારની અસર બીજા દેશો ઉપર નહિ પાડી શકાય તો બીજા દેશોના સંસ્કારની અસર અહીંની પ્રજા ઉપર થશે. હવે બધા દેશો એટલા નજીક આવી ગયા છે કે ભૂતકાળની માફક માત્ર અરણ્યમાં બેસી આત્મચિંતન કરવાથી સમસ્ત જીવન સુધરશે નહિ; તેમ વર્તમાનકાળનો વેપારી સ્વભાવ, અને નજીકના લવિધ્યમાં બીજા દેશો તરફથી આવતી મજૂરોની બુદ્ધિની અસર પણ અહીંનું જીવન સુધારી શકશે નહિ. અહીંના જીવનમાં નવી દિશા ઉઘાડવાની જરૂર છે. નવા, ઉત્તમ અને બળવાન આત્માના સંસ્કારની જરૂર છે. ભૂતકાળની ભૂલો ફરીથી થાય નહિ, વર્તમાનકાળની ભૂલો સુધારવામાં વિલંબ થાય નહિ અને લવિધ્યકાળમાં અહીંના સંસ્કાર એટલા સારા થાય કે બીજા દેશો ઉપર તેની અસર જાય ત્યારેજ આર્યોનું આર્યપણું ટકી શકશે. તેમ નહિ થાય તો અનાર્યપણું-અનાડીપણું સમાજમાં દાખલ થશે, ધર્મની ગ્લાનિ થશે અને તે દૂર કરવા કલ્કીને આવવું પડશે.

કંટકીને માટે શક્તિવાન ઘોડાની જરૂર પડશે હાલ હવાઈ વિમાન જેવી યાત્રિક શોધોની શક્તિ “હાસ પાવર”થી મપાય છે અમેરિકામાં એક એવી ટેનની શોધ થઈ છે કે તેમાં બેસીને ટ્રેનને ઝડીએ કે “થાવે” એટલે ચાલવામાં માડે છે અને કહીએ કે “ઉણી રહે” એટલે ઉભી રહે છે તે વિજળીની શક્તિથી ચાલે છે, પણ કંટકી ની શક્તિ—પણ હજાર વર્ષ પહેલા ઇજીપ્તમાં મોઝીઝે આત્મબળથી ઇજીપ્તનું લશ્કર સ્થિર કર્યું હતું તેમ—આત્મબળથી જીવતા લશ્કરોની ગતિ કુક્લિત કરશે મહાત્મા ગાંધીજીના નૈતિક બળથી સરકારની તોપો ઉપર કાટ ચઢવા લાગ્યો છે, પણ જ્યારે કંટકીનું આત્મબળ કામ કરશે ત્યારે લશ્કર ઉપર કાટ ચઢશે આર્યોના સરકારમાં કંટકીનું શુભ આત્મબળ રહેલું છે તે બાબત કરવાથી હિંદની વિદ્યાકળાનો મહિમા પ્રગટ થશે તે બળને વેદના વખતમાં ‘અશ્વ’ કહેતા હતા તે ઘોડા ઉપર બેસીને કંટકી આવશે બ્યગ્નિમાં—સમગ્રિટમાં જ્યારે એવું દુખ આવે છે કે તે દુખ ભગવાન વિના કોઈ દૂર કરી શકે નહિ ત્યારે અવતાર થાય છે હિરણ્યાક્ષ, હિરણ્યકશિપુ, રાવણ, દુર્વાસા, કેસ, શિશુપાલ વગેરેના દેવભાવ જેવી વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સમાજનું જીવન એટલું બગડે છે કે અવતાર સિવાય તે સુધરી શકતું નથી આવા અવતારની શક્યતા વસુદેવ અને દેવકીજી જેવા દરેક સરકારી ત્રીપુરુષોના આત્મામાં હોય છે અને રહેશે તે શક્યતા પ્રગટ થાય ત્યારે આર્યોના સરકારનું તેજ માનવબલિને મળી શકે અને ત્યારેજ ખરો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યો કહી શકાય

પ્રકરણ ૨ જું-પુરુષાર્થ

કાંઈ પણ દેશની વિદ્યાકળા સમજવા માટે એટલું તો સમજવું જરૂરનું છે કે, તે વિદ્યાકળામાંથી કેટલા પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ બાબત પહેલા પ્રકરણમાં સંક્ષેપમાં સમજાવેલ છે. તે વધારે સ્પષ્ટ સમજવા માટે પુરુષાર્થ કેને કહેવો, માણસનો સ્વભાવ કેટલો ગુંચવણી ભરેલો છે, તેનામાં શાં શાં તત્ત્વો રહેલાં છે, તે પહેલાં સમજવું જોઈએ.

પુરુષમાં બે પ્રકારનો સ્વભાવ છે. એક પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલતો સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણવાળો અને બીજો અંતર્યામીની ગુપ્ત પ્રેરણાથી ચાલતો અંદરનો સ્વભાવ. અંદરના સ્વભાવનો પહેલાં સ્પષ્ટ અનુભવ હોતો નથી; તેથી તે સ્વભાવ પ્રમાણે ચાલવામાં પુરુષની અશક્તિ જણાઈ આવે છે. તેનું ખાસ કારણ તેના ઉપર પહેલા ત્રણ ગુણવાળા સ્વભાવનું વધારે જોર રહે છે. પ્રકૃતિનો આ ટુંકો સ્વભાવ સામાન્ય અનુભવમાં આવે છે અને તે પૂરો હોય એમ જીવ માની

એસે જ આ માયા છે, તેથીજ દેખાતું જગત પૂર્ણ લાગતું નથી દરેકે ક્રિયા અપ, અપૂર્ણ હોય છે, છતાં તે દરેકની અદર અતર્યામી તેનો સ્વભાવ ચલાવતા હોય છે તે અતર્યામીનો સ્વભાવ જે વળતે અનુભવમા ન આવે તે વળતે કોઈ ક્રિયામા પૂર્ણ સુખ મળતું નથી તેથી તેમા રહેલું અગમ્ય તત્ત્વ શોધવાની જરૂર પડે છે તે શોધમા દરેક ક્રિયામા કામ કરતા નવા તત્ત્વો મળે છે અને ખબર પડે છે કે, જેમ આપણે સંલેગોને આધીન છીએ, તેમ સંલેગો પણ આપણા ઉપર આધાર રાખે છે નવા તત્ત્વો શોધવા, સંલેગો ફેરવવા, પોતાની નવી શક્તિઓ ખીલવવી તેમા સાહસ અને જોખમ રહેલુંજ છે તે જોખમ ખેડ્યા વગર જીવનો જીવભાવ પૂરો ખીલતો નથી જીવને જીવભાવ મૂકવો ગમતો નથી, તેથી નવો ભાવ પ્રાપ્ત કરતા દુખ થાય છે, આપ્ત જગત પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલતું હોવાથી જીવની ઇચ્છાને વરવાર આઘાત પહોંચે છે આવા સંલેગોમા જીવનો અપ સ્વભાવ વારંવાર હારી જાય છે પણ હારની દરકાર કર્યા વગર પોતાનો સ્વભાવ દુખ ખમીને પણ તે જીવ સુધારે તો દરેક સંલેગો જીવવાની શક્તિ પણ જીવમા રહેલ અતર્યામી તેનામા પ્રગટ કરે છે તે વળતે ખબર પડે છે કે, જ્યાંસુધી જીવભાવ પ્રભુની ઇચ્છાને તાબે ન રહે ત્યાંસુધી તે સુખી થઈ શકતો નથી પ્રભુ તેનો અતરાત્મા છે તેના તરફ ખેદરકારી રાખવાથી સુખ મળે નહિ માત્ર જીવરૂપે એટલે અપ સ્વભાવે જીવવાથી

જીવનો કાંઈ ઉપયોગ નથી

જીવભાવ છોડવામાં અને પ્રભુભાવ પ્રગટ થવા દેવામાં શરૂઆતમાં દુઃખ લાગે છે. પણ જે દિશામાં દુઃખ છે તે દિશામાં જ સુખ છે; કારણ કે ત્યાં જીવનો પૂર્ણ સ્વભાવ ઝોટલે પ્રભુતા પ્રગટ થાય છે હાલમાં પ્રવૃત્તિમય બહિર્મુખ જીવનમાં આ ઉપયોગી બાબત ભૂલાઈ ગઈ છે. અને પૈસાથીજ બધું સુખ મળશે એવી માન્યતાથી જીવન શરૂ થાય છે અને પુરૂ થાય છે.

અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થથીજ પ્રભુતા પ્રગટ થતી નથી અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિમાં કેટલો દંભ છે તે પહેલાં બરોબર સમજવું જોઈએ પોતાના માં કેટલું અજ્ઞાન રહેલું છે, બીજા લોકો ધર્મ અને મોક્ષને પુરુષાર્થ તરીકે શા માટે માને છે ? એ સમજવું જોઈએ પોતાની અંદર કેટલો ગુણ સ્વભાવ, અંદરની પ્રેરણા, વિચારની ઉત્પત્તિ, તેના નિયમ, તેની દિશા, તેનાં આકર્ષણ વગેરે છે તે સમજવાં જોઈએ.

ધાર્મિક માણસમાં પ્રભુ તરફ લક્ષિત રહે છે પ્રભુ સર્વત્ર કામ કરતા હોવાથી સર્વ ક્રિયા તરફ તેનો સમ્ભાવ રહે છે. તેટલે ઘરજો તેનો સ્વભાવ બીલે છે, વિશાળ બને છે. તે વખતે તેને તેનો આગળનો સ્વભાવ તુલ્ય લાગે છે. ધાર્મિક માણસનું મન વેપારી માણસના કરતાં વધારે આરોગ્ય હોય છે, તેનામાં શાંતિ હોય છે. શાંતિથી તે સાચા અને સાગ વિચાર કરે છે. અ-શાંત, કામી અને ક્રોધી મનમાં સત્ય સમજવાની શક્તિ

હોતી નથી જીવને પ્રભુતામાજ્ય મુખ મળે છે પ્રભુતા મેળવવા માટે હું જ ખમવામાજ્ય જીવપણાનો ઉપયોગ છે, આ દિશા અપરિચિત હોવાથી શ્રદ્ધાની જરૂર રહે છે શંકાવાળાને ભય થાય છે

દરેક માણસને સ્વાર્થ પમદ છે પણ સ્વાર્થ શામા છે તે ઘણા વિચાર નરતા નથી જીવતા અદ્ય જ્ઞાનથી જે સ્વાર્થ મનાય છે તે બીજા માણસના સ્વાર્થ ની આડે આવે છે બીજાનું જૂઠું કરવાથી પોતાનો સ્વાર્થ સધાય છે, પણ જ્યારે જીવમા ધાર્મિક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રભુતા તરફ તેનું મન વળે છે ત્યારે તે બીજાના સ્વાધને બગાડ્યા વગર પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે તેથી એકદરે સમાજજીવન ઉત્તમ થાય છે વિદ્યાદેવના ખરા નમુના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએ પડે છે

પણ મને જેવી લાગણી થાય છે તેવી બીજાને કેમ થતી નથી ? અને બીજાને થાય છે તેવી મને કેમ થતી નથી ? તેનું ખરૂં કાગળ પોતાની માની લીધેલી ભાવના છે આપણી પોતાની લાગણીનું આપણે ઉત્પન્ન કરેલ ખમનજ બીજાની લાગણી જાણવામા આહુ આવે છે આપણે પોતાનો માનેલો સ્વાર્થ, પોતે માનેલું તેજ સાચું, બીજાનું ખોટું, આવી વૃત્તિથી બીજા માણસોથી આપણે આપણને દૂર કરીએ છીએ એટલું તો ફતરા પણ સમજી શકે છે કે, પોતાના ધણી ઉપર કોઈ હુમલો કરે ત્યારે પોતે ધણીના દુશ્મનને-હુમલો કરનારને કરડે છે તે વખતે તે પોતાના મુખડુ ખનો વિચાર કરતો નથી

પોતાની લાગણીમાં એટલે પોતાના શરીરના સુખમાંજ મન રાખીએ તો સમભાવ થઈ શકતો નથી. આવી લાગણી ખોટો સમભાવ પ્રગટ કરે છે, મનની પાછળ રહેલ આત્માની અનંત શક્તિઓ દાબી દે છે, તેથી પોતાની પ્રભુતા પ્રગટ થતી નથી. બીજાને મદદ થાય કે ન થાય પણ બીજાનાં હૃદય, મન સમજવાની, તેને માન આપવાની, તેને હુષ્કાર દેવાની વૃત્તિઓ હોવીજ જોઈએ; કારણ કે આત્મભાવે બીજાનાં શરીર, બીજાનાં મન પણ પોતાનાંજ છે. પોતાની લાગણી ફેરવ્યા વિના આત્મભાવ પ્રગટ થતો નથી. સારી અને ઉત્તમ લાગણીવાળો માણસ હમેશાં ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે છે અને ઉત્તમ કાર્યથી પોતાનો સ્વભાવ ઉત્તમ કરતો જાય છે. તેનામાં જ્ઞાન અને હિંમત વધતાં જાય છે. તેજ ઉત્તમ ફળ છે. જ્ઞાન અથવા સમજણ વગરની દયાથી ક્રેટલીક વખત ખોટી લાગણી પ્રગટ થાય છે અને તેનું 'ખોટું' ફળ આવે છે. સમજણપૂર્વક લાગણીથી સમજણ વધે, બુદ્ધિ વધે તેમ વર્તાવું જોઈએ.

પણ દરેક માણસ પોતાનું પોતાપણું મૂકી દે તો બધાનાં શરીર અને મન એક થઈ જાય અને માણસ-તરીકે કોઈ જાતિ ઉત્પન્ન પણ થાય નહિ? એમ કોઈને પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેનો જવાબ એટલોજ છે કે, દરેક માણસમાં પ્રભુની શક્તિ અમુક અમુક ગુણો પ્રગટ કરે છે. તે ભાવ ધ્યાનમાં નાખી દરેક માણસ પોતાના ગુણોનો વિકાસ કરી શકે અને પ્રભુની શક્તિ પોતાની અંદર પ્રગટ કરી પ્રભુતા બતાવી શકે. જે ગુણ

પોતામાં હોય, જે બીજી જગ્યાએ ન હોય તે જગ્યાએજ પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરે તો પોતાને અને બીજાને લાલ કરી શકે આવા વિકાસમા અનેક માણસનું કામ એક માણસ ઘણી વખત કરી શકે છે એક માણસના વિચારથી અનેકને ફાયદો થાય છે અને બીજાના સ્વભાવ અને શરીર ઉપર પણ ઘણી સારી અસર થાય છે

તે વખતે લેઈદરે મદ પડે છે અને અતે નાશ થાય છે કાર્યસિદ્ધિ અમુક રીતેજ થવી જોઈએ એ નિયમ નથી એક મકાન બાંધવામા અનેક માણસો અનેક રીતે ઉપયોગી થાય છે, તેથી અમુક પ્રકારનું જ એટલે તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે મકાન થવું જોઈએ એ નિયમ નથી મકાનનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ માણસના સ્વભાવ સાથે સરખાવી શકાય નહિ, તેવીજ રીતે જગતની વિવિધ ક્રિયાઓમા અનેક માણસ અનેક રીતે કામ કરી શકે છે અને એકબીજાના કામની એક બીજા ઉપર અસર થાય છે

પણ આપણે બીજા માણસ સાથે એક ન હોઈએ તો આપણે આપણી સાથે પણ શામાટે એક ઘર્ષ રહેવું જોઈએ ? આપણો જૂતકાળનો સ્વભાવ આપણા વર્તમાન કાળના સ્વભાવ કરતા ઘણો જૂદો અને દૂર હોય તેમ લાગી શકે અને આપણા વર્તમાન કાળનો સ્વભાવ બીજા માણસના વર્તમાન કાળના સ્વભાવ સાથે વધારે અનુરૂપ અને નજીક પણ લાગી શકે આ દૃષ્ટિએ જોતા જેમ આપણું આગલું અને પાછલું જીવન આપણું કહીએ

છીએ, તેમ બીજાનું જીવન પણ આપણું કહેવું જોઈએ અથવા બંનેને આપણાથી સિન્ન માનવા જોઈએ. પણ સિન્નતા ક્ષણિક સ્વભાવનું પરિણામ છે. એકતા સમસ્ત અને નિત્ય સ્વભાવનું પરિણામ છે. આત્મભાવે જૂદા થઈ શકતા નથી. આ અનુભવન થવાનું કારણ આપણે આપણો સ્વભાવ પૂરો બાળતા નથી.

આપણા અજ્ઞાનનું કારણ શું ? આપણી હંદ શામાટે બંધાય છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ પરિમિત મનને સંતોષ થાય તેવો મળી શકે નહિ. મન કાર્ય છે, આત્મા કારણ છે. કાર્યથી કારણ સમજાય નહિ. આ પુસ્તકના અક્ષર જોઈ તે જે માણસે છાપ્યા તે માણસનું નામ બાળી શકાય નહિ. પૂર્ણ દષ્ટિ લેવી હોય તો મનની ઉપર જવું જોઈએ. એમ સમજવું જોઈએ કે, મનના વિચારમાં, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા તર્કમાં કંઈ કિંમત નથી. જેમ જેમ પ્રભુભાવ ઉત્પન્ન થતો જશે, તેમ તેમ જીવભાવ અદૃશ્ય થતો જશે.

પણ નાટકનાં પાત્રો કામ કરેજ નહિ તો નાટક થાય નહિ. નાટક રચનાર કવિની કલ્પનામાં આખું નાટક એકસાથે રમતું રહે છે; પણ નાટકનાં પાત્રોને તો તે છૂટું છૂટું ભજવવું પડે છે, કવિએ કલ્પેલ રચના પ્રમાણે ભજવવું પડે છે. છતાં ભજવનારની કળા ઓછી ઉપયોગી નથી. કવિએ ઉત્પન્ન કરેલ સંજોગો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ, પણ દરેક સંજોગોમાં નવીનતા બતાવવાની કળા ભજવનારમાં હોય તોજ નાટક ચોલે છે.

નવીનતા બનાવવાની શક્તિ દરેક જીવમા પ્રભુએ રાખી છે તેનું જ્ઞાન ધણુ જોઈએ અને તેનો અનુસરણેવો જોઈએ

નાટકમા જે ભાવ રહેલા હોય છે એક કવિએ ઉત્પન્ન કરેલ અને ખીજે ભજવનારની કળાનો અને તેને આપવી જોઈતી સ્વતંત્રતાનો દેટલાક પાત્રો પોતાનું કામ હમેશા એક જ રીતે કરે છે દેટલાક પોતાના કામમા હમેશા કવિની જેના બાહ્ય વગર નવીનતા લાવે છે નવીનતા લાવવા માટે કવિનું હૃદય સમજવું જોઈએ દરેક પાત્રના કાર્યને કવિ સાથે સંબંધ હોય છે, પણ ડોઈકજ કવિને ધરાવતી સમજ શકે છે જે તે સમજ શકે છે તે કવિના હૃદયમા રહેલી નવીનતા પણ પ્રગટ કરી શકે છે અને કવિનો મહિમા વધારે છે નવીનતાને માટે હમેશા દરેકમા જગ્યા રહે છે જેમ શૃંગારમા સ્થાયી ભાવ શૃંગારને વધારે છે, વિદ્યામા સર્વાત્મભાવ વિદ્યાનો વિકાસ કરે છે, તેમ કળામાં નવીનતા કળાનો મહિમા વધારે છે

જેમ જેમ જીવને પોતાના આખા સ્વભાવની ધાર મળે છે, તેમ તેમ તે દરેક સંજોગોમા નવીનતા જોઈ શકે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નવીનતા લાવી શકે છે દરેક સંજોગોમા નવા દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે પોતાને મળેલી વિદ્યાથી અને પોતાની જીવનકળાથી દરેક જીવ દરેક સંજોગોને નવું રૂપ આપી શકે છે આ દૃષ્ટિએ જોતા જગતમા નવીનતા લાવવા માટે જીવ ઉત્પન્ન થવા જ જોઈએ

પણ માત્ર વિચારથી નવીનતા આવતી નથી. વિચારથી આચાર ઉત્પન્ન થાય છે; પણ વિચાર ઉપર મનોબળ જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ મનોબળથી જ પરના ક્ષેત્રમાં રહેલ આત્માની અનંત શક્તિઓને કામ કરવા પેતામાં જગ્યા આપવી જોઈએ. અમુક સંજોગો ઉભા થાય, તેમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ દેખાય; છતાં બધી મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કાઢી વ્યવસ્થિત કામ કરવાની શક્તિ આપવી જોઈએ. તેને માટે માત્ર બહાગના દેખાવ ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. જગત એક છે, એક જ શક્તિથી ચાલે છે. ઉત્તમ જીવના પુરુષાર્થ દ્વારા તેની એકતા નક્કી છે. જે માણસ તે નવીનતા જોઈ શકે છે તે ખરો પુરુષાર્થ સાધી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર થાય તો સ્વરાજ્યનું મુશ્કેલ કોકડું પણ ઉઠેલી શકાય. માત્ર એક માણસના વિચાર પ્રભાવે ચાલવાથી સ્વરાજ્યને બદલે નવા પ્રકારની પરાધીનતા વધે છે. સ્વરાજ્ય માટે દરેક માણસે સ્વતંત્ર વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક સંજોગોમાં નવા રસ્તા સૂઝવા જોઈએ. બીક અને સ્વાર્થ છોડવાથી નવી જીવિ જીલે છે, તેનાથી નવું સૂઝે છે.

પણ કેટલાક સંજોગોમાં નિષ્ફળતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેનું શું ? આ વિચારની સાથે એટલો વિચાર પણ કરવો જોઈએ કે નિષ્ફળતાની સાથે સંજોગો કેટલા ફરી બેસે છે. અસહકાર નિષ્ફળ ગયો એમ માનવા પહેલાં તે નિષ્ફળતામાં દેશના સંજોગો કેટલા બદલાઈ ગયા તે બૂઝવું જોઈએ નહિ. સિદ્ધાંતવરીકે જોતાં દરેક સંજોગો-

મા નવો રસ્તો હમેશ રહેલો હોય છે દરેક જગ્યાએથી સમસ્ત વિશ્વને પહોંચી શકાય છે નિષ્કળતાનું કારણ કાર્ષક મનમા રહેલી ઘીક, અભિમાન, સ્વાર્થ હોય છે સ્વદેશનો અભિમાની પુરુષ ઘણી વખત સ્વદેશની મુશ્કેલી ફર કરી શકતો નથી તેણે આસપાસના અને ખીજા બધા દેશોના મળેગો, તેઓની વિધાકળા, તેઓના પુરુષાર્થની દિશા વગેરેનો વિચાર કરવો. ભેદ-એ ક્રિયાનું ક્ષેત્ર પોતાના દેશમાજ હોય પણ વિચારનું ક્ષેત્ર તો તેથી ઘણું મોટું રહેવું ભેદએ વિચારમા વિશાળતા, પૂર્ણતા, સામા માણસનો હેતુ સમજવાની અને તેને તાબે કરવાની કળા રહેવી ભેદએ વિચારની દૃઢતા અને વિશાળતા સામે સંલેગોની હઠ ટકી શકતી નથી. દરેક સંલેગોમા તેને ફેરવવા માટે નવો રસ્તો રહેલો હોય છે તેમા આત્મભાવ રહેલો હોય છે જે જીવમા આત્માની વિશાળતા આવી હોય તે તે રસ્તો તરત ભેદ થકે છે દરેક સંલેગમા આત્મા છે તે સંલેગ આત્મભાવ શોધે છે અને તેથી મહાત્માઓની અસરને તરત તાબે શાય છે પણ મહાત્માનું મન પ્રભુ જેટલું વિશાળ -હેવું ભેદએ, કાંણુકે તે સંલેગોને પણ તેનાદ્વારા પ્રભુરૂપ બનવું છે તેવો ભાવ ન હોય તો આ ભેગ તાબે થશે નહિ જક જગત જીવદ્વારા ચેતન થાય છે, એ સિદ્ધાંત સમજી જીવની વિશાળતામા જગત પહેલા સમાવી દેવું ભેદએ દરેક મહાન બનાવો જીવેથી બન્યા છે અને દરેક જીવમા પૂર્ણ શક્તિ શુદ્ધ

પણે કામ કરે છે, પણ જે જીવ તે શક્તિ પ્રગટ કરી શકે છે તે જગતમાં મહાન ફેરફાર કરી શકે છે અને મુશ્કેલીમાં નવા રસ્તા કાઢી શકે છે.

દરેક સંલોગોમાં માણસની પોતાની માન્યતા રહેલી હોય છે, તે માન્યતા કાઢી લઈએ તો સંલોગોમાં ઘણું નવું જોવામાં આવે છે. તેના દેખાવ ઉપરાંત તેમાં ઘણું નવું જીવન રહેલું હોય છે; તે સમજી શકાય તો સંલોગો ફેરવવાની શક્તિ આવે છે. સંલોગને વશ કરવામાં ઠાળની અને માણસની શક્તિની જરૂર છે. જે સંલોગ કોઈ વખતે વશ ન થાય તે ઉપર વધારે વખત ધ્યાન આપવાથી વશ થાય છે. તેમજ માણસની સામાન્ય શક્તિથી જે સંલોગોનું માપ થાય છે તેજ વિશેષ શક્તિથી વધારે સારા કરી શકાય છે. કેટલાક માણસ વેપારમાં અને નોકરીમાં બીજા માણસની નિષ્ફળતા જોઈ નિરાશ થાય છે, પણ ત્યાં કેટલાક માણસ નિષ્ફળ થયા હોય ત્યાં બધા માણસ નિષ્ફળ થાય તેવો સંભવ નથી. કેટલીક વખત કાર્ય સાધવા માટે ભોગ આપવો પડે છે અને તે આપવા માટે કોઈ માણસમાં વધારે હિંમત હોય છે, અને હિંમતવાળો નિષ્ફળતામાં સફળતા લાવી શકે છે; પણ કેવળ હિંમતથી કામ થતું નથી. તેની સાથે વિશાળ દષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ. દરેક વસ્તુ પૂરી જોવાની ટેવ હોવી જોઈએ. દરેક સંલોગ પૂરો સમજવાની શક્તિ જોઈએ. આવી ટેવથી જીવમાં પૂર્ણતા આવતી જાય છે. જીવનો સ્વભાવ ફરતો રહે છે તે

બૂલવું જોઈએ નહિ જે સ્વભાવ કરતા હોય તેનો વિકાસ પણ થઈ શકે વિકાસ પામેલ જીવ સંજોગો જીતી શકે છે, અથવા નવા ઉત્પન્ન કરી શકે છે માણસની શક્તિ દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં વ્યાપી શકે છે

લોકોની વચ્ચે રહી લોકોના મત પ્રમાણે ચાલવું સહેલું છે, એકાતમાં રહી પોતાના મત પ્રમાણે ચાલવું સહેલું છે, પણ ખરો પુરુષાર્થી માણસ તેજ છે, જે જે લોકોની વચ્ચે પોતાના આત્માની સ્વતંત્રતા અને મધુરતા રાખી શકે છે

જ્યારે આપણે આપણા હક્કનો વિચાર કરીએ, ત્યારે આપણી જવાબદારીનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ જ્યારે પ્રભુનો આશ્રય માગીએ ત્યારે તેના પ્રત્યેની જવાબદારી પણ સમજવી જોઈએ તેના તરફની જવાબદારી સાથે બીજા માણસપ્રત્યેની જવાબદારી અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા જોખમ અને સાહસ પણ ખેડવા જોઈએ આ દૃષ્ટિએ જીવને લક્ષીમાં ગણાવું પડે છે જીવ પરિમિત છે તેની અદર રહેલ પ્રભુ અપરિમિત છે, તેથી પરિમિત સંબંધમાં તેને સુખ મળતું નથી પોતાના સ્વભાવ સાથે નિરંતર યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે આ યુદ્ધથી પુરુષાર્થ જન્મે છે પણ માત્ર અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થથી પરિમિતપણું મટતું નથી ધર્મમાં પણ જીવ ભાવ રહે છે માત્ર મોક્ષમાત્ર જીવભાવ મટે છે ધર્મની કેટલીક રૂઢિઓ, અર્થ અને કામ માણસના બતાવટી વ્યવહારથી નસે છે તે માત્ર ટુકા સમયના દેખાવ છે,

તેથી ખરો આત્મભાવ જાગતો નથી. ઉલટું તે પુરુષાર્થમાં આત્માની અનંત શક્તિઓને ટુંકા ક્ષેત્રમાં કામ કરવું પડતું હોવાથી દુઃખ થાય છે. તેની ઇચ્છા પ્રભુની ઇચ્છાને આડી આવે છે. પ્રભુની ઇચ્છા તરત સમજાતી નથી અને અશાંતિ અને વિશેષ આદ્યા કરે છે. જગતને સુધારવાની ઇચ્છા થાય છે અને તે ઇચ્છાની સામે આપણી ટુંકી ઇચ્છા સંબંધ બાધે છે. જગત આપણી બાધ ઉપર બેઠું નથી. આપણી જવાબદારી રહે છે, પણ તે પહેલાં ‘આપણે કેણું?’ તે નક્કી કરવું જોઈએ. કેઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે આપણે પૂરો સ્વભાવ જોવો જોઈએ. આપણામાં રહેલ પ્રભુ તરફ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. તેની પ્રભુતા આપણા કામમાં પ્રગટ થવી જોઈએ. વિદ્યા, કળા અને સૌંદર્યના રસથી આપણે સ્વભાવ મોટો થાય છે અને આપણને મોટા કરે છે. આ કૃપાની આશાથીજ મનુષ્યનું ટુંકું જીવન નક્કી થઈ શકે છે. માણસના માનેલા ધર્મ અને કામકાજ સાચા મનાતા હોત તો જીવન કલેશમય થાત અને પુરુષાર્થને જગ્યા ન રહેત. જીવ પ્રભુનો અંશ છે, તેથી જીવના હૃદયમાં પ્રભુની પ્રભુતાના ધબકારા વાગતા રહે છે. પોતાના અહંકારી હક્ક સિદ્ધ થવા માટે પોતાની દૃષ્ટિ ન સુધારવાથી અસંતોષ થાય છે.

વળી આપણા માનેલા હક્ક સાચા હોતા નથી, તે ભાંગતાં વાર લાગતી નથી અને ઘણી વાર પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, આપણને આવા બનાવ્યા કેણે ?

પણ આ જાળત સમજવા માટે આપણા માનેલા હક્કથી શરૂઆત કરવી ન જોઈએ આપણુ માનેલુ જ સાચુ એમ આગ્રહ રાખવાથી સત્ય મળશે નહિ, એવા આગ્રહથી આપણે પ્રભુથી જૂદા થઇએ છીએ ખોટો આગ્રહ રાખવા છતાં પણ પ્રભુ તો પોતાનુ કામ કર્યેજ જાય છે, તેથી અણધારેલ પરિણામ આવે છે અને હુ ખ થાય છે, કારણ કે આપણા માનેલા હક્કને વિન થાય છે

જ્યારે આપણા હક્ક મૂકીએ ત્યારે આપણા પુરુષાર્થ આત્માર્થી થાય છે ત્યાં જ્યાં જીવની એકતા દેખાય છે બીજાની ખાતર હુ ખ ખમવામા સુખ મનાય છે, કારણ કે તેથી આત્મવિકાસ થાય છે આત્મવિકાસમાજ પુરુષાર્થ રહેલો છે, ત્યાં જીવભાવે માનેલા હક્ક રદ થાય છે તેથીજ ચૂરોપની વિદ્યાકળા અને હિંદની વિદ્યાકળા જૂદી જૂદી દિશામા ચાલી છે, જ્યાં જીવદષ્ટિએ હક્કને વિચાર થાય છે, ત્યાં ઉત્તમભાવ-પ્રભુભાવ નથી એમ માની લેવુ પડે છે, અને જીવભાવે માનેલ વ્યવહાર નભાવવા ન્યાયની અદાલતો ઉભી કરવી પડે છે

પણ પ્રભુ જીવના કાયદાને માન આપતા નથી, તેને જીવના ખાસ હક્કની દરકાર નથી, તેથીજ જ્યાં જ્યાં માત્ર અર્થ અને કામ એ બેજ પુરુષાર્થ કામ કરે છે, ત્યાં આત્યતિક હુ ખનિવૃત્તિ થતી નથી ઑસ્ટ્રીઆના કુવને સર્વિયામા કોઈ મારે તેના પરિણામમા ઇંગ્લાંડ અને જર્મની લડી પડે, એ કેવા પ્રકારની રાજનીતિ અને કુશળતા કહી શકાય ?

જે દેશમાં ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થરૂપે મનાય છે, ત્યાં આવા પ્રસંગ બનતા નથી; કારણ કે શિક્ષણજ એવા પ્રકારનું હોય છે કે કોઈની જમીન અન્યાયથી લેવાય નહિ. ત્યાં પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ રહે છે, નીતિનું ભેર રહે છે; કારણ કે મોક્ષ એટલે પોતાની માનેલી હદમાંથી છૂટવું અને તેથી કોઈ પોતાના આસ હક્કનો વિચાર કરતા નથી, ત્યાં ઉત્તમ પુરુષ પોતાના સુખનો વિચાર કરતા નથી. તે પોતા ઉપર મોટી જવાબદારી લે છે, દુઃખ ખમે છે, ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ કરે છે; તેનું ફળ તે તેનો આત્મવિકાસ છે, તેજ તેનો પુરુષાર્થ છે. જે સુખ બીજા માણસ માગે છે, તે સુખ આત્માથી માણસ માગતો નથી. તે એમજ માને છે કે, જેટલો પોતે લોગ આપે તેટલો તેનો વિકાસ વધારે થાય છે. પૈસો ગુણ પ્રમાણે મળતો નથી. ઘણી વખત પૈસાદાર માણસ કરતાં ગુણવાન માણસ જગતનું વધારે લાભ કરી શકે છે. ગુણવાન ગુણવિકાસમાંજ લાભ દેખે છે, તે જગતના કાયદાથી ખંધાતો નથી; છતાં દુઃખ ખમવામાં, આત્મલોગ આપવામાં વધે છે. જગતમાં અનંત શક્તિઓ કામ કરી રહી છે તેને માણસના દુઃકા મનથી બાંધેલ કાયદામાં બાંધી શકાય નહિ. માણસ જગતમાં જે જુએ છે તે કરતાં જગતમાં ઘણું વધારે તરવો રહેલાં હોય છે અને તે વધારે સમજવા માટે નવું જીવન ઘડવું જોઈએ, જૂના રસ છોડવાનું દુઃખ ખમવું જોઈએ.

મનુષ્યનો સ્વભાવ જ એવો ગોટાળાભરેલો છે કે દુષ્કર્મ અને અસતોષ નીપજવાજ જોઈએ આપણા કાયદા આપણું રક્ષણ કરી શકતા નથી આપણે સ્વભાવ દેખાય છે તેના કરતા મોટો છે તે પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી તેને સુખ મળતું નથી અપૂર્ણતા અને પૂર્ણતા વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે પૂર્ણતા તરફ જતા સુખ ઉપજે છે, પણ સુખ આવ્યા પહેલાં તેનું વિરહદુઃખ રહે છે અપૂર્ણ માણસ પૂર્ણ પુરુષોત્તમમા સમાવાથીજ પૂર્ણ બનતો નથી તેનામા તદ્દન રૂપાતર થવું જોઈએ તે અપૂર્ણભાવે પૂર્ણતામા રહી શકે નહિ

તેથી બધા દુઃખ ખરાબ નથી, પૂર્ણતા મેળવવા માં દુઃખ આવે તે ખમવામા લાભ છે મનુષ્યજીવનનું કોકડું સગવડ સહેલું નથી જીવનનો વિકાસ જીવન ફેરવવાથી થાય છે, તેથી ચોતે માનેલી સુખદુઃખ ની વસ્તુઓ અને સંજોગો પણ ફરી બાય છે

દુઃખ એ માન પાપનું ફળ નથી કુતાળ્યે ભગવાન પાસે દુઃખ એવા માટે માગ્યું હતું કે જેથી ભગવાનમા વૃત્તિ ગ્હે ભગવાનમા વૃત્તિ રહેવાથીજ જીવની ઉત્તમ ગતિ થાય છે તેથી ઉત્તમ ગતિ કરવી હોય તો દુઃખ અને મરણને વધાવવા જોઈએ જીસસ ક્રાઈસ્ટે પણ દુઃખને વધાવ્યું હતું ગોપીઓએ પણ દુઃખ માગ્યું હતું, છતાં દુઃખ અને મરણ નિત્ય નભતા નથી જીવનને આગળ ગતિ આપી તે જતા રહે છે, પણ જે માણસ પાછગ રહે ન હોય તેને ગતિ આપવા માટે તે જરૂર

નાં હોવાથી જગતમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થતાં નથી. આપણા જીવનના સંલેગો, એ અપૂર્ણતા અને પૂર્ણતા વચ્ચેની ખેંચતાણ છે અને પૂર્ણતા મેળવવી જરૂરની હોવાથી ખેંચતાણનું દુઃખ અને વિરહ લોગવવા પડે છે.

ઇચ્છા પૂરી થવામાં સુખ મળે છે, પણ તે વખતે કેવા પ્રકારની ઇચ્છા રહેલ છે અને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે તે સમજવું લેઈએ. ઇચ્છા ફરતી જાય છે તેની સાથે સુખનો પ્રકાર પણ ફરતો જાય છે. જગત્કલાવ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જૂદા પ્રકારની હોય છે અને તે પૂરી થતાં તેનું સુખ પણ જૂદા પ્રકારનું હોય છે. મોક્ષ એટલે છૂટવાની ઇચ્છા, એ ચોથો પુરુષાર્થ છે; અને એ પુરુષાર્થનું ફળ પણ બીજા ત્રણ પુરુષાર્થના ફળ કરતાં જૂદા પ્રકારનું હોય છે. મોક્ષમાં સર્વ જીવનની એકસૂરતા અથવા સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સુખથી સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત ન થાય તે ખરું સુખ નથી. દુઃખથી તે ભાવ આવતો હોય તો તે દુઃખમાં લાલ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં માણસ જેને સારું નરમું કહે છે તે સર્વથા સત્ય નથી. ઇચ્છા, ટેવ, વિચાર, હેતુ વગેરેથી જીવન બંધાય છે અને વિકાસ પામે છે; તેથી સુખ-દુઃખની અને સારાનરસાની લાગણીઓ મપાય છે. પણ આવી ટેવ સૌની સરખી હોતી નથી, માણસની દૃષ્ટિએ સારું નરમું નક્કી થઈ શકતું નથી. માણસ અપૂર્ણ છે તેને પૂર્ણ થવા જે કામ આવે તે સારું એટલું જ કહી શકાય. તેને જે આહું આવે તે ખરાબ સમજવું. માણ-

સ જેને સાફ માને છે તેટલા સારાથી તેને સંતોષ થશે નહિ, કારણ કે તેનાથી તેની અપૂર્ણતા મટતી નથી. માણસના આખા સ્વભાવને સંતોષ થવા માટે આખી વસ્તુ જોઈએ, અને આખી વસ્તુ પ્રભુ સિવાય બીજી કંઈ નથી. તે મેળવવા માટે પોતે આપો થવો જોઈએ, અને પોતાની અપૂર્ણતા છોડવી જોઈએ. તે માટે ભૂલ થતાંજ સુધરાય છે, દુઃખ ખમતાં ખમતાંજ વધાય છે. ઘણી ભૂલોથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વભાવ તરત સહેલાઈથી છૂટતો નથી. તેમાં સાહસ અને પુરુષાર્થની જરૂર રહે છે, ઘણી વખત અંધારે રસ્તે જીવ આપડી પડે છે. ભૂલ ન કરે તો તેનું પોતાનું જીવન પોતાનું સુધારેલું કહેવાય નહિ. પ્રભુતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણી સુશ્કેલીઓ ઓળંગવી પડે છે; દરેકને પોતાનું કામ સંભાળવું પડે છે, પોતેજ પોતાને સુધારી શકે છે.

પૂર્ણ પૂર્ણતા આપણી માનેલી પૂર્ણતા જેવી હોતી નથી. જેને આપણે સારામાં સાફ સુખ, સૌંદર્ય, સત્ય, આનંદ, જ્ઞાન, શક્તિ કહીએ છીએ, તેનાથી વધારે સારા પ્રમાણમાં અને અધિક રસવાળાં તત્ત્વો તે પૂર્ણ જીવનમાં હોય છે આ બધા લાવનો સગવડો તે પૂર્ણતા ન કહેવાય પૂર્ણતામાં નવુંજ જીવન તૈયાર થાય છે. પૂર્ણતામાં અપૂર્ણતા પણ રહે છે, પણ ત્યાં અપૂર્ણતાનું રૂપ ફરી જાય છે. એકજ બાબત જે અપૂર્ણ દષ્ટિએ ભૂલવાળી લાગે તે પૂર્ણ દષ્ટિએ ભૂલવગરની લાગી શકે છે. ખરી રીતે અપૂર્ણ દષ્ટિથીજ ભૂલ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ

જેમ દષ્ટિ પૂર્ણ થતી જાય, તેમ તેમ તે દષ્ટિને જગતમાં ભૂલ ઓછી લાગે છે અને અંતે ભૂલ દેખાતીજ નથી.

જે વસ્તુમાંથી સત્ય બને છે તેમાંથીજ અસત્ય બને છે. એવું કોઈ અસત્ય નથી કે જે ફરી શકે નહિ અને ફરવાથી સત્ય થઈ શકે નહિ. સત્ય ખોટી જગ્યાએ દેખાય તેજ અસત્ય કહેવાય છે. ખુની માણસની ખૂન કરવાની વૃત્તિ ખરાબ કહી શકાય, પણ તેની હિંમત વખાણી શકાય. તેજ હિંમત યોગ્ય માર્ગે વળી હોય તો તે ઘણું સારું કામ કરી શકે. પૂર્ણ દષ્ટિમાં સારો ભાગ તરત દેખાય છે.

પણ સુધરેલું જગત કોને કહેવું? તે પહેલાં સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ. અર્થ અને કામની દષ્ટિએ જે સારું લાગે તે ધર્મ અને મોક્ષની દષ્ટિએ સારું ન લાગે. જો માણસનો સ્વભાવ નિયત હોય તો સારું થું તે નક્કી કરી શકાય; પણ સ્વભાવને અનંત દિશામાં વિકાસ પામવાની જગ્યા હોવાથી નવા પુરુષાર્થમાં નવા જીવનના નવા સંજોગો નવી રીતે સારા મનાય છે.

માણસના સ્વભાવનો વિકાસ થઈ શકે તો હોવાથી તેનામાં ધર્મભાવના જાગવી જોઈએ. સામાન્ય માણસ પોતે માનેલ કાયદાથી જીવે છે. તેને પોતાનું જીવન સુધારવા તે કાયદા તોડવા પડે છે; તેથી નવા કાયદાની જરૂર પડે છે. તે કાયદા ધર્મ અને મોક્ષ નામના બે પુરુષાર્થ માટે જે રસ્તા ખુલ્લા હોય છે ત્યાંથી મળે છે. પણ તે પહેલાં પોતાની અપૂર્ણતા ધ્યાનમાં આવવી

જોઈએ પોતાના માનેવ કાયદાની અને પોતાના ગુણની કાંઈ કિંમત નથી, એમ સમજવું જોઈએ ત્યારે જ નવા પુરુષાર્થને જગ્યા મળે છે આપણે જે વસ્તુઓને ખોટી કિંમત આપીએ છીએ તેનાથી આપણી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે તે કિંમત ફેરવી શકાય તો સજોગો ફેરવી શકાય, અને પૂર્ણ થવા માટે નવા પુરુષાર્થને ગતિ મળે જો આપણા દુઃખ સ્વાર્થના સતોષ માટે જગત પાસેથી કાંઈ માગીએ નહિ અને અતરાતમાની અસરથી જીવવા છ-છીએ તો જીવનવિકાસને સારી સ્થિતિ મળે છે

લક્ષ્ય પોતાની અપૂર્ણતા જોઈ સ્વભાવે દીન રહે છે, સ્વરૂપદષ્ટિએ સર્વાંગ પ્રભુને દેખી પૂર્ણતા દેખે છે, એ પણ ઓછો પુરુષાર્થ નથી લક્ષ્ય પોતાથી મોટા જીવનને સ્વીકારે છે, તેને માન આપે છે, સામાન્ય માણસ અપૂર્ણ જીવનને અથવા સમાજે માનેવ પૂર્ણતાને માન આપે છે સામાજિક જીવન હમેશા અપૂર્ણ રહે છે તેથી અર્થ અને કામ ઉપરાંત ધર્મ અને મોક્ષને પુરુષાર્થ તરીકે સ્વીકારવા પડે છે તેજ પૂર્ણતાનો રસ્તો છે પ્રભુજ પૂર્ણ છે અને તેની સાથે એક થવું તે પુરુષાર્થ છે ત્યાં જીવને પ્રભુતા મળે છે તે પ્રભુતા સામે જગત ના કોઈ સજોગો કે દુઃખ પોતાનું જોઈ કરી શકતા નથી પ્રભુ મિવાયની વસ્તુ તે સ્વીકારતો નથી ત્યાં નિષ્ફળતામા પણ સુખ દેખાય છે, ઘરણુંકે પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પણ કરેલ હોવાથી પ્રભુની શક્તિ પોતામા કામ કરતી દેખાય છે તેની અસર નીચે બીજી અસર

દેખાઈ જાય છે દુઃખ કરતા સુખ વિશેષ રહે છે. જગતના સ્વભાવની અપૂર્ણતા દેખે છે, અને જગતના સુખને તુચ્છ માને છે તેનો પોતાનો અનુભવ પોતાને પૂરતો લાગે છે તેમ લાગે તોજ તેની સ્થિરતા અને સુખ કાયમ રહી શકે, છતાં તે સુખ કલ્પિત નથી તે અત સત્માનુ સુખ છે અને અતગતમાનુ જીવન બહિરાત્મા કરતા વધારે સાચું અને વિશાળ હોય છે

પ્રભુતા અથવા પૂર્ણતા નિત્ય છે અને નિત્ય હોવાથી વર્તમાન કાળમા દરેક ક્ષણમાં પણ રહેલી હોય છે આપણે જેને કાળ કહીએ છીએ, તે માણસનો કાળ છે આપણે જેને દિવસ અને રાત્રી કહીએ છીએ, તે માણસના અનુભવ છે, પણ મનુષ્યસ્વભાવનો વિકાસ થતાં દુઃખ અને કાળનો સ્વભાવ પણ તે માણસપ્રત્યે ફરી જાય છે તેને વર્તમાનકાળમા દરેક ક્ષણમાં પ્રભુતાનો, પૂર્ણતાનો અનુભવ થાય છે. સ્વરૂપદષ્ટિએ જગતની સ્થિતિમા જગતની ઉત્પત્તિ દેખાય છે ભવિષ્યનો વિચાર કરવા કરતાં પૂર્ણતાનો વિચાર કરવાથી ભવિષ્ય પણ વર્તમાનમાં દેખાય છે આપણે શું જોઈએ છીએ તે નક્કી કે શું જોઈએ અને જો આત્માજી જોઈતો હોય તો તે નિત્ય હાજર છે તેની સાથે તેનાં જ્ઞાન, શક્તિ, આનંદ નિત્ય રહેવા હોય છે જ્યારે આત્માસિવાય બીજું કોઈ જોઈએ ત્યારે તે બીજા કોઈને આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે આપણી કલ્પિત કિંમત આપીએ છીએ, તે કલ્પિત કિંમત સાચી કિંમત સાથે ટકતી નથી તેથી દુઃખ ઉત્પ

ન થાય છે કેટલાક માણસને કનિષ્ઠ જીવનનું સુખ ગમે છે, પણ તે સુખને વિદ્ય ઘણા નડે છે, કારણ કે તે સાચું નથી નાનું જીવન મોટાની સાથે અથડાય છે અને મરે છે આપણે વધારે મોટા જીવનની જરૂર નથી, પણ વધારે સારા જીવનની જરૂર છે અને તે જીવન મળતા, હાલનું માનેહુ જીવન સારાતરીકે રહી શકે નહિ ભગવાને જગતને રચીને છોડી દીધું નથી તે દરેક ક્રિયામા દરેક ક્ષણે હાજર છે તે સમયનો અનુભવ થાય તેજ વખતે અપ જીવનનો મોક્ષ થાય છે, તેનામા ખધા રહે છે તે સ્થિતિમા આપણાપણુ રહેતું નથી અને રાખવાની જરૂર પડતી નથી

આપણા સરકાર આપણા ક્ષણિક અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, આત્મવિકાસમા તે ભૂલવા પડશે તેને આત્માનુભવ થયો હોય છે તે પાછલા સરકાર ભૂલી જાય છે નરસિંહ મહેતો અને મીરાળાઇ વગેરે ના આધ્યાત્મિક જીવનજ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા છે નવા જીવનમા નવા ધર્મ રહેવા જોઈએ તેટલા માટેજ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામા અર્જુનને આખરે કહ્યું છે કે

सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं त्रज ।

ઉત્તમ જીવન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આપણે જેવા છીએ તેવા રહી શકીએ નહિ, અને રહેવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ નહિ આત્મવિકાસ ધયા પછી એમ પણ ન કહી શકાય કે, હું અમુક જગ્યાએ અમુક વખતે જન્મ્યો હતો તે દેહાભિમાનની વૃત્તિ છે અને તે વૃત્તિ આત્મવિકાસમા નાશ પામે

છે આપણું જીવન પ્રભુના વિરાટ શરીરના અંગતરીકે રહે છે, અને પ્રભુ આપણો આત્મા બને છે

કોઈ પૂછે કે, મગ્ધ પછી કેવું જીવન રહે છે ? પણ આ પ્રશ્ન અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પૂછાય છે, માણસનો કાળ તે ખરો કાળ નથી માણસ જેને જન્મ અને મરણ કહે છે તે ખરા જન્મ અને મરણ નથી અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી એવા ઘણા ખોટા દૃશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કાળ અનંત છે, તેમા આપણે માનીએ છીએ તેવી યોજના નથી હોય તો યોજના પૂરી થાય એટલે કાળનો અંત આવે કાળનો અંત નથી, જીવનનો અંત નથી તેથી જીવનની શરૂઆત અને પ્રલય રોજ થયા કરે છે, રોજ અનંત પૃથ્વીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલય પામે છે આદિ અને અંતનો વિચાર આપણા ક્ષણિક ભાવના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંસ્કાર સાથા નથી કાળ અને દેશ સાપેક્ષ છે તેનો આધાર દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ અને સ્થિતિ ઉપર છે આ બાબત હમણા સાયન્સની રીતિએ જર્મન પ્રોફેસર ઇન્સ્ટીને પણ આશ્ચર્યકારક રીતે ગણિતથી સાબીત કરી આપી છે કાળ માત્ર દેખાવ છે, પર્યાય છે, વર્તમાન દૃષ્ટિએ અનુભવમા આવે છે, પણ વર્તમાન દૃષ્ટિ જ સાચી ન હોવાથી નવી દૃષ્ટિમા નવી લાગણી હોવાથી કાળનું સ્વરૂપ પણ ફરી બાય છે સુખમા વખત જલદી બાય છે અને દુઃખમા તેટલોજ વખત જતા બહુ વાગ લાગે છે આત્મવિકાસમા સુખ વિશેષ હોવાથી લાખો વર્ષ જતાં ગહે તોયણ બળ પડે નહિ કાળનો આધાર આપણી લાગણી ઉપર છે અને આપણી લાગણી નિયત

નથી-એટલે કે નિત્ય એવી ને એવી રહેતી નથી

આત્મા ક્ષણપરિણામી નથી જેમ મનનો અનુભવ વારવાર ઉત્પન્ન થતા વિચારથી થાય છે, તેમ આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી આત્માનું જ્ઞાન એકદમ સ્ફૂરે છે, તેને કાળની જરૂર નથી, તેથી આત્મવિકાસમા મનના સ્વભાવનો નાશ થાય છે તેની સાથેજ મનથી કે પેલ કાળ પણ નાશ પામે છે આત્મા શબ્દોથી જવાળ આપતો નથી પણ જે વસ્તુની જરૂર હોય છે તે આપીને જવાળ આપે છે

સંગીત ચાલતું હોય ત્યારે તેના ધ્વનિ એક પછી એક ચઢતા ઉતરતા સભળાય છે તે દરેક યાદ રાખવાની જરૂર નથી તેનો રાગ ધ્યાનમા આવે તો આખું સંગીત એક સાથે સમજી શકાય છે સંગીતશાસ્ત્રીઓ આ બાબત બરાબર સમજે છે જેને સંગીતનો શોખ નથી તેઓ જૂઠા જૂઠા ધ્વનિ પકડવાની મહેનત કરે છે અને તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે તેવીજ રીતે જગત પણ એક આખું સંગીત છે તેને આખું ને આખુંજ સમજવું જોઈએ જે સમજણમા ટોઈ પણ ભાગ સમજવો સ્તી જાય, તે સાચી સમજણ નથી

પૂર્ણતા બે રસ્તે મેળવાય છે કર્મ યોગથી અને જ્ઞાનયોગથી કર્મયોગથી મનુષ્ય પોતાને જુદી વ્યગ્તિ માની પોતાનો ઉદ્ધાર ઝગ્વા મથે છે જ્ઞાનયોગી પોતાના જ્ઞાનથી પોતાને પરમાત્મામા સમાવે છે પૂર્ણતા ટોઈ ક્રિયા ઉપર ક્રિયા કરવાથી અથવા ક્રિયાઓનો પ્રસરવાળો કરવાથી આવતી નથી, છતાં ક્રિયાદષ્ટિવાળા એમ માને

છે કે, હું માં હું ઉમેરવાથી પૂરો ૧ થશે. જ્ઞાનયોગી માને છે કે, ૧ માંથી હું બાદ કરી જોવાથી હું દેખાય છે. તે બાદ કરવાની દૃષ્ટિ છોડી દઈએ તો કાંઈ પણ ક્રિયા કર્યા વગર પૂર્ણતા મળે છે. ક્રિયાવાળો ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે, જ્ઞાનવાળો આત્માનો એટલે પૂર્ણતાનો વિચાર કરે છે. ભવિષ્યનો વિચાર કરવો તે વર્તમાનકાળની અપૂર્ણતા સૂચવે છે અને વર્તમાનકાળની અપૂર્ણતા અદ્ય દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. સત્ય દૃષ્ટિએ પૂર્ણતા વર્તમાનકાળમાં રહેલી છે. તેનો કાળથી પરિચેદ નથી. આપણા જ્ઞાનમાં થોડો થોડો વિકાસ થતો હોવાથી આપણે એવી માન્યતા ઉપર આવી શકીએ છીએ કે, હવે પછી આત્મા પ્રાપ્ત થશે અને તેનું જ્ઞાન થશે; પણ આત્મા જાણ્યા પહેલાં પ્રાપ્ત હોય છે. તે જોવાઈ જતો નથી, તેને છોડી શકાતો નથી, તે મેળવી શકાતો નથી; તેથી સત્ય સમજણ માટે પૂર્ણ દૃષ્ટિની જરૂર છે. સમસ્ત જીવન એકસાથે જોવાની ટેવ જોઈએ. તે ટેવથી નવો પુરુષાર્થ ઉત્પન્ન થશે. ભવિષ્યમાં જગત તો એવું ને એવુંજ રહેશે, પણ સમસ્ત જગત એકસાથે જોઈ શકાય એવી નવી દૃષ્ટિ જ્ઞાનથી મળશે. તે જ્ઞાન ભૂતકાળમાં પણ અધિકારી માણસોને મળ્યું હતું, અને હમણાં પણ મળે છે. માત્ર નવા સંજોગોમાં નવા રસ્તા દેખાશે.

કેટલાક રાજદારી નેતાઓ કહે છે કે, બીજા દેશો આગળ વધી જાય છે અને આપણે પાછળ રહીએ છીએ; પણ બીજા દેશો ક્યાં બાબતમાં આગળ વધે છે

અને આપણે કયી બાબતમાં પાછળ છીએ તે સમજવું જોઈએ. વિષયમુખની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બીજા દેશો આગળ વધેલા લાગશે, પણ આધ્યાત્મિક મુખની દૃષ્ટિએ તેઓ આગળ વધી ગયા નથી, અને આપણે પાછળ રહી ગયા નથી. ગરીબાઈ દૂર કરવી એ સારો પુરુષાર્થ છે; પણ રશિયાની જેઠા આત્માનો અનુભવ જોઈને ગરીબાઈ દૂર કરવી એ સારો પુરુષાર્થ નથી. હિંદુસ્થાનના ઉત્તમ પુરુષોએ તો ગરીબાઈ લોગવીને પણ આત્માનું રક્ષણ કર્યું છે. તેવી વૃત્તિવાળા પુરુષો, ભગવાનના મુખમાંથી નીકળ્યા અને બ્રાહ્મણ કહેવાયા; સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાવાળા પુરુષો ભગવાનના હાથમાંથી નીકળ્યા અને ક્ષત્રિય કહેવાયા; ખેતી કરી દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનાર અને તે વસ્તુઓનો વેપાર કરી લોકોમાં વહેંચનાર ભગવાનના ઉદરમાંથી નીકળ્યા તે વૈશ્ય કહેવાયા; અને સેવા કરનાર તેના ચરણમાંથી નીકળ્યા અને શૂદ્ર કહેવાયા. શુભકર્મ પ્રમાણે આરે પ્રકારના માણસ આરે પ્રકારના પુરુષાર્થ સાધે છે; અને કોઈ કાળે કોઈ દેશમાં કોઈ વૃત્તિવાળા માણસ વધારે પ્રમાણમાં રહે છે. જેમ સવારે માણસ ઈશ્વરની આરાધના કરે છે, ત્યારપછી જમે છે, પછી દ્રવ્ય માટે કામ કરે છે અને રાત્રે આરામ લે છે; તેમ પુરુષોત્તમના સ્વભાવમાં પણ કાળ પ્રમાણે નવા નવા પુરુષાર્થ આદયા આવે છે, અને તે પ્રમાણે કોઈ કાળે બ્રાહ્મણની વૃત્તિનું જોર રહે છે, કોઈ કાળે ક્ષત્રિયની, કોઈ કાળે વૈશ્યની અને કોઈ કાળે મનુરોની નીતિનું જોર રહે છે.

દરેક યુગમાં આ ચાર વૃત્તિવાળા માણસ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. આ બધા મળીને દૃશ્ય-વિરાટ પુરુષનું શરીર બને છે; પણ જેટલું જગત ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે તે કરતાં-તે દૃષ્ટિથી નથી જોઈ શકાતું એવું-અદૃશ્ય જગત ઘણું વિશાળ છે. સમસ્ત જગતના ચાર ભાગ કરીએ તો તેમાંથી એક ભાગને માણસ પોતાની દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે એમ કહી શકાય, અને તેટલું પણ તે એકસાથે જોઈ શકે તો નથી તેથી પુરુષાર્થની જરૂર છે.

પુરુષાર્થ એટલે પુરુષને અર્થે જીવવું. પુરુષ એટલે દૃશ્ય-અદૃશ્ય એ ના ચરાચર પુરમાં નિત્ય શયન કરીને રહે છે તે. તેના અનુભવ માટે માણસનો અપૂર્ણ સ્વભાવ છોડવો, તેનો યજ્ઞ કરવો, તે યજ્ઞમાં પશુના જેવી વૃત્તિઓ હોમવી એટલે દેવી સ્વભાવ પ્રાપ્ત થશે તે સ્વભાવ પણ છોડવો એટલે મૂળ પુરુષનો એટલે પુરુષોત્તમનો સ્વભાવ મળશે. દેવોએ વિરાટ પુરુષને એટલે દૃશ્ય જગતને પશુ માની તેને આત્મચક્ષુમાં હોમ્યું હતું અને તે યજ્ઞના ફળરૂપે તેમણે જે જે કલ્પના કરી તે પ્રમાણે નવા જીવવાળું નવું જગત બન્યું હતું એમ પુરુષ-સૂક્ત ઉપરથી જણાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ આત્મા શબ્દ થી જવાળ આપતો નથી, પણ જે વસ્તુના જરૂર હોય તે આપીને જવાળ આપે છે. આ સ્વભાવ સમજી શકાય તો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ થઈ શકે, જાણવાનું જાણી શકાય, મેળવવાનું મેળવી શકાય. આત્મભાવથી જીવ, જગત અને ઈશ્વર એકરૂપ લાગશે તે અનુભવ ન હોય

તેને જ્યાં એક વસ્તુ છે ત્યાં બે દેખાય છે, અને ખોટા દેખાવમાંથી અનેક કદંગા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે.

આત્મદૃષ્ટિએ એમ લાગે છે કે, દૃશ્યજગતમાં કંઈ સુધારો કરવાનો નથી. ઉપર કહ્યું તેમ દૃશ્યજગત એ પૂર્ણ જગત નથી, અને સામાન્ય માણસ જેને સુધારો કહે છે તે ખરો સુધારો નથી. ભૂલતું મૂળ માણસના સ્વભાવમાં છે તેથી જ્યાં ભૂલ છે ત્યાંજ તે સુધારવી જોઈએ. જગતને અપૂર્ણ જોવું તે અપૂર્ણ દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. કોઈ પણ માણસની અપૂર્ણ દૃષ્ટિ કોઈ પણ વખતે પૂર્ણ થઈ શકે છે પૂર્ણ માણસને તો જગત નિત્ય પૂર્ણજ લાગે છે તેવી દૃષ્ટિ થવા માટે અપૂર્ણ દૃષ્ટિ કિમતવગવની છે એમ ચોક્કસ માનવું જોઈએ. તેને માટે ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થરૂપે નિષ્ઠ થવા જોઈએ. જે દેશ આટલું કરી શકે તે સંસ્કારી કહી શકાય, તેની વિદ્યાકળા ઉત્તમ કહી શકાય. બુદ્ધિના જોશથી ભેદદૃષ્ટિ વધે છે તેથીજ યુરોપના બુદ્ધિવાદથી ઉત્પન્ન થયેલ વિદ્યાકળાનું પરિણામ મનુષ્યને મોટા સુદમાં અને કલ્યાણકાસમાં નાખે છે. ત્યાં સુખનાં સાધનો સુખ આપતા નથી. હાલ જેમાં સુખ મનાય છે તે વસ્તુઓમાં કદાચ ભવિષ્યમાં સુખ ન મનાય. ત્યાં પણ વિદ્યાકળામાં ફેન્દ્રાગ થવાનો સંભવ છે. છેલ્લી લકાઈ પછી ફેરફારનાં જે ચોડાક ચિહ્નો જણાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે, તેની વિદ્યાકળાનું ગંધી રીતે અનુકરણ કરવામાં લાલ નથી

પ્રકરણ ૩ જું—સમાજવ્યવસ્થા

પાશ્વમના દેશોની શોધખોળ આધિભૌતિક માર્ગ-
માં થયેલ હોવાથી મનુષ્યનું બહારનું જીવન સુધારવા
ઉપર તેમની સમાજવ્યવસ્થા રચાયેલ છે; તેથી માણ-
સના રચેલા કાયદા, રૂઢિ, નિયમ વગેરેને ત્યાં માણસ
કરતાં વધારે મહત્ત્વ અપાય છે. માણસને મન અને
આત્મા છે તે વાત તેઓ સમાજની વ્યવસ્થા કરવામાં
ભૂલી ગયેલ છે. સમાજવ્યવસ્થા બરાબર કરવી હોય તો
માણસના બધા ભાગનો વિકાસ થાય તેવી થવી જોઈએ.

પણ આત્માનો અનુભવ બહુ ઘોડા માણસમાં
હોવાથી સમાજના વિકાસમાટે આત્માના ભાવને સા-
માન્ય માણસ સમજી શકે તેવાં રૂપક આપી સમજાવવા
પડે છે. તેથીજ હિંદમાં વેદના કાળમાં જૂઠા જૂઠા પ્રકા-
રના યજ્ઞોની વાત નજરે પડે છે. યજ્ઞ શા માટે, કેવી
રીતે ઉત્પન્ન થયા તેનો બહુ ઘોડા માણસ વિચાર કરે
છે. અશ્વનો અર્થ ઘોડો અને પ્રાણુ થાય છે. અશ્વમેધ
ઐટલે પ્રાણમાં રહેલી વાસનાઓનો યજ્ઞ કરી, વાસનાની
આહુતિ જ્ઞાનવેદીમાં આપવી પડે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,

વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ નામની ચાર જાતો પણ શુદ્ધકર્મ પ્રમાણે રચવામાં આવી હતી, એટલું જ નહિ પણ પુરુષ સૂક્ષ્મ વાચતા જણાશે કે, બ્રાહ્મણ એ ભગવાનનું મુખ છે, ક્ષત્રિય બાહુ છે, વૈશ્ય હિર છે અને શૂદ્ર પગ છે એટલે જેવી જેવી અતરાત્માની વૃત્તિઓ, જેવા જેવા માણસના શુભ તે પ્રમાણે તે માણસ માનસિક દૃષ્ટિએ અતરાત્માનું મુખ, હાથ, પેટ અથવા પગ છે, એમ આ દેશમાં મનાતું પરમાત્માનું આવું સ્વરૂપ, રૂપકવિના સમજવું મુશ્કેલ છે જેનામાં જ્ઞાન હોય તે બ્રાહ્મણ, શક્તિ હોય તે ક્ષત્રિય, પોષણના સાધન ઉત્પન્ન કરનાર તે વૈશ્ય અને સેવા કરનાર તે શૂદ્ર માનવામાં આવતા પરમાત્માનું જ્ઞતાસ્વરૂપ, રક્ષણ કરનાર, ઉત્પન્ન કરનાર અને નાશ કરનાર થાય છે નાશ થાયે જી પાછું જાડરૂપ થઈ જીરૂપ થાય છે એક વખતે જે પરિણામ બી કહેવાય છે તેજ બી બીજે વખતે અકુર કહેવાય છે, અને ત્રીજે વખતે તેજ બી જાડ કહેવાય છે એકેજ વસ્તુના નામ અને રૂપ માણસની દૃષ્ટિએ ફરતા હોય છે ભગવાનની આ જૂદી જૂદી શક્તિઓ જૂદા જૂદા પ્રકારે કામ કરતી અનુભવવામાં આવે તેટલા માટે ઘણા પ્રકારના રૂપક(એટલે 'સીમ્બોલ')થી આ જાળત સમજાવવામાં આવતી હતી પણ વખત જતા આ રૂપક રૂઢિબદ્ધ થઈ ગયા રૂઢિઓથી મૂળ વાત જૂવાઈ ગઈ અને સમાજની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ થઈ જે બધાંજ આત્માના અનુભવ સમજવા માટે કરવામાં આવ્યું હતું તે મુખ્ય

હેતુ જૂલાઈ જવામાં મદદગાર થયું. પ્રાદ્યલો એટલે જ્ઞાનથી પ્રાદ્યલુ નહિ પણ જન્મથી પ્રાદ્યલુ માનવામાં આવ્યા. રૂઢિના બંધનમાં જ્ઞાન મંદ થવાથી પ્રાદ્યલોની કિંમત ઘટી અને તે સાથે જ્ઞાનીઓની પણ કિંમત ઘટી. તેવીજ રીતે બીજી જ્ઞાતિઓએ પોતપોતાનું કામ છોડ્યું અને તેથી વીરતાની કિંમત ગઈ, દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરનારની કિંમત ગઈ અને માત્ર મનુરીની કિંમત રહી.

માણસના સામાન્ય સ્વભાવને રૂઢિઓ બહુ ગમે છે; તેથી સમાજવ્યવસ્થામાં સંભાળ ન રહે તો રૂઢિનું બંધન થતાં વાર લાગતી નથી. આવા રૂઢિના બંધનમાં માણસના આત્માના વિકાસને જગ્યા રહેતી નથી. માત્ર શાસ્ત્રોને જોઈ સંતોષ રાખવો પડે છે. ઉન્નતિમાં તેનો ઉપયોગ શો છે તે જૂલી જવાયું. જ્યાં સમાજનું મન રૂઢિબદ્ધ થઈ જાય, ત્યાં મહાત્માઓનાં વચનો પણ જોર કરી શકતાં નથી.

પણ માણસનું મન આખરે કઢંગી રૂઢિઓથી થાકી જાય છે. તેને પરિણામે થોડા વખત થયાં જૂહી જૂહી નાતોમાં વિવાહ શરૂ થયા છે. જૂહા જૂહા ધર્મોમાં, જૂહા જૂહા પ્રાંતોમાં અને હિંદુ અને યૂરોપીયન અથવા અમેરિકન વચ્ચે પણ વિવાહ થવાની શરૂઆત થઈ છે. આખર મુઠ્ઠી રૂઢિઓ માણસની સ્વતંત્રતાની આડે આવી શકતી નથી. માણસમાં વિચાર કરવાની શક્તિ છે અને જે જીવન આત્માના વિકાસને અટકાવે તેને ફેરવવાનો માર્ગ શોધવો પડે છે. આવા સંજોગોમાં ખોટી રીતે

રચાયેલ સમાજનું શું થશે ? તેનો વિચાર માણસ કરતો નથી. આત્માના વિકાસને અટકાવનારી રૂઢિઓને તોડનારા માણસોની સંખ્યા વધે છે અને નવા પ્રકારની સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યક્તિની આવી સ્વતંત્રતાનો જન્મ યુરોપમાં થયો છે. હિંદમાં હજી તેની થોડી અસર થઈ છે. આવા સ્વતંત્ર માણસમાં નવી શક્તિ, નવું તેજ હોય છે. હિંદમાં પણ રૂઢિનું બંધન વધી ન ગયું હોત તો આવી સ્વતંત્રતા માણસને સારો રસ્તો બતાવી શકત. યુરોપમાં આ સ્વતંત્રતાએ માત્ર માણસના સામાન્ય જીવનના ઉપયોગ ઉપર ધ્યાન રાખ્યું છે. ત્યાં માણસના આત્માના વિકાસને જગ્યા નથી. યુરોપમાં પાદરીઓનું માન આથી ઓછું થયું છે. સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનું અસ્તિત્વમાં અને તેના શબ્દોમાં પણ શંકા કરવા લાગે છે. પોતાના મનને જે વાત સમજાય તેજ સાચું એમ લાગે છે અને તેને પરિણામે અનીતિ માટે જગ્યા મળે છે.

જ્યાં આત્મવિદ્યા ઘણા કાળથી ખીલેલી હતી તેવા આ દેશમાં એવા સ્વતંત્ર માણસ જન્મ્યા હોત તો અહીં ઘણા ઋષિમુનિઓ અને મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થાત; પણ યુરોપમાં ભૌતિક વિદ્યાનું જોર હોવાથી આવા સ્વતંત્ર માણસો સ્થૂલપદાર્થોમાં પોતાનું સુખ શોધવા લાગ્યા.

કંઈ પણ આદર્શ વગર સ્વતંત્રતા આવે તો તે

માણસનું જીવન બગાડી નાખે છે તેથી સમાજની ઉન્નતિ માટે ઉચો આદર્શ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. વર્તમાન કાળમા સાયન્સની શોધથી- મળતા ક્ષાયદાથી માણસનું બહારનું જીવન સુધારવામા આદર્શ સિદ્ધ થાય છે, એમ યુરોપમાં મનાયુ, અને તેને માટે સમાજનું લહું થાય તોજ વ્યક્તિનું લહું થશે એમ માની વ્યક્તિની કેટલીકે સ્વતંત્રતા ત્યાં ઓછી કરવામાં આવી છે.

આવી સાયન્સની સમાજથી પશ્ચિમના લોકોનું જીવન બંધાયું છે અને તેમાં નવા પ્રકારની એટિકેટ એટલે રૂઢિઓ જન્મ પામી થોડા વર્ષ થયાં પશ્ચિમમાં પણ નવા માનસશાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વવેત્તાઓ જન્મ્યા છે અને તેમનાં લખાણોએ ત્યાં એવી અસર કરી છે કે લોકો પોતાની ભૂલ જોવા લાગ્યા છે અને સમાજની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાવા લાગી છે.

યુરોપના સુધારાની અસર એશીઆમાં થઈ છે. એશીઆમાં તે અસરથી સ્વતંત્ર વિચારના માણસો ઉત્પન્ન થતા જોવામાં આવે છે, પણ તે માણસો માત્ર જો યુરોપની નકલજ કરશે તો આદર્શમાં બહુ ફેર થાય તેમ નથી. અહીંની સ્વતંત્રતા પાસે નવો આદર્શ રજુ કરવાની જરૂર છે સમાજની ઉન્નતિ માટે વ્યક્તિની ઉન્નતિની જરૂર છે. તેને આત્મવિકાસ માટે વખત આપવો જોઈએ. જીવના વિચાર પ્રમાણે તેને ચાલવું જોઈએ, એવી ફરજ તેના ઉપર નાખવી જોઈએ નહિ.

હિંદની ભૂતકાળની આત્મવિદ્યા પ્રમાણે ફરીથી સમાજવ્યવસ્થા કરવામાં ફરિનાં બંધન ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. આત્મલાભ ભૂડ્યા વગર, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પણ ગુમાવ્યા વગર, હંચા આદર્શ સિદ્ધ થાય એવી વ્યવસ્થા શી રીતે થઈ શકે? તે વિચારવાનું છે.

તેને માટે પહેલાં એ જરૂરનું છે કે, જે જે સમાજના નિયમ છે, તે વિશે પ્રશ્ન પૂછવા. તે શામાટે છે, તેના શો ઉપયોગ છે, માણસના સામાન્ય જીવનને સુધારવામાં તે શા કામનાં છે? વગેરે જાણતો વિચાર કરવો જોઈએ. સમાજવ્યવસ્થા માણસના આત્માના વિકાસને મદદ કરે એવી હોવી જોઈએ. માણસની અંદર જે જે શક્તિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે રહેલાં છે તેના પૂરે વિકાસ થવો જોઈએ. આ કામ માત્ર બુદ્ધિથી થઈ શકે તેમ નથી. આત્માના ક્ષેત્રમાં એટલાં ગૂઢ અને આશ્ચર્યકારક તત્ત્વો રહેલાં છે કે તેને બુદ્ધિ પહોંચી શકતી નથી; તેથી બુદ્ધિ મૂકી, બુદ્ધિ ઉપર રહેલ આત્માને શરણ રહી તેની અસર લેવામાં જીવનો વિકાસ વધારે સારો થાય છે. તે અસર વધારે ને વધારે આવતી જાય તો જીવન નવા પ્રકારનું અને વધારે સુંદર થતું જાય; અને તે માણસ સમાજનાં બીજાં માણસોને દર્શાવે તથા.

સગપણ વખતે સુવક પોતે પોતાની લાવી સ્ત્રી સ્વતંત્ર રીતે પસંદ કરે તેના કરતાં તેવી જાણતમાં માખાપની સંમતિ સુખ્ય રહે તો વધારે લાભ છે; કાર-

જુદે માળાપની જુદી છોકરાં કરતાં વધારે સારી હોય છે. પણ કેવળ માળાપ ઉપર એ વાત છોડવી અને છોકરાંની સંમતિ ગિલકુલ ન લેવાય તે પણ સાફ નથી. હાલની કેળવણીથી તૈયાર થયેલ જુદિવાન યુવકો પોતાની જીંદગીમાં ભાગીદાર થનાર સ્ત્રીની પસંદગી તદ્દન માળાપ ઉપર છોડી શકશે નહિ. તેથી માળાપની તેમજ યુવકની પસંદગી સાથે થવી જોઈએ. તેવીજ રીતે કન્યાના માળાપે પણ કન્યાનો મત જાણી લેવો જોઈએ. હજી સ્વયંવર કરવા જેવો વખત આવેલ નથી. તે માટે કેળવણી જૂદા પ્રકારની હોવી જોઈએ. રૂપની પસંદગી કરવી સહેલી છે, પણ ગુણની પસંદગી કરવી સહેલી નથી. ગુણવાનના ગુણની પરીક્ષા કરનારમાં ગુણ હોવા જોઈએ. હવાઈ વિમાનની નવી શોધથી યુરોપના દેશો હિંદની એટલા નજીક આવી જશે કે જે ત્રણ દિવસમાં ત્યાં જઈ શકાશે અને ત્યાંના માણસો અહીં આવી શકશે. આવી સ્થિતિમાં સમાજમાં પણ મોટા ફેરફાર થશે અને અહીંના લોકોને માત્ર રૂપનો લોભ રહેશે તો યુરોપની કુંવારી કન્યાઓ અહીંના ધનાઢ્ય માણસોને પરણવા નીકળશે અને વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થશે. આવા થોડાક દાખલા બન્યા છે, તે ઉપરથી શિખામણ લેવાની છે; નહિતર કલેડાં ઉત્પન્ન થશે અને છૂટાછેડાના દાખલા પણ વધશે.

ખીજી ખાસ જાણત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં દીકરીને કરીઆવરમાં એટલી

બધી રકમ અથવા દાગીના આપવા પડે છે કે દીકરી નો જન્મ માળાપને ગમતો નથી તેથી કેટલીક જગ્યાએ દીકરીને દૂધપીતી કરે છે—એટલે કે જન્મ વખતેજ તેને મારી નાખે છે આનુ મૃજ કારણ જે કદગી રૂઢિઓ છે તે ફેરવવી જોઈએ જેમ દીકરાને જીવવાનો હક્ક છે તેમ દીકરીને પણ જીવવાનો હક્ક છે, એટલું જ નહિ પણ બન્નેને શોભ્ય કેળવણી મળવી જોઈએ.

ખાસ કરીને ગામડાઓમા પહેલાના જેવી વિદ્યાની સગવડ રહી નથી, તેથી સ્ત્રીકેળવણીની બહુ મુશ્કેલી નડે છે ત્યા સ્ત્રીકેળવણીના સાધન વધારવાની ખાસ જરૂર છે. એમ સમજવું જોઈએ કે, પુરુષો પણ સ્ત્રીના પેટમા ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્ત્રીઓમા સારા સંસ્કાર આવશે તો પુરુષોમા પણ સારા સંસ્કાર આવશે.

એટલું ખરૂં છે કે, ગામડાઓમા ગરીબાઈ પહેલા કરતા હાલના વખતમા વધારે પ્રમાણમા હોવાથી કેટલાક દોષ દૂર થઈ શકતા નથી અને ગુણ આવી શકતા નથી તેનું એક કારણ પરદેશી રાજ્યનું વેપારી દૃષ્ટિવાળું રાજ્યબધારણ છે પણ હિંમતવાળા માણસ એકસ પ થી કામ કરે તો રાજ્યનું બધારણ ફરી શકે છે. કેટલાક દેશી રાજ્યોમા જીલ્લમ ચાલે છે તેનું ખાસ કારણ હિંમતવાળા માણસોની ખામી છે આગળના વખતમાં પ્રબલ દુ ખી હોય એટલે રીસાઈને બીજા નાજ્યમાં ચાલી જતી અથવા રાજ્ય બોલાવે ત્યારે રાજદરબારમા નય નહિ, હડતાળ પાડે, અપવાસ કરે અને છેવટે રાજ

બોલાવે ત્યારે તેને રૂબરૂ નિહાળી ઠપકો આપે આ પ્રમાણે કરવાથી તે ગામના ગજની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવતી અને પ્રજા કહે તે પ્રમાણે ગજન્ય ચાલતું ગામના ગ્રામ્ય પચાયત અથવા મહાજનનું જોર રાજા ઉપર ચાલતું અને તેથી ગજન્યની ઘોટી આવક લોકકલ્યાણાર્થે ખર્ચાતી હજી પણ તે ઉપાય કામ આવી શકે એવો વખત છે મહાત્મા ગાંધીજીનો અસહકાર એ આ દેશની પુરાતન પ્રજાહીનો નમુનો છે

હાલની વેપારી દૃષ્ટિવાળી સમાજમા વિધવા-વિવાહનો પ્રશ્ન પણ મુશ્કેલ થઈ પડેલ છે જેમ વિધવા વિવાહની રૂટ આપવાથી સ્ત્રીનો પ્રેમ પુરુષ ઉપર અખડ રહી શકતો નથી, તેમ વિધવાવિવાહ બધા કન્વાથી ઘણા કુકર્મ થાય છે, સ્ત્રીહત્યા અને બાળહત્યાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે વેપારી સમાજમા વેપારી સુખની આશા રહે છે આવા કાળમા સ્ત્રીઓ મયમ ગળી શકતી નથી પુરુષો પણ સયમ ગળી શકતા નથી, તેથી જેમ પુરુષો અનેક સ્ત્રી વારવાર પાછો છે, તેમ સ્ત્રીઓ પણ હજી માગે છે, અને માત્ર શરીરનું સુખ લેવું એજ જીવનનો ઉદ્દેશ હોય તો તેમની માગણી બ્યાજળી કહેવાય તે માગણી પણ અમુક દૃષ્ટિએ સાચી નથી એક અગ્રેજ અમલદાર એક વખત યૂરોપના અનુભવ ઉપન્યાસ કહેતા હતા કે, જ્યારે એક સ્ત્રી એક પુરુષ સાથે શરીરસંબંધ બાંધ્યો હોય અને તેના મરણ પછી બીજા પુરુષને પરણી તેની સાથે શરીરસંબંધ કરે છે ત્યારે જો બન્ને પુરુષના

શરીરમા ફેર હોય તો તે સ્ત્રીને ઘણી વખત બે પુરુષથી પણ સતોષ થતો નથી

પણ સમાજનો વેપારી સ્વભાવ ફેરવવાની જરૂર છે આગલા વખતમા સમાજનો હેતુ આધ્યાત્મિક હતો તેથી સામાન્ય રીતે માણસો ત દુરસ્ત રહેતા અને બાળ વિધવાઓનુ પ્રમાણ ઓછુ હતુ અને તેમને પણ સયમ ના કાયદાનુ જ્ઞાન હોવાથી ફરીથી પરણવાની ઈચ્છા થતી નહિ પુરુષોને પણ સયમના કાયદાનુ જ્ઞાન હોવાથી તે પણ વારવાર પરણતા નહિ જે માણસોને આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાનુ છે, તેમને માટે વારવાર પરણવામા લાભ નથી જે માણસને જન્મ-મરણના ફેરા માથી છૂટવુ હોય તેણે બીજાને જન્મ આપવો જોઈએ નહિ સમાજનો સ્વભાવ ફેરવવાનુ કામ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસથી થતુ નથી તે કામ મહાત્માઓ કરી શકે છે, સમાજને પણ આત્મા અને જ્ઞાનની કિમત પૈસા કરતા વધારે લાગવી જોઈએ જે સમાજમા જ્ઞાન કરતા ધનની કિમત વધારે લાગે છે, ત્યા જ્ઞાની પુરુષોને પણ એકાતમા બેસી રહેવુ પડે છે અને ઠેઠ વખત સમાજને ચોક્કસ નમીને ચાલવુ પડે છે

જૂદા જૂદા દેશમા જૂદે જૂદે વખતે જૂદા જૂદા પુરુષાર્થનુ સમાજમા જોર રહે છે તે જોર તોડી નવો પુરુષાર્થ લાવવો હોય તો અદ્ભુત શક્તિવાળો માણસ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ તે પોતાની શક્તિથી અને તપથી

સમાજ પાસે પોતાનું કામ માન્ય રખાવે છે. જે વખતે જેવા પ્રકારના ફેરફારની જરૂર હોય છે તે વખતે તેવો પુરુષ જન્મે છે. સમાજનો વેપારી સ્વભાવ ફેરવવા માટે વેપારના પાયારૂપ મજૂરોમાં અને અરુપૃથ્થ લોકોમાં નવી જાગૃતિ લાવી શકે તેવો પુરુષ આવે છે. તેવો પુરુષ ખીજે કાળે આવે તો તેનો મત માન્ય થાય નહિ. જ્યારે દેશમાં ગરીબાઈ ન હોય અને સમાજમાં વેપારી સ્વભાવ ન હોય, ત્યારે આવા મહાત્માનું કહેવું કોઈ માને નહિ. જ્યારે જીવનનો હેતુ આધ્યાત્મિક હોય, સમાજ પણ તે બંધારણ ઉપર ચાલેલ હોય તો ચરખા જેવા જડ સાધનથી આત્મા જેવું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય એ વાત કોઈ માને નહિ; પણ હાલની વેપારી સમાજ અને હવે પછી આવતી મજૂરની સમાજમાટે કદાચ આ બાબત થોડા વખત માટે ઉપયોગી લાગે એવો સંભવ છે, વૈદિક કાળમાં આત્મજ્ઞાન સાધન હતું અને આત્મશક્તિ કૃણ હતું.

જેમ વેપારી દૃષ્ટિવાળી સમાજમાં ધનવાન તે શુભવાન મનાય છે, તેમ નજીકના ભવિષ્યમાં આવતી દેખાતી મજૂરની દૃષ્ટિવાળી સમાજમાં જે માણસ શરીરથી કામ કરશે, તે શુભવાન મનાશે. મનના કર્મની અથવા જ્ઞાનની કર્મતરીકે ગણતરી થશે નહિ. આ પ્રમાણે માત્ર શરીરના કર્મને મહત્ત્વ આપવાથી સમાજમાં નવા ફેરફાર થશે. થોડાં વર્ષ થયાં સરકારી નોકરીમાં પછાત વર્ગ અથવા કામદાર વર્ગને પસંદ કરવામાં આવે

છે આ પદ્ધતિમા કાર્યક્રમ અશે જ્ઞાતિ પ્રમાણે ગુણ મનાય છે આગળના મરુદાગી વખતમા ગુણ પ્રમાણે જ્ઞાતિ મનાતી હતી મહાનાટી વિક્ટોરિયાના ઠંડરામા વચન આપેલ છે કે, હિંદના માણસોને તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે, શક્તિ પ્રમાણે, લાયકાત પ્રમાણે સરકારી નોકરી મા રાખવામા આવશે હાલના વખતમા અમુકે અશે પહેલા પછાત વર્ગને પસંદ કરી તે વર્ગમાથી લાયકાત પ્રમાણે નોકરીમા રખાય છે પછાત વર્ગને અને મુસલમાન કેમ જેવા બોધી કેળવણીવાળા વર્ગને કેળવણીની સગવડ આપવી જોઈએ પણ મોટા હોદ્દા માટે બુદ્ધિ પ્રમાણે પસંદગી કરવી જોઈએ ગરીબાઈ પ્રમાણે પસંદગી કરવાથી આર્થિક સ્થિતિમા સમાનતા આવશે, પણ તેથી બુદ્ધિની કિંમત ઘટશે, અજ્ઞાનતા વધશે, ધર્મની ગંદાનિ થશે અને તે દૂર કેવા અવતારની જરૂર પડેશે

સમાજની ઉન્નતિ ઘણા માણસનું માત્ર આર્થિક રીતે લાભ કરવાથી થશે નહિ, પણ થોડા બુદ્ધિવાળા માણસોને ઉત્તેજન આપવાથી થશે તેઓજ હોકાને યોગ્ય માર્ગે વાળી શકશે ખન સ્વરાજ્યમા વિદ્વાનોને રાજ્ય તંત્રથી સાડે ઉત્તેજન મળે છે

બધાને સમાન હક્ક આપવા અને બધાને સમાન દૃષ્ટિથી જોવા વિષે મનુરોના ગ્રંથમા ઘણું કહેવામા આવશે પણ આત્મજ્ઞાન વગર ખરી સમતા આવતી નથી સમદૃષ્ટિ મેળવવી એ સહેલું કામ નથી. આત્મજ્ઞાન માટે જે માણસ લાયક હોય, તેમને ખાસ સગવડ

આપવી જોઈએ. તેમના ઉપર શરીરથી કામ કરવાની ફરજ નાખવી જોઈએ નહિ. સમાજના ભાગ જ્ઞાન પ્રમાણે કરવા જોઈએ, મજૂરી પ્રમાણે કરવા ન જોઈએ. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્ને માટે સમાન ધર્મ ચાલશે નહિ. તેથી ગુણ પ્રમાણે જ્ઞાતિની રચના થવી જોઈએ. તે ઉપરાંત બચ્ચાંની કેળવણી પણ ગુણ પ્રમાણે આપવી જોઈએ. જે બાળકોની બુદ્ધિ તેજસ્વી હોય તેમને માટે તેમને યોગ્ય કામ આપવું જોઈએ.

હાલની કેળવણીમાં એક મોટી ખામી એ છે કે, બાળકોના અભ્યાસક્રમમાં અતિશય વધારો થયો છે. સામાન્ય કેળવણી સાથે ઔદ્યોગિક કેળવણી પણ દાખલ થયેલ છે, તેથી સ્વતંત્ર વિચાર માટે અને જ્ઞાનાના પુસ્તક સિવાય પોતાને મનગમતા અન્ય વિષયો વાંચવા જેટલી કુરસદ રહેતી નથી. વખત બચે તો કાંઈક ઉદ્યોગ શીખવાડી કમાવાની શક્તિ પેદા કરવા તરફ વધારે લક્ષ રહે છે, અથવા બચ્ચાંઓને શું જોઈએ છીએ તેનો વિચાર ક્યાં વગર ઉતાવળથી લખેલાં માસિકો, ન્યુસપેપરો વગેરે તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવે છે અને બીન-જરૂરી બાળતોમાં પણ તેમનું મન જાય છે.

કોઈપણ રીતે બાળકોની અવલોકનશક્તિ સ્વતંત્ર રીતે ખીલવવાની ખાસ જરૂર છે. તે માટે બાળકને પૂરતી કુરસદ આપવી જોઈએ.

વર્તમાનકાળમાં બૃહદ્ બૃહદ્ દેશોની વિદ્યામાં,

કળામા, સંગીતમા દેન્દ્રાર થવા લાગ્યો છે ખાસ કરીને
બાળકની કેળવણીમા બહુ ફેર થયો છે થોડા વર્ષ પહેલા,
બાળકને યત્ર માની, શિક્ષકો તેમને યત્રની માફક ચ
વાવતા, માત્રા ના તેના ઉપર ક્રોધ કરતા હવે તે
પદ્ધતિ ફરી ગઈ છે બાળકને માત્ર તે શુન્દો મનાય છે
બાળકના બધા શુભ ધી જધી ખીલવવામાજ કેળવણી મળે
છે તે વાત હવે અમલની જાય છે બાળક પોતાની મેળે
સુધરે એવા સાધન તને આપવામા આવે છે કાઠિયાવાડ
મા જ્ઞાનગરમા આવેવા દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભુવનમા
આ નવી પદ્ધતિ સારી રીતે અનુસનતી જોવામા આવે છે

આવી કેળવણીને મોન્ટેસરીની પદ્ધતિ કહે
છે ડૉ. મોન્ટેસરીએ થોધી કાઢ્યું કે, બાળકને કામ
ગમે છે અને તેને ગમતું કામ આપી તે દ્વારા તેની
શક્તિ ખીલવવાથી તે બાળક સચમી અને જ્ઞાની થાય
છે બાળકમા હઠ, રીસ, ખૂમ મા વાની ટેવ, લાલસા,
બેદરકારી, અમત્ય લાપણ, અપમાન કરવાની ટેવ વગેરે
કેળાય છે તેનું કાનડા તેમને ઘેર અને નિશાળે ખોટી
કેળવણી મળે છે તેમા હેલુ છે મોન્ટેસરીની પદ્ધતિ
અમાલે શિક્ષણ યામેવ બાળક શાત, ધીર, ઉદ્યોગી,
વિનયી અને ખીજ પ્રત્યે માન ધરાવનાર થાય છે તે બાળક
ખીકધી ગજરાતું નધી કે બક્ષીસથી લવચાતું નથી અને
સ્વાવવ ખી થાય છે આ દેશમા પણ આગળ એવી પદ્ધતિ
હતી એ બાળક મહાલમાના હાલરડા ઉપરથી અને શ્રુતિ
દ્વારા વશપરથી આપેલ જ્ઞાન ઉપરથી જણાય છે

આવે એક પ્રયોગ એક કુટુંબમાં થયો હતો. બાળક ગર્ભમાં હતું ત્યારથી તેના પિતાએ બાળકની માતાને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપવા માડ્યો હતો અને બાળક જન્મ્યા પછી પણ દરરોજ ઘરમાં તેના માથાપ તેવી વાતો ક્રમ્તા પુત્ર બોલવા શીખ્યો. ત્યારે પણ તેની સાથે તેવીજ વાત થતી, અને ઘેર સાધુ-સત્ત્વ આવતા ત્યારે તેમની પાસેથી પણ તે તેવી વાતો સાંભળતો. આઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેને એકી નીકળ્યા અને તેમાંથી ન્યુમેનિયાનો તાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેના પરિણામે તેના દેહનો અતકાળ આવ્યો. ત્યારે તેના મા બાપે તેને પૂછ્યું કે તારે કાંઈ કહેવું છે? તે વખતે તેણે જવાબ આપ્યો કે “બસ, હવે બસ, જીવન બધું એવું છે, બાધવાનું છે તે બાધી હત્યો, જીવ્યો ઉચ્ચે, ઉંચી હાળી એક છે” આઠ વર્ષની ઉંમરના બાળકમાં આટલું જ્ઞાન નીકળી શકે છે તે ઉપરથી જણાશે કે, જ્ઞાનનો આધાર, જન્મ્યા, ઉંમર અથવા વખત ઉપર નથી, પણ જ્ઞાન કેનાર અને જ્ઞાન લેનારના આત્મા શુદ્ધ હોય તો દરેક વખતે, દરેક જન્મ્યાએ તે મળી શકે છે.

હાલના વખતમાં ધાર્મિક કેળવણી ઘણી કાલેજોમાં અપાતી નથી તેથી જેટલા વર્ષ કાલેજમાં ભણે છે તેટલા વર્ષમાં ધર્મવિષે ઉપયોગી બાબત વિદ્યાર્થીઓ સાંભળતા નથી કેટલીક કાલેજોમાં ધાર્મિક ગ્રંથો દાખલ થયા છે અને વિલ્સન કાલેજ જેવી થોડીક કાલેજોમાં શરૂઆત માં પ્રાર્થના વગેરે થાય છે, પણ ધાર્મિક શિક્ષણ માટે

ધાર્મિક શિક્ષકની જરૂર છે. તે સિવાય વિદ્યાર્થી ઉપર ધર્મની અસર થશે નહિ.

ધાર્મિક શિક્ષણથી તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે કાલેજ છોડી સંસારમાં પડે છે, ત્યારે પણ સંસ્કારી જીવન ગાળી શકે છે. વ્યવહારની ઘટમાળ વચ્ચે પણ તેઓ પોતાના આત્માને ભૂલતા નથી. હાલ વિદ્યાર્થીઓ કમાવા માટે ભણે છે તેનું કારણ હાલની સમાજ વેપારીની સમાજ છે. નજીકના ભવિષ્યમાં આવતી દેખાતી મજૂરીની સમાજ ઉદ્યોગ માટે ભણશે. તે બાળતો જરૂરની છે, પણ તેટલાથીજ માણસનું જીવન સુધરશે નહિ. કમાણી માટેજ અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી કમાણી મળ્યા પછી તે વધારવા મથે છે અને કમાણીના વિચારમાં મરે છે. મજૂરીમાં રસ માનનાર માણસ મરતાં સુધી શરીરથી કામ કરવામાં જીંદગીનું સાર્થક માનશે.

સરસ્વતીચંદ્રના પ્રખ્યાત લેખક ગોવર્ધનરામભાઈ લખે છે કે “જો આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળાં થાય એમ આપણી ઈચ્છા હોય તો તેમની બુદ્ધિને આપણી બુદ્ધિમાં કેદ ન કરવી; કારણ મામાપની બુદ્ધિની માત્ર આસ્તકર થવા શીખેલી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉડવાનો અભ્યાસ પામતી નથી. બાળકની બુદ્ધિને પગે માખાપે ઘડેલી બેડીઓ નાખવી નહિ; પણ એ બુદ્ધિ જાતે ચાલે, પડે અને ઉડે અને શક્તિ હોય તો દોડે તેમાં માખાપે વિઘ્ન ન નાખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી નૃત્ય કરે તો કરવા દેવું; તેને વિદ્યા એ અન્ન છે,

વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત) છે, સ્વતંત્રતા એ એના પ્રાણને પોષણ આપનાર પવન છે, ઉત્સાહ એ એની કીડાભૂમિ છે, સંસારગુ અવલોકન એ એને જીવન આપનાર પાણી છે. માતાપિતાનો ધર્મ એ છે કે, એ પાણી નિર્મળ રાખવું, એ પવન નિર્મળ અને અપ્રતિરૂદ્ધ રાખવો, એ કીડાભૂમિમાં અધમ સંગતિ જવા દેવી નહિ અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિશયતા થાય નહિ અને વ્યાયામને અતે કરવા માટેલા લોહીથી ભરેલી નસોમાં અચોક્કસ પદાર્થને સ્થાને પોષક અન્ન જાય માતાપિતા ભણીના અકુશની સમાપ્તિ આટલામાં થાય છે બાલ્યાવસ્થામાં આટલા અકુશમાં રહી બાળકની બુદ્ધિ મરણ પડે તેવું નૃત્ય કરે તે કરવા દેવું એ અવસ્થા જેમ જેમ પૂરી થતી જાય, તેમ તેમ એ બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રમાણે ચોક્કસ ભાથું ભરવું અને તેની કીડાભૂમિમાં સુખદુઃખોથી ભરેલા સંસારના ચિત્ર મૂકવા, હુંડ પવન નિવારનાં તેમ પવનને સુગંધવાહક કરનારા રત્ન એના ભવનના સર્વ ભાગમાં મૂકવા એટલી સરત રાખવી "

આવી કેળવણીથી જે સ્ત્રીપુરુષો તૈયાર થાય તે સમાજના નમુનારૂપ થાય છે

જેમ વ્યક્તિના વિકાસની જરૂર છે, તેમ સમાજ અને દેશના વિકાસની પણ જરૂર છે સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એવી બેઠ્ઠીએ કે વ્યક્તિના વિકાસની આડે આવે નહિ

સમાજને ઘણા માણસનું હિત બેવાનું હોવાથી

સમાજવ્યવસ્થા બહુ શુચવણવાળી હોય છે માણસને હ લોકો સ્વભાવ તરફ વળવાની વૃત્તિ સહજ હોય છે, તેથી સમાજવ્યવસ્થા બરાબર ન હોય અને ખોટું દેશાભિમાન આવી જાય તો બીજા દેશો લૂટવાની વૃત્તિ પણ થાય. સમાજે ઉચ્ચ આદર્શોને જ ટેકો આપવો જોઈએ આ બાબત બૂલી જવાથી યુરોપમા માત્ર આર્થિક સ્વરાજ ઉપરાજ લોકોનું લક્ષ રહ્યું અને તેટલામાજ મનુષ્યજીવનનું સાચું મનાયુ માણસની ખોટી ટેવને આવી સમાજમા અનુમોદન મળે છે

પણ જે દેશનો આત્મા જાગ્રત છે ત્યા સ્વદેશાભિમાન પણ ઉચ્ચ આદર્શવાળું હોય છે દાખલાતરીકે આયર્લેન્ડમા ઉચ્ચ આદર્શથી વ્યવસ્થા થઈ છે અને હિંદમા પણ સત્યાગ્રહની અળવળ ઉચ્ચ આદર્શથી રાજ્ય જીતવામા કામ લાગે છે બીજા દેશો ઉપર પણ આવા આદર્શની અસર થવા લાગી છે, એ જેવી તેવી વાત નથી આયર્લેન્ડના ‘સીનશીન’ શબ્દનો અર્થ “અમારા માટે” એવો થાય છે ‘સત્યાગ્રહ’નો અર્થ પણ “આત્મા કે જે સત્ય છે તેના આગ્રહથી જીવન ઘડવું” એ થાય છે આવા નવા આદર્શમા વિધ્નો આવવાનો સભાવ છે, પણ સમાજની ઉન્નતિ માટે તે સિવાય બીજો રસ્તો નથી એવા સાધનમા જો અહંકાર વધી જાય તો આદર્શ પૂરો થતો નથી અને સમાજની પ્રગતિ પણ અધ પડે છે સત્યાગ્રહ માત્ર બહારનું જીવન સુધારવામાજ કામ આવે તો તેનો પૂરો ઉપયોગ થયો નહિ અંદરનું જીવન સુધારવા પણ

તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દરેક માણસે પોતાના દોષ દૂર કરવા જોઈએ, અહંકાર એ ઈશ્વર નથી તેથી સ્વદેશાભિમાનમાંજ ઈશ્વરપણું આવી જતું નથી.

પોતાનું જીવન સુધારવાની ઇચ્છા, આત્માનું જ્ઞાન લેવાની ઇચ્છા એ ખરાબ ઇચ્છા નથી; પણ ખીજાને નુકસાન કરી જીવવાની ઇચ્છા એ સારી ઇચ્છા નથી. સ્વદેશાભિમાનનો જન્મ પશ્ચિમમાં થયો છે. અહીં તેની જરૂર લાગી ત્યારે અહીં જન્મ થયો; પણ તેમાં સત્યાગ્રહીની માફક સંયમ હોય તોજ સ્વદેશાભિમાન શોભે. સંયમથીજ આત્મા ખરાબર જાગૃત થાય છે. જેમ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવાનો સમાજને હક્ક નથી, તેમજ સમાજનું જીવન પોતાના સ્વલ્પ સ્વાર્થ માટે તોડવાનો વ્યક્તિને હક્ક નથી. જ્યારે જ્યારે સમાજ વ્યક્તિના વિકાસની આડે આવે છે, ત્યારે તેનું અંધારણ તૂટી જાય છે; તેમજ જીવ પણ જ્યારે સ્વાર્થી અને અભિમાની થાય છે, ત્યારે તે પણ જેવો ખની જાય છે અને સમાજને ખગાડે છે. ખરા જીવનમાં સર્વાત્મભાવ આવવો જોઈએ. સર્વાત્મભાવમાં અહંકાર ડૂબી જવો જોઈએ.

વ્યક્તિના હક્ક અને સમાજના હક્ક વચ્ચે સમતા રહેવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ સ્વદેશના હક્ક અને પરદેશના હક્ક વચ્ચે પણ સમતા રહેવી જોઈએ. ખીજા દેશોને નુકસાન કરી પોતાના દેશનું ભલું કરવાની ઇચ્છા થાય તો સમાજની ઉન્નતિ થાય નહિ. યુરોપના બધા સંસ્કાર સ્વીકારવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે. યુરોપની

દૃષ્ટિ હંમેશા જાહેરનું જીવન સુધારવામા રહેલી છે તે દૃષ્ટિ અદર બંધ ત્યારેજ જાણાય છે કે, જીવન દેશોનું કે-યાણું કરવામાજ પોતાના દેશનું કે-યાણું સમાયણું છે સમસ્ત જીવન એકસાથે જોવાની દેવ પાડવી જોઈએ તે વિના સત્ય સમજાશે નહિ અને સત્ય સમજ્યા વિના સમાજવ્યવસ્થા જરાજર થઈ શકશે નહિ અદરની દૃષ્ટિથી જીવન રચવામા હંમેશા અદરથી જાહેર જોષુ જોઈએ આત્માને મેળવવો, જોવો, તેનાવડે રહેવું એ આત્મવિકાસનું સાધન છે

સત્યયુગ લવવા માટે તત્ત્વ તરફજ દૃષ્ટિ જોઈએ આત્મલાલ લેવો એજ દરેક માણસનું પરમ ધ્યેય છે, તેથી તે લાલ દુઝેકને મળે તેવી સમાજવ્યવસ્થા થવી જોઈએ માણસ પોતે સામાન્યભાવે અપૂર્ણ છે તેને તેના મનથી ઉપર તેનામા રહેલ ભગવાનની મદદની જરૂર છે બીજા માણસોમા, જગતમા અને સમાજમા રહેલ ભગવાનની મદદની ખણી જરૂર છે દરેક યુગમા ભગવાનની કોઈ કોઈ ખાસ ગમ્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તેટલા માટે દરેક જીવનમા સ્વતંત્રતા રહેવી જોઈએ અને તે સ્વતંત્રતાને કામ કરવા સાચી દિશા જતાવી શકે તેવું સમાજનું જવાબજી જોઈએ સમાજ અથવા ધર્મ મનુષ્યને એમ ઠી ન શકે કે, આત્મા આ રહ્યો, તમે સલામી દ્યો તમે આ પ્રમાણે ચાલશો એટલે એક વર્ષમા આત્મલાલ મળશે આવો ચોક્કસ લાલ સમાજથી ચલો નથી સમાજ માણસના ખરા

માર્ગને ટેકે આપી શકે છે. બાકીનો પ્રયત્ન માણસના પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે. માણસના વિકાસથી સમાજનો વિકાસ થાય છે તેથી માણસે પોતે પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સમાજનું બંધારણ અને કાયદા એવા ન જોઈએ કે માણસને હંમેશાં બંધનમાં રાખે. માણસ વેપારી, લડવૈયો, ધર્મશુરુ, વિદ્યાવાન, કળાવાન, ખેડુત, ધાર્મિક કે રાજનીતિમાં કુશળ થાય એટલામાં જ તેનું માણસપણું સમાપ્ત જતું નથી. માણસ કાંઈ અંગ્રેજ કે ફ્રેંચ, જાપાનીસ કે હિંદુ કે મુસલમાન નથી. આ બધાં નામ તેના જન્મથી અને કર્મથી પડેલાં છે; પણ તેનો આત્મા આ બધા સાવધી પર રહે છે. સામાન્ય માણસ પોતાની જાતિના અને દેશના નિયમથી બંધાય છે, પણ તે નિયમથી અતીત થવું જોઈએ. નવા ઉંચા આદર્શ ઘડી સમાજને વધારે સારી બનાવવી જોઈએ.

સમાજસેવા અને દેશભક્તિ એ આત્મલાભ મેળવવાનાં સાધન છે. તેને ધ્યેયતરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ; કારણકે માત્ર સમાજસેવાથી કે દેશભક્તિથીજ માણસનું માણસપણું પૂરું બીજતું નથી; તેથી ત્યારે એમ કહેવામાં આવે કે, એટલામાંજ જીવન પૂરું કરવું જોઈએ ત્યારે માણસની પ્રગતિ અટકી જાય છે. તે નમુનો પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં છે. તેનુંજ અનુકરણ આ દેશમાં થાય છે. આજકાલની સાયન્સની શોધથી બધા દેશો એટલા નજીક આવી ગયા છે કે એક દેશના જીવનની અસર બીજા દેશ ઉપર થાય છે; તેથી પશ્ચિમમાંથી સાફ

અને નરસુ બન્ને જીવન આવે છે તેમાથી સારૂ હોય તે તારવીને સ્વીકારવું જોઈએ

માત્ર શરીરના યુખને ઉપયોગી માનવું, માત્ર શરીરને મજબૂત કરવું, તેને માટે અખાડા બનાવવા, 'આત્મ જ્ઞાન નખળા માણસનું કામ છે' એમ માનવું, એ જ ગલી સમાજનો સ્વભાવ છે 'તું તને જોળખ' એ ઋષિઓનો સંદેશો અહીંની સમાજ ઝીલી શકી છે સમાજમા દુઃખ આત્મ મજૂત કેળવણી દાખલ કરવાનો આગ્રહ એમ બતાવે છે કે, હાલની સમાજને પણ માણસનું મન ખીલવવાની પૂરી જરૂર લાગે છે આગલા વખતમા માણસની શ્રદ્ધા અને તેનું હૃદય સાન થાય તેમ ઉપદેશ અપાતો અને તેથી તે વખતે બુદ્ધિ બરાબર ખીલી નહોતી આજના વખતમા બુદ્ધિને સમજાય તેવું સત્ય ન મળે તો નાણુસ શ્રદ્ધા કરતો નથી આ સાયન્સની શોધનું પરિણામ છે સાયન્સની શોધ રથૂળ જગતના પદાર્થમા થઈ છે, તેમા બુદ્ધિની અસર સારી ગઈ છે, તેની અસરથી કેટલાક રૂઢિના બંધન તૂટી ગયા છે તેથી સમાજ જેવી અજ્ઞાન દશામા પડેલા હતી તેવી ફરીથી થશે નહિ એ એક લાભ છે, પણ તે સાથે સાયન્સની શોધથી એક ધનવાન માણુસ અનેકને ગરીબ કરી શકે છે ચત્રોની મદદથી તે પુષ્કળ ધન એકઠું કરી સ્વાર્થ માટે વાપરી સમાજને હલકી સ્થિતિમા મૂકી શકે છે ધનવાન માણુસ આજની સમાજનો ધર્મગુરુ છે, પણ તેનાથી ચિત્તની વૃત્તિઓ બહારના ક્ષણિક જીવનમાજ રોકાઈ રહે છે તેને આત્મા

તરફ વળવાનો વખત રહેતો નથી.

માણસતરીકે જન્મ લેવો એટલે માત્ર ખાવું, પીવું, પહેરવું, પરણવું, કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું અને પછી મરી જવું એટલામાં જ કર્તવ્ય સમાપ્ત થતું નથી. પોતાના સંલોગોને વશ થવામાં જીવન વ્યતીત કરવાનું નથી. સંલોગો જીતવા ભેઈએ, એને ફેરવવા ભેઈએ.

સાચ-સચી જે જ્ઞાન મળે, બુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મળે તે કરતાં વધારે તેજ અને જ્ઞાન આપી શકે તેવો આત્મા માણસની અંદર છે. તે શરીરને, પ્રાણને અને મનને નવું ચેતન આપી શકે તેમ છે. માણસનો આખો સ્વભાવ બહુ ગુચ્છવણીભરેલો છે. કોઈ વખતે શરીરનો સ્વભાવ તેના ઉપર અમલ કરે છે. કોઈ વખતે પ્રાણમાં રહેલી વાસના, કોઈ વખતે મનના તરંગો તેના ઉપર હુકમ કરે છે. ન્યુસપેપરમાંથી જ્ઞાન લેવું ગમે છે, વાર્તાના પુસ્તકો વાંચી મનને સંતોષ અપાય છે, નાટક-સીનેમાંથી પણ કેટલીક વૃત્તિઓને ભેર મળે છે; છતાં આજની સમાજ ઘણે ભાગે વેપારીની સમાજ છે. આગલા વખતની સમાજમાં એક પ્રકારનું રૂઢિગત જંગલી-પણું આંધું હતું. હાલની સમાજમાં બીજા પ્રકારનું એટલે બુદ્ધિને અને વાસનાને તૃપ્ત કરવાનું જંગલી પળું આંધું છે.

વેપારી દૃષ્ટિવાળી સમાજમાં દૂધ અને ઘી જેવા પદાર્થો કે જે માણસના જીવનમાં બહુ ઉપયોગી છે તેમાં વેપારની દૃષ્ટિથી લેણસેણ થાય છે. જે માણસ ખરાબ

ચીજો ખાશે તેના શરીરનું શુ થશે તે જાણતનો વિચાર વેપારી કરતો નથી

એટલું જ નહિ પણ સુખમ જેવા કેટલાક સ્થળોએ દૂધાળા ઢોરો ચોરા વખત માટે નકામા થાય એટલે કસાઈખાને મોખલાવામા આવે છે તેનું કારણ એ હોય છે કે, તે વખતે તેમનું ખર્ચ પોસાતું નથી દારૂ અને અશીષુનો ધધો વધારવા માટે માણસની ટેવ સુધારવાનો પ્રયત્ન થતો નથી વેપારી સમાજમા આવા અનેક ગેરલાલ ઉત્પન્ન થાય છે અને સમાજનું જીવન હલકુ થાય છે રમકડા કરવા માટે અથવા સ્ત્રીઓને સુવાળા રૂઝાચી શણગારવા માટે અથવા હાથીદાતની સુદર વસ્તુઓ માટે અનેક પશુપક્ષીઓની હિંસા કરવી પડે તો વેપારી દૃષ્ટિવાળો માણસ તે કરવા અટકતો નથી

જ્યાં સ્ત્રીઓના ચિત્રોની જરૂર ન હોય ત્યાં પણ લોકોને આકર્ષી પેસે મેળવવા માટે સ્ત્રીઓના ચિત્રો મૂકેલા જોવામા આવે છે

પશ્ચિમના સાયન્સથી ગમે તેવી મોટી શોધો થઈ હોય અને તેથી સમાજને ફાયદો થયો હોય તો પણ હજી સમાજનું દૃષ્ટિબિંદુ બહારના ભોગમા ફરે છે પ્રાચીન કાળમા હિંદમા રેતવે તાર, ટપાલ વગેરે જીવનના સાધન નહોતા, છતાં જીવનનો મુખ્ય હેતુ ભૂલાયો નહોતો સામાન્ય માણસની પેઠે સામાન્ય નિયમથી રહેવું તેમા મહત્તા નથી તે કેદખાનું છે આ

કેદમાંથી છૂટવું જોઈએ. જ્ઞાન અને કર્મનો વિરોધ ઘણા કાળ સુધી ચાલ્યા કરે છે. જ્ઞાન અલેદદદિ માગે છે, કર્મ લેદદદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. બન્નેની એકસૂરતા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. તે આત્માના અનુભવવિના થઈ શકતી નથી. કર્મ ઉપર બહુ ભાર દેવાથી જ્ઞાન મંદ થાય છે અને સમાજમાં જંગલીપણું ફાળેલ થાય છે. નીતિનાં બંધન પણ અમુક હદસુધીજ ફાયદોકર્તા છે. જ્યારે આત્મા બ્રહ્મ થાય છે, ત્યારે તેને માટે નવા પ્રકારનાં કર્મ અને નવા પ્રકારની નીતિ રહે છે. તે બધું આત્મભાવે જોવાની ઈચ્છા રાખે છે અને તે પ્રમાણે તેનું જીવન ચલાવવા ઇચ્છે છે. નીતિથી મન શુદ્ધ થાય છે, પણ શુદ્ધ મન જેટલુંજ માણસનું જીવન નથી. બુદ્ધિ પોતાનો સંતોષ માગે છે, તેને જ્ઞાન જોઈએ છીએ અને એ જ્ઞાન જ્યારે બ્રહ્મ થાય છે ત્યારે આત્મા તરફ દોડે છે. આત્માની સ્વતંત્રતા આગળ નીતિના વિચાર ફરી જાય છે-એટલે કે તે માણસ નવી નીતિ ઢેખી શકે છે. બુદ્ધિ જે વાત સાચી માને છે, તેજ વાત આત્માને સાચી લાગતી નથી. બુદ્ધિમાં નવું જ્ઞાન આવે છે, છતાં તેને દેશ, કાળ અને કર્મનું બંધન રહે છે. સામાન્ય જીવનમાટે બુદ્ધિ બહુ ઉપયોગી છે, પણ આત્માના ક્ષેત્રમાં તેની ગતિ કુઠિત થાય છે; છતાં બુદ્ધિમાં નવી દૃષ્ટિ આવી શકે, વસ્તુના પર્યાયને બદલે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપે જોઈ શકે તો જીવન સુધારવામાં તે બહુ ઉપયોગી થાય છે. થોડો વખત થયાં બુદ્ધિની હદ સમજાવા લાગી

છે અને બુદ્ધિની હરીફ બહેન શ્રદ્ધા પોતાનો સંદેશ સંભળાવવા લાગી છે ત્યારે બુદ્ધિ નિસ્વાર્થપણે જ્ઞાન શોધે છે ત્યારે શ્રદ્ધા ઉપર બેર કરી શકે છે ત્યારે સ્વાર્થમાં બુદ્ધિ બચે છે ત્યારે તે ખોટું રહેતે ચાલે છે અને ભૂવ સુધારવા આત્મશ્રદ્ધાની જરૂર પડે છે યૂરોપ ની સમાજમાં બુદ્ધિ સારી છે, પણ તેનો ઉપયોગ સ્વાર્થમાં થતો હોવાથી સમાજ ખોટા જીવનમાં જઈ પડી છે તેને નિસ્વાર્થતાની જરૂર છે તે વાત થોડો વખત થયા અમેરિકા યૂરોપને સંભળાવે છે

નિસ્વાર્થતા અને શ્રદ્ધાથી આત્માના નવા ક્ષેત્ર અનુભવમાં આવે છે બુદ્ધિ ત્યારે માત્ર બહારના જીવનનો રસ માગે છે, ત્યારે ભેદદષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજાના સુખને ભોગે પોતાનું સુખ માગે છે નિસ્વાર્થતા અદરના જીવનનું સુખ માગે છે તે વખતે અભેદ દષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજાને સુખી કરી પોતાનું સુખ લેવાની ઇચ્છા થાય છે

મનુષ્યજીવનની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી જ્ઞાન અને કર્મની એકસૂરતા કરવામાં નડે છે કર્મભેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે તેનો સમુચ્ચય માન્યો નથી તે કહે છે કે, સમસમુચ્ચય તો થઈ શકતોજ નથી બહુ આગ્રહ નાખીએ તો કર્મ સમુચ્ચય માની શકાય એટલે પહેલા ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મ અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી જ્ઞાન આ મત ને અનુકૂળ કેટલાક મ્લોકો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંથી પણ

મળી આવે છે. આજના માણસને સમસમુચ્ચય જો
 ધજો છીએ-એટલે કે મનુષ્યજીવન જોડયા વગર જ્ઞાન
 અને કર્મ સાથે રહી શકે એવું જોઈએ છીએ. પૂર્ણ
 આત્મજ્ઞાનથી ઉત્તમ કર્મ કરી શકે તેવાં દૃષ્ટાંત લેવા
 યોગ્ય માણસની જરૂર આજની સમાજને લાગે છે.
 આદર્શતરીકે આ સિદ્ધાંત સાચો છે, પણ કર્મ તરફ
 અને જીવન તરફ બહુ આગ્રહ રાખવાથી જ્ઞાન પૂરું
 ખીલતું નથી અને જ્ઞાનવગરનું જીવન પશુવૃત્તિવાળું
 રહે છે. જ્ઞાનને રૂઢિમાં દાખલ કરવાથી તેનાં તત્ત્વ અને
 રસ જતા રહે છે. તેનું કારણ બુદ્ધિની ઉપર આત્માનું
 વિશાળ ક્ષેત્ર છે. તે રૂઢિના બંધનમાં આવી શકતું નથી;
 એટલુંજ નહિ પણ દરેક માણસમાં કાંઈક શુભ સ્વતં-
 ત્રતા રહેલી હોય છે અને કેટલીક વખત તે સમાજનું
 બંધન સ્વીકારી શકતી નથી; તેથી સમાજની સ્થિતિ
 એકસરખી લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. દરેક માણસ-
 માં પ્રભુ છે અને ત્યાંસુધી તે પ્રભુનો પ્રત્યક્ષ અનુ-
 ભવ ન થાય ત્યાંસુધી તેને સંતોષ થતો નથી. તે
 પ્રભુતા કુદરતના કાનુન માનતી નથી, તેનાથી સ્વતંત્ર
 થવા માગે છે. તેથી માત્ર બુદ્ધિના હલકા સ્વભાવને
 જવાબ દેવાથી વેપારી બુદ્ધિવાળી સ્વાર્થી સમાજ ઉત્પન્ન
 થાય છે. તેનાથી માત્ર અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ
 સિદ્ધ થાય છે. તેથી કોઈ પણ રીતે બુદ્ધિની શુદ્ધિ
 કરવી જોઈએ અને તેને આત્મા તરફ વાળવી જોઈએ.
 તે માટે સમાજનું બંધારણ અનુકૂળ જોઈએ. ધર્મવૃત્તિ-

થી અર્થ, કામ અને મોક્ષ સિદ્ધ કરવા ભેધએ

ધર્મની વૃત્તિ રાખવામા પણ ધર્મની ખોટી રૂઢિ
ઓને માન આપવું ભેધએ નહિ એવી રૂઢિઓથી સાચો
ધર્મભાવ નાશ પામે છે જે મસ્તકની અદર આત્માનું
જ્ઞાન મળી શકે છે, તે મસ્તક ઉપર ઉગેલા વાળ ધર્મની
રૂઢિ જાળવવાની ખાતર, એ ચીને કાઢી નાખવાની જેન
ધર્મની રીત ફેરવવા જેવી છે આવા અથોગ્ય અને
ઉચ્ચ તપ ધર્મોચાર્યો ઉપર નાખવાથી સારા અને વિદ્વાન
માણસો ધર્મશુર થવાનું પસંદ કરતા નથી જેનોમા
એવા ઘણા માણસો છે કે જે ધર્મશુરોએ હજામતના
પૈસા આપી શકે તેવા છે અથવા તેમને માટે એક રૂઠ
રાખી શકે તેવા છે

તેવીજ રીતે વૈષ્ણવ ધર્મના મહાસાહે, મૂળ પુરુષ
શ્રીવૃદ્ધભાગ્યાર્જુના સાદા જીવનનું અને તેમના જ્ઞાનનું
અનુકરણ કરતા નથી વૈષ્ણવો પાસેથી દ્રવ્યની સેવા લેવા
માટે મહારાજો ફરે છે, પણ તેના બદલામા સુખોદિની
જેવા સારા ગ્રંથનો પ્રચાર કે ઉપદેશ ભેધએ તેટલો
કરતા નથી શ્રીનાથદ્વારામા શ્રીનાથજીને રોજ જમા
ડવાનું ખર્ચ હજાર રૂપિયા ઉપરનું થાય છે અને બીજું
પણ રોજનું બીનઉપયોગી ખર્ચ હજાર રૂપિયા ઉપર
થાય છે આ ખર્ચ ઓછું કરી તેમાથી સુખોદિની જેવા
સારા ગ્રંથોના ગુજરાતી ભાષાતર કરાવી વૈષ્ણવોને લાભ
અપાય ત્યારેજ ધર્મનો ઉદય થશે થીઓસોફીકલ
સોસાયટીએ એવો ઉપદેશ આપેલ હતો કે તેમા મેમ્બર

થવા માટે કોઈને પોતાનો ધર્મ છોડવાની જરૂર નથી. પણ વર્ષ જતાં તે સોસાયટીમાં પણ ધારાધોરણથી નવી જાતની રૂઢિઓ જન્મ પામી. તે રૂઢિઓ કૃષ્ણમૂર્તિએ તોડી અને વખત જતાં કૃષ્ણમૂર્તિની સંસ્થાના નવા ધારા ઢાળલ થયા. તે પણ તૂટવા લાગ્યા છે. જ્યારે ધર્મની રૂઢિઓ માણસને આત્મા તરફ વાળવાને બદલે અહિંસુખ કરે છે, ત્યારે ધર્મની સંસ્થાથી જે ફળ આવવું જોઈએ તે આવતું નથી ધર્મનું ખરું કર્તવ્ય માણસને અંતર્સુખ કરવાનું છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને હિંમતવાન માણસોએ માત્ર જ્ઞાની અને ખરા સાધુઓને ધર્મશુદ્ધતરીકે માનવા જોઈએ. ઘણા કાળથી ચાલતી આવતી ખોટી રૂઢિઓ જે આત્મ-વિકાસમાં વિઘ્ન કરતી હોય તેનો નાશ કરવો જોઈએ. વૈષ્ણવોમાં પણ છુ-છા-પાણું એટલું વધી ગયું છે કે ભરવાડ-ગોપીઓ જેટલી બહારથી અશુદ્ધ હતી પણ અંદરથી પ્રેમાળ હતી તેટલી શુદ્ધિને પણ આજના વૈષ્ણવો શુદ્ધિતરીકે માની શકતા નથી.

શુદ્ધિને પોતાનું કહેલુંજ સાચું લાગે છે, પણ જ્યારે બીજા માણસ સાથે મતભેદ પડે છે ત્યારે ઘણા માણસ જે અહિંપ્રાય આપે તે સાચો હોય એમ માને છે. પણ ઘણી શુદ્ધિનું કાર્ય પણ અપૂર્ણ છે. તે પોતાની ભેદદષ્ટિ છોડી શકતી નથી, તેથીજ આજકાલ કાઉન્સિલના મેમ્બરો સમાજ સુધારવા જે મત આપે છે તે કરતાં આગળના ઋષિમુનિઓ વધારે સારો મત

આપી શકતા; કારણકે આ મેમ્બરો બુદ્ધિવાદ છોડી શકતા નથી. ઋષિઓ સત્ય જોઈ શકતા, મુનિઓ મૌનથી વાણીના તેજનો સંગ્રહ કરી શકતા. આવા પુરુષો રાજાઓને સમાજ સુધારવામાં સલાહ આપતા.

હાલ કાઉન્સિલના મેમ્બરો મતદારોની મરજી સાચવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખરી રીતે આ મેમ્બરોએ મતદારોને દોરવા જોઈએ અને સારા વિચાર અને ઉંચા આદર્શ રાખતાં શીખવવું જોઈએ.

કૌટુંબિક જીવન કીડી અથવા મધમાખીની પેઠે માત્ર ધનસંગ્રહ કરવામાં રહેલું નથી. ઘણી વખત બીનકેળવાથેલ એટલે કે સંસ્કાર વગરની સ્ત્રી મળવાથી પુરુષનો વિકાસ અટકી પડે છે. તેણે પોતાનું વિદ્યાર કરવા સ્ત્રીને સારા સંસ્કાર આપવા જોઈએ; નહિતર બંને એકબીજાને બગાડ્યા વગર રહેશે નહિ.

માત્ર શરીર અને મન સુધારવાથીજ જીવન પૂર્ણ થતું નથી. જીવન સુંદર અને પૂર્ણ કરવા માટે આત્માના વિકાસની જરૂર તો નિત્ય રહ્યા કરશે. તેટલા માટે આગલા વખતમાં સમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ પ્રમાણે ભાગ થયા હતા. જેવા ગુણ અને જેવાં કર્મ તે પ્રમાણે લોકો તે તે ભાગમાં રહેતા. શૂદ્રનો આત્મા તો બ્રાહ્મણના જેવોજ છે. જે વાત રૂઢિથી બૂલાઈ ગઈ હતી તે સત્યાગ્રહના બળથી પાછી બાંધત થઈ છે. સત્યાગ્રહની કોઈ વખત થતી નિષ્ફળતાનું કારણ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનથી જે સત્યાગ્રહ થાય તે નિષ્ફળ જતો નથી.

જીવન સુધારવામાં આત્માનું જ્ઞાન અને આત્માનો પ્રેમ જોઈએ. માત્ર બુદ્ધિથી જીવન સુધારતું નથી. બુદ્ધિ જીવનનો જહાજનો ભાગ જીવે છે અને તેની ક્રિયા સમજવા મહેનત કરે છે. અંદરનું જીવન સમજવા માટે બુદ્ધિનું જહાજનું કામ જઈ થવું જોઈએ, અંત-રાત્રી બુદ્ધિ થવો જોઈએ અને તેમાં પરમાત્માની ગાદી સ્થાપવી જોઈએ. તેનો સ્પર્શ થશે ત્યારે ખરું સૌંદર્ય અનુભવમાં આવશે. સત્યની શોધમાં આશ્રય જોઈએ. પ્રહ્લાદની માફક પોતામાં પ્રભુને પ્રગટ કરવા જોઈએ.

જઘા જીવનનો મુખ્ય હેતુ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. આ જાળત ઉપર જઘા ઋષિમુનિઓ અને વિદ્વાનો એકમત છે. આ હેતુ ધર્મથી પાર પડે છે તેથી ધર્મની દૃષ્ટિએ સમાજની રચના થવી જોઈએ. હાંત-તરીકે વાણીઆ અથવા બ્રાહ્મણનો જૂદો જૂદો જ્ઞાતિઓ ભાંગીને જૈન વાણીઆઓએ જૈનમાં વ્યવહાર કરવો જોઈએ અને વૈષ્ણવોએ વૈષ્ણવમાં વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

પેટાજ્ઞાતિઓ તોડી તેમની રચના ધર્મ પ્રમાણે કરવા માટે કોઈ એમ માને છે કે, જ્ઞાતિનાં મહાજનોએ આ કામ કરવું જોઈએ. પણ જ્ઞાતિનું મહાજન જ્ઞાતિના માણસોનું બનેલ હોય છે; તેથી ત્યાંસુધી જ્ઞાતિના માણસોની અંદર કોઈ જ્ઞાની, તેજસ્વી પુરુષ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી આ સુધારો થઈ શકે નહિ. આવા સુધારા માટે જ્ઞાની, નીડર અને સાહસિક પુરુષની જરૂર છે. તે જ્ઞાતિને નવો રસ્તો બતાવે છે અથવા પોતાની

જ્ઞાતિ તે પ્રમાણે ચાલે નહિ તોપણ તેનામાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તવા જેટલી હિંમત હોય છે જ્ઞાતિનું બધારણ ખોટું લાગવા છતાં જે માણસ જ્ઞાતિના માણસોથી જીંદગી તે જ્ઞાતિમાં મુદારો કરી શકતો નથી એક જ્ઞાતિમાં બધા માણસ બધાથી જીંદગી તો તે જ્ઞાતિ માં કોઈ કોઈને મુદારો શકે નહિ

હલકી સમાજનું બધારણ માણસના ઉપયોગ ઉપર આધાર રાખે છે ઉત્તમ સમાજનું બધારણ માણસ નું લલ્લ કરવા તરફ ગહે છે ઉત્તમ સમાજના બધારણ માં માણસની પૂર્ણતા કરવા તરફ ધ્યાન રહે છે તેના આત્માનો વિકાસ કરી તેને સત્-ચિત્-આનંદમય બનાવવા છે માણસનું લલ્લ જ્ઞાનમાં ગહેલું છે, માત્ર પૈસાથી તેનું લલ્લ થતું નથી જ્ઞાની માણસ સામાન્ય સમાજના કાયદા માનતો નથી તે અતગતમામાંથી મળતી ગ્રંથા પ્રમાણે ચાલે છે જ્ઞાની માણસ બધી વસ્તુમાં મરમાત્માને દેખે છે, તેથી તેને બધી વસ્તુ સાની લાગે છે

પણ સામાન્ય માણસને વ્યાવહારિક સત્ય જોઈએ છીએ, તે સમાજને વ્યાવહારિક કરવા માગે છે આ મત ખાસ કરીને યુરોપમાં જોર કરી નહેવ છે અને તેનો મડલો અહીં પડેવ છે અહીંના લોકો વ્યવહાર સમજતા હતા, પણ પરમાર્થને વધારે ઉપયોગી ગણતા વ્યવહારબુદ્ધિવાળા વૈદ્યવર્ગને અહીં ત્રીજું પદ આપેવ છે જે વ્યાવહારિક જામમાજ સમાજનું જીવન પૂર કરવું હોય તો તે સમાજ લાખો વખત ટકશે નહિ ત્યારે

જીવન કેવી રીતે ઘડવું ? તેનો જવાબ માત્ર એશીઆ-
માંથી મળશે. એશીઆમાં એમ માનવામાં આવેલ છે
કે, સમાજની ઘટના ધર્મ ઉપર રચાવી જોઈએ. ત્યાંસુધી
માણસને પોતાનો આત્મા જાણવાની સગવડ મળતી નથી.
ત્યાંસુધી તે પશુવૃત્તિવાળો જ રહેવાનો. જ્ઞાન વગર અજ્ઞાન
જશે નહિ. જ્ઞાન વગરના ધર્મમાં વાડા બંધાઈ જાય છે
અને તેટલે દરજ્જે ધર્મ પણ સમાજના વિકાસમાં વિધ
કરે છે. ધર્મના ખોટા અનુભવમાં ઘણા સારા માણસોના
જીવ ગયા છે. ત્યારે કહી અને આચારનું જોર રહે છે
ત્યારે એ વાત ભૂલી જવાય છે કે, ધર્મનું મૂળ પ્રેમ છે.
ધર્મ એ પ્રભુને મેળવવાનો રસ્તો છે. ધર્મના માણસ-
પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ ધાર્મિક સમાજમાં માણ-
સને સ્વતંત્રતા રહેવી જોઈએ, તેને ધર્મ શીખવવો જોઈએ;
પણ તેના ઉપર બંધન નાખવાં જોઈએ નહિ. સહનશક્તિ
ધર્મના અંગતરીકે શીખવવી જોઈએ.

ઘણા માણસ સમાજના નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે;
પણ સમાજના નિયમ બરાબર છે કે નહિ તેનો બહુ થોડા
વિચાર કરે છે. જેમ માણસનો સ્વભાવ દરેક કાળે સરખો
રહેતો નથી, તેમ સમાજનો સ્વભાવ પણ ફેરફાર
પ્રમાણે ફરવો જોઈએ; પણ દરેક વખતે મુખ્ય હેતુ ભૂલવો
જોઈએ નહિ. તે માટે કેળવણીની જરૂર છે. કેળવણી-
વગર સમાજના નિયમ ક્રિયાતંત્ર અને બંધનવાળા થાય
છે. પશ્ચિમના ધોરણ માફક માત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ થાય
એટલી જ કેળવણી આપવી જોઈએ નહિ. બુદ્ધિ સ્વાર્થમાં

દોડતી હોવાથી યુરોપમાં સુડીવાળા અને મજુરીવાળાની સમાજે થઈ છે. તેવી સમાજ સ્વાર્થબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિ ઉપરાંત આત્માનો પણ વિકાસ થાય અને નિઃસ્વાર્થતા પણ સમજાય તેવી કેળવણી અપાવી જોઈએ.

સ્વદેશાભિમાનથી સમાજને કાયદો થાય છે; પણ દેશને આત્મા છે, માત્ર શરીર નથી. તેથી માણસના આત્માનાં બંધન વધવાં જોઈએ નહિ. ઘણે ઠેકાણે સ્વદેશી થળવળમાં પણ થોડા આગેવાન માણસો ઘણા અજ્ઞાની માણસોને મરજી પડે તેમ દોરે છે.

માણસના વિકાસ માટે તેને સ્વતંત્રતા આપવાની જરૂર છે, તેને માટે તેને સાચી કેળવણી આપવી જોઈએ.

સામાન્ય સમાજમાં ભેદબુદ્ધિ અને સ્વાર્થ રહે છે. એવી બુદ્ધિથી ઘડેલ નિયમોને સમાજના ધર્મ કહેવામાં આવે છે. માણસનું શારીરિક સુખ વધારવા તરફજ આવી સમાજની દૃષ્ટિ રહે છે. યુરોપની અને હિંદની વિદ્યાકળાની સેજભેજથી સમાજના ધર્મમાં સેજભેજ થઈ છે અને થોડી મુશ્કેલી દૂર થવાને બદલે ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામી છે. આવી સેજભેજમાં મુખ્ય બાબત ભૂલાઈ ગઈ છે આત્મવિકાસ માટે કોઈ દેહ માણસ સમાજને છોડી બેસે છે. આવું બને ત્યારે સમાજની ખામી સમજવી. ખરી સમાજમાં આવા માણસનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ આવા માણસો માટે આશ્રમો ખાંધી તેમને નસાવવા

જોઈએ. તેઓ સમાજના પાયારૂપ છે.

ધર્મ ઉપર રચાયેલ સમાજ એમ માને છે કે, માણસને આત્મા છે અને તેનો અનુભવ હેવો એ માણસની પહેલી ફરજ છે. તે સમાજ માણસના શરીર અને મનના વિકાસ ઉપર પણ ધ્યાન આપશે પણ તે માટે અઘટિત ફરજો તેના ઉપર નાખશે નહિ; નહિતર આધ્યાત્મિક બળવાળા માણસોને બદલે ખોટા નિયમોના શુભામો ઉત્પન્ન થશે.

હાલની ટેળવણીમાં માણસનું લક્ષ બહારના સુખ તરફ રહે છે, તેથી સામાન્ય માણસ વિષયોમાં આસક્ત રહે છે. તેના પરિણામમાં તેનું કુટુંબ એટલું વધી જાય છે અને તેને એટલી ચિંતા રહે છે કે તે માણસ નથી પોતાનું ભણું કરી શકતો કે નથી પોતાના કુટુંબનું ભણું કરી શકતો. તે પશુ જેવો જન્મી પશુ જેવો મરે છે. પોતાથી સંભાળ લઈ ન શકાય એટલાં છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ નહિ. વર્તમાનકાળમાં મોંઘવારીને લઈને એક છોકરા માટે જન્મથી મોટો થતાં સુધી તેનાં માબાપને ઘણી ચિંતા અને ઘણું ખર્ચ થાય છે. આવું દુઃખ ફર કરવા માટે યૂરોપનું સાયન્સ તરત રસ્તો શોધી કાઢે છે. તે માટે યૂરોપની સમાજે કૃત્રિમ ઉપાયો શોધ્યા છે અને આ દેશમાં પણ તે દાખલ થયા છે. તેમાં વેપારી લાભ છે, તાત્કાલિક લાભ છે; તેથી નાના કુટુંબની સગવડ મળે છે, ચિંતા ઓછી થાય છે. ઓછી ચિંતાથી પોતાનું અને કુટુંબનું જીવન સુધારવા વધારે

વખત મળે છે, પણ કૃત્રિમ ઉપાયથી ગેરલાભ ઘણા થાય છે સામાન્ય માણસને વિષયલોગ માટે થોડી વધારે સગવડ મળે છે, કે તરતજ તે સગવડનો દુરુપયોગ કરે છે તે પોતાનો સયમ બાળવી શકતો નથી, તેથી કૃત્રિમ ઉપાય લેનારમા ઢેટલાકને પક્ષપાત થાય છે સ્ત્રીપુરુષ બંનેમાથી એકનું મૃત્યુ પહેલું થાય ત્યારે પાછળ રહેનાર જીવ, કૃત્રિમ ઉપાયથી મળતી સગવડનો દુરુપયોગ કરી શકે છે

પોતાનું કુટુંબ જોઈએ તે કરતા વધે નહિ તે માટે હિંદની વિધાકળામા “બ્રહ્મચર્ય”નું શિક્ષણ ફરજિયાત માનેલું છે બાળકોને નાની ઉંમરથી એવા વાતાવરણમા રાખવામા આવવા જોઈએ કે તે મોટી ઉંમર સુધી વિષયની વાતો સાંભળે નહિ, અને પરપુર પહેલા સયમના ફાયદા તેની સમજણમા આવેલ હોય પરપુર પહેલા વિષયની વાતો સાંભળવી નહિ, પરપુર પછી સયમથી, નિયમથી રહેવું, ઇન્દ્રિયોને અધટિત છૂટ ન આપવી એ કામ મુશ્કેલ છે જન્મ સાથે ઉત્પન્ન થયેલ વાસનાને પોતાનો વિષય મળ્યા પછી અકુશમા રાખવી એ કામ મહાત્માઓને પણ અધરૂ લાગે છે, છતાં ડાહ્યો માણસ સમજે છે કે, જીવનની એ એક પ્રકારનું યુદ્ધ છે તે યુદ્ધમા જેટલી વખત પોતાનું મન જીતીએ તેટલી વાર જીતવાની શક્તિ વધે છે અને જેટલી વાર હારીએ તેટલી વાર હારવાથી અશક્તિ વધે છે ત્યારે વિષયના વિચાર મનમાં હોય ત્યારે તેને ફેરવવા,

જીતવા સુગમ પડે છે. જ્યારે તે પ્રાણમાં આવે છે ત્યારે તે જીતવા મુશ્કેલ પડે છે; અને જ્યારે તે શરીરમાં આવે છે ત્યારે જીતવા વધારે મુશ્કેલ થાય છે. તેથી વિચાર ઉપર ધ્યાન રાખવું જોઈએ. વિચારનું ક્ષેત્ર આત્માની નજીક હોવાથી ત્યાં આત્માની જીત થઈ શકે છે.

મન પ્રમેણે પ્રાણ ચાલે છે, અને પ્રાણ પ્રમેણે શરીર ચાલે છે. આ બાબત વિષયી માણસ પણ સમજી શકે છે. તેને જ્યારે વિષયના વિચાર આવે છે, ત્યારે તેની હલકી ઇન્દ્રિયો બગડતી થાય છે. તેજ મન જ્યારે પ્રભુના વિચાર કરે છે ત્યારે તે માણસના પ્રાણ શરીરના ઉપરના ભાગમાં ચાલે છે, ત્યાં જાતે આત્માનો અનુભવ થાય છે અને સમાધિનું સુખ મળે છે.

હિંદના માણસોએ યુરોપના બીજા સંસ્કારની માફક, કુટુંબનિયમનની કૃત્રિમ રીત વગરવિચારે જીવિકારી લીધી છે. તેને કેટલાક મોટા ગણાતા માણસોએ ટેકો આપ્યો છે. તેનું કારણ તે રીતે માણસને તાત્કાલિક લાભ મળે છે, તે છે.

હિંદની વિદ્યાકળામાં જન્મથી મૃત્યુ સુધી પારમાર્થિક દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર માનેલી છે, તેથી હિંદની દૃષ્ટિથી કૃત્રિમ ઉપાયો કરતાં પ્રજ્ઞચર્ચથી વધારે લાભ મનાય છે. પ્રજ્ઞચર્ચ પાળવામાં પહેલાં મુશ્કેલી લાગે છે; પણ સ્વભાવ જીતાય છે ત્યારે તે વાત સામાન્ય થઈ જાય છે, તે માણસમાં શક્તિ ઘણી રહે છે, તે મોહમાં ફસાતો નથી અને જગતને જીતીને ઋષિ અથવા મુનિ

જેવો થઈ દેહને સર્પની કાચળી માફક હિતારી પોતે આત્માના ક્ષેત્રમા વિહાર કરવા જાય છે

ગુજરાતમા એક વિદુષી મનાતી આઈ સીઓને એવી સલાહ આપે છે કે, તેઓએ પોતાના ભરણપોષણ માટે સ્વતંત્ર રીતે કમાવાનું શીખવું જોઈએ, કે જેથી તેઓ પુરુષોના બંધનમાંથી છૂટી શકે આવા ઉપદેશમા પણ હેતુ ભરણપોષણ માટે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે તે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામા નોકરી, વેપાર વગેરેમા તેમનો વખત એટલો બધો રોકાઈ જશે કે નવી જાતની પરતંત્રતા તેમના ઉપર આવી પડશે વળી જે ખી જાતે કમાવાનું શીખશે તેને પોતાને હાથે રસોઈ કરવી ગમશે નહિ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી પણ ગમશે નહિ કારણકે થોડો પૈસો આવ્યા પછી પસંદ વધારવાનું મન થશે અને તેમા એટલી બધી વખત રોકાઈ જશે કે સીઓનું સ્વાભાવિક કામ જે કુદરતે તેમને માટે યોજાઈ છે તે કામ કરવાનું ગમશે નહિ યુરોપ અને અમેરિકા મા રોજ સીપુરુષોના અસ્વાભાવિક સંબંધના અનાવો ત્યાની અદાલતોમા જાય છે તેમના દષ્ટાંતથી બીજી સીઓના જીવન પણ બગડે છે ત્યાના માણસે અહીંની સીઓનું પતિનતાપણું હવે વખણે છે

જ્યારે જીવનનો હેતુ આધ્યાત્મિક હોય ત્યારે સાફ જીવન ગાળવું જોઈએ અને ઝામની વહેચણી બરાબર થવી જોઈએ પુરુષોએ સીઓને કમાવાની ચિંતામાંથી મુક્ત રાખવી જોઈએ અને સીઓએ પુરુષોને ઘરની ચિંતા

માથી મુક્ત રાખવા જોઈએ. સ્ત્રીઓના શરીરમાંજ કુદરતે એવા ઉંચા નીચા ભાગ મૂકેલા છે કે તેમની ફરજો અને પુરુષોની ફરજો સમાન રહી શકે તેમ નથી. પુરુષો નાનાં બચ્ચાંને ધવરાવી મોટાં કરી શકે તેમ નથી. આમ છતાં સ્ત્રીઓને તદ્દન શુભામ માની, પશુતરીકે રાખવામાં પણ સમાજનું જીવન ઘણું બગડે છે. હવે જહાંગીરીનો વખત નથી. તેમને પડદામાંથી કાઢવી પડશે અને પડદો છોડવાથી અપવાદતરીકે થોડાંક અનિષ્ટ પરિણામ આવે એમ લાગતું હોય તોપણ થોડીને માટે બધીને પડદાની જેલમાં રાખવી એ યોગ્ય નથી. તુર્કસ્તાન જેવા પડદાનશીન દેશમાં પણ સ્ત્રીઓને ખુલ્લે મોઢે હરવા ફરવાની છૂટ મળી છે.

કોઈ સ્ત્રીઓમાં ગાગી અને મૈત્રેયીના જેવી જ્ઞાનની નિરાસા હોય. મીરાબાઈના જેવી લક્ષ્મી હોય, ઇંદોરની અહલ્યાબાઈ અને જાંસીની રાણીના જેવું શૂરાતન હોય, ભાવનગરમાં દક્ષિણામૂર્તિ જીવનમાં જેમ તારાબહેન બાળમંદિરમાં બાળકોની કેળવણીમાં રસ લે છે તેવી વૃત્તિ કોઈમાં હોય અને કોઈને દાદતરીકે કે માંદાંની સારવાર કરવા માટે રહેવું હોય, અને તે રસ્તે સ્વાર્થ છોડી આત્માને શુદ્ધ કરવો હોય તો તેમના ઉપર રસોઈ કરવાની કે છોકરાં ઉછેરી મોટાં કરવાની ફરજ નાખવી જોઈએ નહિ. મનુષ્યના જીવનમાં ઘણી વખત બે-ત્રણ ફરજ એક વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે ડાહ્યો માણસ અને ડાહી સ્ત્રી ઉંચી ફરજ મૂકી હલકી સ્વીકારતાં નથી. શરીરની સેવાથી બીજાનું અને પોતાનું

લઘુ થતું હોય તે કરતાં માનસિક સેવાથી (એટલે જ્ઞાનથી) સેવા થતી હોય તો તે ઉત્તમ છે. આવી સેવાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંત “મોડર્ન રિવ્યુ” નામના માસિકમાં સ્ત્રી-વિભાગમાં જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન જેવી પવિત્ર વસ્તુ બીજી કોઈ નથી.

સુખધના મીલમજુરોના જીવનમાં અને એવી બીજી જગ્યાઓએ ગરીબાઈને લઈને જેમ પુરુષને કમાવા માટે કામ કરવું પડે છે, તેમ તેમનીજ સ્ત્રીઓને કમાવા માટે મીલોમાં નોકરી કરવી પડે છે. આવા સંજોગોમાં સ્ત્રીઓને રજોદર્શનના દિવસોમાં આરામ મળે તેટલી રજા મળવી જોઈએ, અને પેટમાં ગર્ભ રહે તેને માટે સુવાવડ પહેલાં અને સુવાવડ પછી જોઈએ તેટલો આરામ આપવો જોઈએ. જો મીલવાળા આ શરત કબૂલ ન કરે તો સરકારે તેના ઉપર આવી ફરજ નાખવી જોઈએ.

જ્યારે સ્ત્રીઓને રજોદર્શન થાય છે ત્યારે તેમને આરામ આપવાની અને અસ્પર્શ માનવાની જરૂર હિંદુધર્મમાં માનેલ છે. યુરોપમાં સ્ત્રીઓને કમાવાની ચિંતા રહે છે તેથી રજોદર્શન વખતે તેઓ “સેનીટરી ટુવાલ” જેવા કૃત્રિમ ઉપાયો વાપરી તે દિવસે પણ કામ કરે છે અને જઘાને સ્પર્શ કરે છે. એક વખત આ દેશમાં એક અંગ્રેજ અમલદારના ઘરની અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ એક ખેડુતના ખેતરમાંથી જતી હતી. તે ખેડુતે તેઓને પોતાના ખેતરમાંથી જવાની મના કરી તેથી તે સ્ત્રીઓએ ઘેર આવી તે અમલદારને વાત કરી અને ખેડુતને શિક્ષા કરવા માટે

કહ્યું. તે અમલદારે ખેડુતને બોલાવ્યો. અને તેને ખુલાસો માગ્યો. જવાબમાં ખેડુતે કહ્યું કે “સ્રીઓના રજસાવમાં એટલું ઝેર રહે છે કે જો કોઈ સ્રી તેવી સ્થિતિમાં હોત તો મારો પાક બળી જાત.” આવા પ્રામાણિક ખુલાસાથી તે ખેડુતને છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

અંગ્રેજ ધોરણ ઉપર આ દેશમાં જે જે ઇસ્પીતાલો ચાલે છે તેમાં માંદા માણસની માવજત કરવા માટે સ્રીઓ (નર્સ) રહે છે. તેઓ રોગદર્શનને વખતે પણ સારવાર કરવાનું કામ કરે છે તેથી રજસાવના ઝેરથી કેટલાક માંદા માણસનો રોગ વધે છે અને તે વહેલા મરે છે. આ બાબત એક અંગ્રેજ અમલદારે કહી હતી.

ધૂરોપના સંસ્કારની અસર આ દેશમાં એટલી સખત થયેલ છે કે હવે કારખાનાંઓ અને મીલો તદ્દન બંધ કરવાં મુશ્કેલ છે. તેથી જ્યાં સ્રીઓ કામ કરતી હોય ત્યાં તેમને રોગદર્શન વખતે જરૂર પડતી રજા આપવી જોઈએ.

શહેરના મજૂરોને ગામડાના જીવનમાં પહેલાં જે સુખ મળતું હતું તે હવે એકદમ આપી શકાય તેમ નથી. વિધાકળાનું કેટલુંક સુખ ગામડાંમાંથી શહેરોમાં ગયું છે અને તે સાથે કેટલુંક નવું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. હવે શહેરોને ભાંગી શકાય તેમ નથી તેથી નવા સંજોગોમાં નવા ઉપાયથી જીવન સુધારવું જોઈએ.

ગામડાંઓમાં ખેતીથી અન્ન મળી શકે તેમ છે, ચરખાથી કપડાં મળી શકે તેમ છે; પણ માણસના જીવનના વિકાસ માટે અન્ન અને વસ્ત્ર ઉપરાંત બીજું

ઘણું જોઈએ છીએ મનના વિકાસના સાધન અને આત્માના વિકાસના સાધન ગામડામાં પાછા મોકલી શકાય તો ગામડાનું જીવન શહેર કરતા વધારે સુખી કરી થઈ શકે આપણે ભૂતકાળમાં હતા તેવા હવે થઈ શકીએ તેમ નથી, પણ કદાચ રેડિયો, વિમાન અને બીજી વિજળીની શક્તિથી થતી શોધોથી ગામડામાં મનના વિકાસના સાધન રાખી શકાશે અને ખરા સાધુ પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને શહેરની વિદ્યાપીઠો તરફથી નિભાવખર્ચ આપી ગામડામાં વારંવાર મોકલવામાં આવે તો ત્યાં સ્ત્રી પુરુષોના આત્માના વિકાસના સાધન પણ પહોંચી શકે

યુરોપમાં એક એવી શોધ થઈ છે કે ૩૦૦૦ ટન કોલસો બાળી જે શક્તિ મળે તે એક માટીના ઢેકામાંથી મળી શકે તેમ છે પણ આ શોધ હજી પૂરી થઈ નથી વળી અમેરિકામાં એક એવી શોધ થઈ છે કે જે શહેરમાં વિજળીનું કારખાનું હોય ત્યાંથી વિજળીની શક્તિ, તાર અથવા બીજા મોઢા સાધનની જરૂરવગર માત્ર હવાદ્વારા ગામડામાં મોકલી શકાશે અને તે શક્તિથી ગામડાના માણસો ખેતી કરી શકશે, ચરખા ચલાવી શકશે અને મનના વિકાસના બીજા જે સાધન શહેરમાં છે ત્યાં હાજર કરી શકાશે, વરસાદ પણ જોઈએ ત્યારે લાવી શકાશે એમ ત્યાંના માણસો કહે છે આવા ફેરફાર એક દૃષ્ટિથી સારા છે, પણ તેમાં મોહ અને માયાનું જોડ લાગે છે અને મન તથા ઇંદ્રિયો નો આવી રીતે સતોષ લેવા જતા કદાચ આત્માને ખોવો પડે તેથી નવા સુધારા કરવામાં બહુ સાવધ રહેવાનું છે

રેડીઓમાં એક વખત એક સારા મહાત્માનું સારું લજન સાંભળવામાં આવ્યું હતું અને તે પછી તરતજ શૃંગાર રસનું સંગીત સાંભળવામાં આવ્યું હતું. આ બંને રસ એકજ વખતે મળવાથી કેટલીક વાર મનુષ્યને સત્ય સૂઝતું નથી.

સામાન્ય માણસને ઇંદ્રિયોના રસ ગમે છે અને તે તૃપ્ત કરી આપે એવી સમાજ તેને ગમે છે. માણસને પડવું સહેલું છે, પણ ચઢવું મુશ્કેલ છે; તેથી જે વાત ઘણા માણસ સાચી માને તે સાચી હોય પણ નહિ, અને ઘણા માણસનું કહેવું કરવાથી આત્મસિદ્ધિ થાય નહિ.

મરણ પછવાડે મરેલા માણસના આત્માની શાંતિ-માટે કેટલીક વાર કરજ કરીને લોજન થાય છે તે યોગ્ય નથી આ વખતે મરણ અને મરણની ધીકના વિચાર સમાજમાં ફેલાય છે, અને રૂઢિ રાખવા ખાતર કરજ કરવાથી છવતાં માણસોને દુઃખમાં રહેવું પડે છે. જ્ઞાતિ લોજન એ ખરાબ અથવા અયોગ્ય પ્રસંગ નથી. તેનાથી સમાજના માણસોને લેગા થવાનો પ્રસંગ મળે છે. પણ તે વખતે માણસોમાં સારા અસ્કાર પડે તેવી રીતે તે પ્રસંગ ઉજવવો જોઈએ. જૈન ધર્મમાં કેટલીક વાર દીક્ષાપ્રસંગે જે જ્ઞાતિલોજન થાય છે તે સમાજને સારા અસ્કાર આપે છે. તે છતાં કોઈ પણ ખર્ચ, કરજ કરીને સમાજની રૂઢિ જાળવવા માટે કરવું જોઈએ નહિ. એક વાર કરજમાં પડેલા માણસ તેમાં વધારે ખેંચાય છે અને અંતે તેમાંથી નીકળી શકતો નથી. સમાજ પણ

વ્યક્તિઓની અનેલી હોવાથી સભાજન ન રહે તો રૂઢિ ગત થઈ જાય છે સમાજના કાયદાને અનુસરવું સહેલું છે, પણ સમાજના કાયદા ફેરવી તેને ઉત્તમ બનાવવા એ કુશળ માણસનું કામ છે

ઘણા માણસનું જીવન હજી સાચે માર્ગે ચાલતું નથી પણ એટલી આનંદની વાત છે કે, માણસનો આત્મા ચાલુ સંજોગોથી બધાં જતો નથી અને વખત આવે છે ત્યારે ગરીબ માણસોમાથી પણ મહાપુરુષો નીકળે છે માણસમા કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે મહા પુરુષોના જીવનમાથી મળી શકે છે મહાપુરુષોજ સમાજના માણસોના સામાન્ય સ્વભાવને સાચો રસ્તો બતાવી શકે છે, તેથી કોઈ પણ રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ ભૂતકાળમા થઈ ગયેલ મહાત્માઓ પણ મનુષ્યજીવન સુધારવા માટે સૂચનાઓ આપી ગયા છે, પણ હાલના કાળમા બીનઉપયોગી વસ્તુઓ તરફ એટલું લક્ષ રહે છે કે આ સૂચનાઓ સાલજવાની કુરસદ નથી, પણ એક દિવસ પડદો ઉઘડશે માણસના રવેલ દોષો માણસે દૂર કરવા જોઈએ માણસના મરણ વખતે રોવાફૂટવાના ખરાબ ચાલ એટલા બધા વધી ગયા છે કે મરણ જેવા ગભીર પ્રસંગની અસર આસપાસના માણસો ઉપર થતી નથી અને ઘણી વખત શ્મશાનમા પણ વેપારની વાતો ચાલે છે અથવા જે માણસની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તેની સગાઈની વાતો ચાલે છે બીજાનું મરણ જોઈ જેવો નૈરાશ્ય આવે છે તેવો બીજો વખત આવતો નથી આવી

દશા અદર હોય ત્યારે મન અને વાણી શાત રાખવા જોઈએ કે નેથી વેરાગ્ય ટકે અને સત્ય જીવન ગાળવાની દૃઢતા થાય આત્માનો જે આનંદ શાત મનથી મળી શકે છે તે જોતા, મનને વિશ્લેષના સાધન આપવા જોઈએ નહિ માણસને ચઢવું હોય તો ચઢવાની છૂટ મળે છે અને પડવું હોય તો પડવાની છૂટ મળે છે

સ સાગ દુઃખમય નથી, પણ માણસને હલકા સ્વાવની ટેવ પડે છે તો તેને તે સુખમય બનાવી શકે તો નથી મહાત્મા પુરુષોએ જગતને ખરાબ કહેવ નથી, પણ વિપત્તિ વૃત્તિઓને ખરાબ કહી છે જગતનું સૌંદર્ય, પશુપક્ષીઓની લીલા, ફૂલોની સુગંધ, રૂપ, બનાવટ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, સમુદ્ર, વનસ્પતિ, સ્ત્રી, પુરુષ, ખાળક, વૃદ્ધ વગેરે બધા સુદર છે આત્મભાવે તે બધું સૌંદર્ય ભોગવી શકાય છે વિપત્તિ વૃત્તિથી બહુ થોડું ભોગવી શકાય છે અને થોડું ભોગવવામા સુખ નથી છાદોગ્ય ઉપનિષદમા કહે છે કે, ભૂમામા એટલે પરિપૂર્ણતામા સુખ છે જે પ્રભુએ આવું સુદર જગત રચ્યું છે તેણેજ આપણને રચ્યા છે માણસ કેવી વસ્તુમાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? એ જોતા ગૃહસ્થાશ્રમનો પણ ઉપયોગ છે મહાત્મા પુરુષોના શરીર પણ સ્ત્રીઓના ઉદરમા તૈયાર થયા હોય છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એવી રીતે ભોગવવો જોઈએ કે તેમાથી વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસના ધર્મ પણ નીકળી શકે, અને જે પ્રેમ ગૃહસ્થાશ્રમમા જાગ્રત થાય તે પ્રભુ તરફ

વાળી શકાય, અને પ્રભુએ જેટલું જગત રચ્યું હોય તે સર્વનો આત્મભાવે લોગ કરી શકાય તે વખતે ગૃહ સ્વાશ્રમમા મળેલ સુખ છોડવાનું દુખ સહન કરવું પડશે. ડેટલાક માણસ કહે છે કે, પાપી માણસો મોટર, બગલા, બગીચા વગેરેના સુખ લોગવે છે અને પુણ્યશાળી બ્રુ પડીઓમા દુખી દેખાય છે, પણ દુખ કેને કહેવું અને સુખ કેને કહેવું તે પહેલા સમજવું જોઈએ બધી જાતના સુખ સારા નથી, અને બધી જાતનાં દુખ ખરાબ નથી.

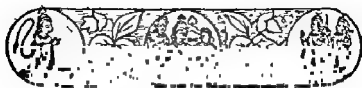
• જ્ઞાની પુરુષ આત્માથી મળતી પ્રેરણાથી જીવે છે તે પ્રેરણા વિજળીના ઝબકારા માફક તેજ આપી ચાલી જાય છે, કારણ કે આત્માને કોઈ કામ માટે વિચાર કરવાની જરૂર પડતી નથી માનસિક વિચારથી ખરૂં જ્ઞાન મળતું નથી યૂરોપના વિદ્વાનોએ જીવન સુધારવા ઓછા વિચાર કર્યો નથી અને છતા હજુ માણસના સામાન્ય સ્વભાવમા તેઓ ફેરફાર કરી શક્યા નથી.

સમાજમા મોટો ફેરફાર કરવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિમા મોટો ફેરફાર થવો જોઈએ આવો માણસજ સમાજને નવો રસ્તો બતાવી શકશે, પણ જે માણસમાં નવું તેજ આવે, તેણે અધીરા થઇને પોતાની અપૂર્ણ સ્થિતિમા સમાજને તે તેજ આપવું જોઈએ નહિ તેમ કરવાથી તેના શિષ્યો મૂર્ખ રહે છે અને તે શિષ્યોના શિષ્ય મૂળ શુરુનું નામ અને દીર્ઘિત બગાડે છે.

સમાજમા સત્યયુગ લાવવો હોય તો સત્ય તરફ

નજર જોઈએ. આત્મા સિવાય કોઈ વસ્તુ સત્ય ન હોવાથી આત્મજ્ઞાન મેળવવું એ મનુષ્યજીવનનું પહેલું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. જ્ઞાનથી જ્યારે આર્થિક જીવન રચાશે ત્યારે એક માણસ ખીજને નુકસાન કરીને ધનવાન થશે નહિ; પણ સૌને લાભ મળે, નોકરી મળે, ધંધો મળે, એવા ઉદ્યોગો કાઢશે. રાજ્યતંત્ર એવું નહિ થાય કે ખીજ દેશના લોકોને દુઃખી કરીને પોતાના દેશને સુખી કરવો. જ્ઞાની માણસ ખીજમાં પણ પ્રભુને જોઈ શકે છે અને તે ભાવે ખીજની સેવા કરે છે. જ્યારે માણસ માણસરૂપે દેખાય ત્યારે તેની જે સેવા થાય તે માણસની સેવા કહેવાય. જ્યારે તે ભગવાનરૂપે દેખાય ત્યારે તેની સેવા થાય તે ભગવાનની સેવા કહેવાય. બધાને ભગવાનરૂપે જોવામાં આત્મજ્ઞાન જોઈએ.

ભગવાનનો વિચાર એ ભગવાન નથી. માત્ર આદર્શ રાખવાથી કામ પૂરું થતું નથી. આદર્શના નામ નીચે ઘણા પ્રપંચ ચાલે છે, અને ધર્મને નામે ઢાંગ ચાલે છે. જે સમાજ માત્ર ધર્મ ઘડી શકે પણ ધર્મ પાળવાવાળા તૈયાર કરી ન શકે, તે સમાજ લાંબો વખત ટકે નહિ. તેથી ઉંચા આદર્શવાળા માણસ તૈયાર થવા જોઈએ. જે માણસો પોતાના આત્માનો વિકાસ કરી શકશે, તેજ પોતાના જ્ઞાનથી સમાજને સાચે રસ્તે દોરી શકશે.

પ્રકરણ ૪ થું-સ્વરાજ્ય

આગલાં ત્રણ પ્રકરણોમાં જે હકીકત આવી છે તે ઉપરથી જણાશે કે, હિંદની વિદ્યાકળા બીજા દેશોની વિદ્યાકળાથી ઉતરતી નથી, પણ તે છતાં એક મોટો પ્રશ્ન એ રહી જાય છે કે, હિંદની વિદ્યાકળામાં એવાં કયાં નબળાં તરવો રહી ગયાં છે કે જેથી હિંદનું રાજ્ય પરદેશી પ્રજાના હાથમાં ચાલ્યું ગયું અને તે પરાધીનતામાંથી છૂટી શકાતું નથી?

સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન ઘણો મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. તેનો ઉત્તર પણ મુશ્કેલ છે. જે માણસ જે દષ્ટિથી તે પ્રશ્ન સામું જુએ છે, તે તે દષ્ટિ પ્રમાણે ઉત્તર માગે છે. કોઈ પણ માણસ પોતાના વિચારની ટેવ છોડી શકતો નથી.

વળી દેશકાળ પ્રમાણે સ્વરાજ્યનાં રૂપ જૂદાં જૂદાં નજરે પડે છે. હિંદુસ્થાનનાં દેશી રાજ્યોમાં, અને અફઘાનિસ્થાન અને ઇરાન જેવા દેશોમાં કાંઈક અંશે સ્વતંત્ર રાજાઓનું રાજ્ય છે. ઇંગ્લાંડમાં મોટે ભાગે પ્રજાનું રાજ્ય છે. ત્યાં રાજાની સત્તા નિયત કરેલી હોવાથી, રાજા સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ કામ કરી શકતો નથી. અમેરિકા જેવા દેશમાં

કેવળ પ્રજાસત્તાકે રાજ્ય છે આ પ્રમાણે દેશદેશાતરમા રાજ્યપદ્ધતિ જૂદા જૂદા પ્રકારની છે

કાળ પ્રમાણે પણ રાજ્યપદ્ધતિમા ફેર પડે છે, ઘણા દેશોમા જેને આગળના વખતમા સ્વરાજ્ય કહેવાતું હતું તેને વર્તમાન કાળમા સ્વરાજ્ય કહેવાતુ નથી જર્મની અને રશિયા જેવા મોટા દેશોમા રાજાના સ્વતંત્ર રાજ્યને બદલે પ્રજાસત્તાકે રાજ્ય ઉત્પન્ન થયા છે

વળી પ્રજાસત્તાકે રાજ્યમા પણ કેયુ રાજ્ય સાફ તે નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે પ્રજાનો જે આદર્શ જર્મનીમા છે તે રશિયામા નથી અને રશિયામા છે તે અમે રિકામા નથી

આવી રીતે દેશકાળ પ્રમાણે સ્વરાજ્યનો અર્થ ફરતો રહે છે ઘણા વર્ષ પહેલાં જ્યારે અંગ્રેજી કેળવણી આ દેશમા દાખલ કરવાની વાત ચાલતી હતી, ત્યારે બંગાળના આગેવાન રાજા રામમોહન ગયે આ બાબતને ટેકો આપ્યો હતો તેમણે કહ્યું કે, હિંદુ ધર્મમા સતી વગેરેના રૂઢિગત કેટલાએક દોષ દાખલ થઈ ગયા છે તે દૂર કરવાની જરૂર છે, અને અંગ્રેજી કેળવણીથી હિંદને ઘણો લાભ થશે

રાજા રામમોહન રાયના આ મતને બીજા કેટલાકે આગેવાનોએ પણ ટેકો આપ્યો અને તેથી અંગ્રેજી વિદ્યા કળા લોકો પુરીથી શીખવા લાગ્યા અને એવું પરિણામ આનું કે, જેટલું અંગ્રેજી જીવન તે બધું સાફ લાગવા માડ્યું રાજા રામમોહન રાયની ઇચ્છા હિંદી સંસ્કૃતિ બાળવી રાખવાની હતી, પણ અંગ્રેજી વિદ્યાથી વેપાર અને

નોકરીમા જે નવી સગવડો લોકોને મળી તેથી હિંદની વિદ્યાકળાનું ગૌરવ ઠેકઠેક અંગે ઓછું થયું

એ સગવડો આપવામા અંગ્રેજોએ તાત્કાલિક લાભ જોયો હતો તે કામ પૂરું થયેથી, પહેલા જેવી સગવડો પણ લોકોને મળતી નથી નોકરીમા મોટા હોદ્દા અને વેપારમા મોટા નફાવાળા લા. અંગ્રેજોના હાથમા છે

છે-લા ૨૫ વર્ષ થયા આ પદ્ધતિ સામે મેટો બળવો શરૂ થયો છે ૧૮૦૫-૬ મા લોર્ડ કર્ઝને કરેલા બગાડના લાગણી વખતે દેશમા નવા વિચાર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા કેટલાક વર્ષ થયા પોલીસેરીમા યોગસાધનામા મસ્ત રહેલ હિંદના મહર્ષિ શ્રી અરવિંદ ઘોષે બગાડના લાગણી વખતે લોકોમા નવી જાગૃતિ લાવી પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી રાજદારી ચળવળ ઉપાડી, લોકોને પોતાની આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિ અને લેખનશક્તિથી ખાતરી કરી આપી કે, અંગ્રેજી વિદ્યાકળાથી દેશને ઘણું નુકસાન થયું છે, સનાતન ધર્મ ડૂબી જવા લાગ્યો છે અને જ્યાંસુધી હિંદની વિદ્યાકળા ખીલે તેવી રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી લોકોએ અંગ્રેજી ચીજોનો અને અંગ્રેજી કેળવણીનો 'બાયકોટ' કરવો

કેટલાક અંગ્રેજો કહે છે કે હિંદુસ્થાનના વતની એને હજી સ્પષ્ટ અંગ્રેજી ભાષા બોલતા આવડતી નથી કેટલાક ગરીબ લોકો ચાલના અંગ્રેજો પાસે શીખ માગવા માટે જે ભાષા વાપરે છે તેના દૃષ્ટાંત તેઓ આપે છે તે ઉપરથી હિંદના એક હિતેચ્છુ અંગ્રેજ જવાળ

આપે છે કે, અંગ્રેજો હિંદમાં જઈને હિંદી ભાષા કેવી બોલે છે તે પણ બાળવા જેવી છે. એક અંગ્રેજને દવા માટે ગધેડીનું દૂધ જોઈતું હતું; પણ ગધેડીને હિંદી ભાષામાં શું કહે છે તે તેને ખબર નહોતી. તેથી નોકરને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે “દેખો, ગાંધ મેં જા કરે ગધા કે દૂધ લે આવ; મગર દેખો, વો હંમેરા માફક ગધા નહીં, મેમ સાહેબ ફી માફક ગધા હોવે ઉસીકા દૂધ ચાહીએ.” બીજાને દોષ દેવા સહેલા છે, પણ પોતાના દોષ જોવા મુશ્કેલ છે. વળી અહીંનાં માણસો માટે અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની અને વ્યવહાર ચલાવવાની બીજકુલ જરૂર નથી. શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવું જોઈએ, અને ત્યાં અંગ્રેજી ભાષાની જેટલી જરૂર જણાય ત્યાં તેટલું શિક્ષણ તે ભાષાનું આપવું જોઈએ.

‘બાયકોટ’ની ચળવળના પરિણામમાં રાજ્યપદ્ધતિ કાંઈક અંશે લોકોને જવાબદાર થઈ; તેને મોરલી-મિન્ટોના સુધારા કહે છે. ત્યારપછી યૂરોપનો મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો અને લોકમાન્ય તિલક અને મિસિસ એની બેસન્ટે સ્વરાજ્યની ચળવળ ઉપાડી. કાંઈક અંશે આ ચળવળની અસરથી અને કાંઈક અંશે લગ્નમાં હિંદે ઇંગ્લાંડને કરેલ મદદના બદલામાં હિંદનું રાજ્ય પહેલાં કરતાં લોકોને વધારે જવાબદાર થયું તેને મોન્ટેગ્યુ એમ્સફોર્ડના સુધારા કહે છે.

છતાં અંગ્રેજની પાર્લામેન્ટની હિંદ ઉપર રહેલ સત્તામાં બહુ ફેર પડ્યો નથી. રાજ્યબંધારણ એવું થયું કે, રાજ્યના અમલદારો કોઈ વખતે અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટને

જવાબદાર રહે અને કોઈ વખતે લોકોને જવાબદાર રહે, એટલું જ નહિ પણ લફરી ખર્ચ જેવી કેટલીક જરૂરી ખાખતો ઉપર કાઉન્સિલના મેમ્બરોને મત આપવાનો હક્ક આપેલ નથી.

આ પદ્ધતિને છેવટનો ફટકો મહાત્મા ગાંધીએ લગાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે, હિંદમાં જે શાંતિ અંગ્રેજી રાજ્યથી આવી છે તેનાથી લગાઈ કેસના વધારે વ્યવસ્થા થયું છે તેનું મૂળકારણ એ છે કે, તેથી ગરીબ માણસો વધારે ગરીબ થયા છે તેમણે સ્વરાજ્યનો એવો અર્થ કયો છે, રાજ્યપદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે દેશમાં મોટી સંખ્યામાં રહેતા ગરીબ માણસોની આવક વધવી જોઈએ તેમના ઘરમાં વધારે પૈસો આવે તો તે પોતાની જીવન માટે જોઈતી વસ્તુઓ લઈ શકે, છોકરાઓને કેળવણી આપી શકે, સારો ખોરાક ખાઈ શકે, રોગ અને દુકાળ સામે ટકર ઝીલી શકે તે માટે અંગ્રેજની વેપારી રાજ નીતિમાં ફેરફાર થવો જોઈએ, કારણ કે તે વેપારની અસરથી હિંદમાંથી ઘણું ધન અને અનાજ પરદેશ જાય છે અને તેથી ગરીબ માણસો વધારે દુખી થાય છે તે રાજનીતિ ફેરવવા માટે મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના તપથી, સત્ય ઉપર નિષ્ઠાથી અને પોતાના સાદા જીવનથી લોકો ઉપર અસર કરી હિંદની મહાસલાને હાથમાં લીધી, લોકોના જાણથીજ સ્વરાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને પોતાના પુરુષાર્થથી ગુખ લેવાના નમુનાતરીકે પોતાનું કાતેલ સૂતર વાપરી પોતાના જનાવેલ કપડા

પહેરવાનો આગ્રહ કર્યો. તેનો હેતુ એવો છે કે, ઇંગ્લાંડનો હિંદ સાથે મોટો ઉદ્યોગ કાપડનો છે અને એ એક વેપારમાં ખોટ જશે તો અંગ્રેજી પ્રજાની આંખ ઉઘડશે, હિંદમાં નવી જાગૃતિ આવશે. જેમ આપણો ખોરાક પરદેશથી મંગાવતા નથી, પણ હાથે તૈયાર કરીએ છીએ; તેમ આપણાં કપડાં પરદેશથી મંગાવવાં જોઈએ નહિ, પણ હાથે તૈયાર કરવાં જોઈએ. આટલી હદ સુધી હાથે કામ કરવામાં બહુ હરકત જેવું લાગતું નથી; પણ જો દરેક માણસ પોતાનું બધું કામ પોતાને હાથે કરવાનું માથે લે-એટલે કે, પોતાના ખોરાક માટે પોતે ખેતી કરે, પોતે રસોઈ કરે, પોતાનું રૂઝગારીને પીણે, કાંતે, વણે, પોતાની હળમત પોતે કરે, પોતાનું મેલું પોતે સાફ કરે, દૂધ માટે ઢાંચોની સંભાળ લે, તેનો ખોરાક પોતે તૈયાર કરે, દોહવાનું કામ પોતે કરે અને એવાં અનેક કામોમાં જે સાધન વાપરવાં પડે તે પણ પોતે તૈયાર કરે તો તેનું બધું કામ ૨૪ કલાકમાં પૂરું થાય નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં પણ જે બેરોજો રસોઈ કરે છે તે ‘નવજીવન’ વાંચે છે, પણ ‘નવજીવન’ છાપતાં નથી અને મહાત્માજીને પોતાની રસોઈ પોતાને હાથે કરવી પડતી હોય તો “નવજીવન” અને “યંગ ઇન્ડિયા” લખી શકે નહિ. વળી સોમવારે મૌન વ્રત લેવું પડે છે તે ઉપરથી પણ લાગે છે કે, મનનું કામ સાફ કરવા માટે વાણીનું કામ બંધ કરવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત ઉપર વધારે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, આત્માનું કામ

જોઈતું હોય તો મનનું કામ પણ બંધ કરવું જોઈએ.

પોતાનું બધું કામ પોતે કરવું જોઈએ એ સિદ્ધાંત ફિશિયાના મહાપુરુષ ટાઈમ્સ્ટોએ ઉત્પન્ન કરેલ છે અને મહાત્મા ગાંધીજીને તેમના સિદ્ધાંત ઉપર રુચિ હોવાથી તેમણે તે સ્વીકારેલ છે. પણ કેટલાએક સંજોગોમાં તે પાળી શકાય તેમ નથી, અને પાળી શકાય એટલું પાળવા જમ્મએ તોપણ આખો દિવસ મનુરીમા જમ. તેમાંથી મનુરના આદર્શ ઉત્પન્ન થાય આર્થિક સ્વતંત્રતા મળે, શરીર અને ગ્રાહ્યનું રક્ષણ થાય, પણ આ તમાના વિકાસ માટે વખત રહેશે નહિ. માનસશાસ્ત્રનો ધર્મ એવો છે કે, જ્યારે ઉપરના કરણનો વિકાસ કરવો હોય ત્યારે નીચેના કરણનું કામ બંધ કરવું જોઈએ આર્થિક સ્વતંત્રતા મળે તેજ સ્વરાજ્ય કહી શકાય એમ માનવું હોય તો ટાઈમ્સ્ટોયના સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં હચકત નથી.

ગાદીમાં એક શુભ એવો છે, કે કાલનાર માણસ પોતે પોતાનાં કપડા તૈયાર કરી શકે છે. તેથી કપડાં માટે તેને કાંઈ જાતની ચિંતા રહેવી નથી, પણ ચર ખામાં દરરોજ બહુ થોડું સૂતર નીકળતું હોવાથી માત્ર ચરખા ઉપરજ નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી, પણ જે ગામમાં થોડા ખર્ચથી રહી શકાય છે અથવા જે માણસને કુદ સદ છે અને જેને થોડીક આવક પણ આશીર્વાદરૂપ છે, તેને માટે ચરખો બહુ ઉપયોગી છે, છતાં એવો ચરખો શોધી શકાય કે જે પગથી ચાલે અને જેમાં હાથ પણ વાપરી શકાય અને જેથી સૂતર એટલું બધું નીકળે કે

તે ઉપર માણસનો નિર્વાહ ચાલી શકે તો તે ઘણું ઉપ-
યોગી સાધન થાય. આવો એક ચરખો જર્મનીમાં શો-
ધાયો છે, પણ તેની પૂરી હકીકત હજી મળી નથી. તે
ઉપરાંત ‘અખીલ ભારત ચરખા સંઘ’ તરફથી આવો ચરખો
શોધે તેને મોટું ઇનામ આપવાની જાહેરાત પણ થઈ છે.

ખાદીના ઉપયોગ ઉપરાંત મહાત્મા ગાંધીજીએ
અંગ્રેજી વિદ્યાલેખના દોષ પોતાના પ્રસિદ્ધ પત્રોમાં જણા-
વવા માંડ્યા અને અહિંસાત્મક અસહકારથી સ્વરાજ્ય
મેળવવાનો નવો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. શત્રુહીન
પ્રજાને આ રસ્તો ઘણો ઉપયોગી થયો છે અને તેનાં
મીઠાં ફળ દેશમાં ઠંકઠેકાણે લોકો આખી શક્યા છે.

અહિંસાત્મક અસહકાર એ આ દેશમાં રાજાની
સામે થવા માટે પ્રજાનું મોટું હથિયાર છે. તેનો ઉપ-
યોગ આગળના વખતમાં દેશી રાજાઓની રૈયત ઠરતી
હતી, અને પચીસ વર્ષ પહેલાં શ્રી. અરવિંદ દ્વારા પણ
ખંજાણના ભાગલા વખતે “બાયકોટ” નામથી તે હથિ-
યારનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને તે સિદ્ધાંત આખા દેશ-
માં ફેલાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી; પણ તે વખતે બીજા
ફેટલાક જીવાન માણસોએ બામ્બનો ઉપયોગ કરવાથી,
હિંસાત્મક અસહકાર થયો અને આ દેશની નિઃશસ્ત્ર
પ્રજાને માટે તે સ્વીકારવો ભારે પડ્યો તેનું કારણ એ છે
કે, અંગ્રેજી પ્રજા પાસે માણસને મારવા માટે એટલા
બધા પ્રકારનાં હથિયાર છે અને વધારે બનાવવા અને
બીજા દેશો પાસેથી ખરીદવા માટે એટલો બધો પૈસો છે

કે જો અહીંની પ્રજા શસ્ત્રથી લડાઈ કરી દેશ છુટવાની ઇચ્છા કરે તો તે ઇચ્છા પૂરી થાય તેમ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને માટે માણસનો પશુ જેવો હલકો ક્ષત્રિય જાત જાત કરવો જોઈએ અને નબળી રાખવો જોઈએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં અમેરિકાનું લશ્કરી ખર્ચ જા. કરોડ રૂપિયાનું હતું; હાલ વધીને તે ૯૦ કરોડ રૂપિયાનું થયું છે તે જાણતા સમજી અહીંની સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો છે. મહાત્મા ગાંધીજી અહિંસાત્મક અસહકારનો સિદ્ધાંત પોતાના તપથી અને મનોબળથી લોકો પાસે માન્ય કરાવી શક્યા એ માટે તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો જોઈએ જો કે આ સિદ્ધાંત નવો નથી, પણ હાલના સંલોભોમાં તે કેવી રીતે વાપરી શકાય એ જાણતી આપણ એ જોઈ જુદિનું કામ નથી; અને આટલા કામ માટે પણ તે મહાત્માની પદવીને લાયક છે.

કોઈ પણ નવા સિદ્ધાંતને વિશેષ નડે છે; પણ જ્યારે તે સિદ્ધાંત વિધ્નોને હરાવી શકે છે ત્યારે તે લોક માન્ય થાય છે. જો તે સહેલાઈથી સ્વીકારી શકાય તેવો હોય તો તેમાં નવીનતા જણાય નહિ અને જો તે વિધ્નોથી હારી જાય તો તે સાચો કહેવાય નહિ.

લડાઈ વખતે જાનને પ્રજા શસ્ત્ર વાપરે તે કરતાં એક પ્રજા શસ્ત્ર વાપરે અને બીજી પ્રજા તે સહન કરે, પણ તેનો અમલ સ્વીકારે નહિ; એ જ સિદ્ધાંતમાં ધણું ફેર છે. ઠાણા માણસો વેરનો બદલો વેરથી લેતા નથી. તેઓ દુઃખ સહન કરે અને તે સહનશક્તિના તપથી

આત્મબળ બળે છે. સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંત બહુ સારો લાગે તેવો નથી; કારણ કે બ્યારે વાઘ ઘેટાને મારવા આવે છે ત્યારે ભરવાડ હથિયાર ઉપાડે છે. અને પશુના જેવું બળ વધારવું હોય તો શસ્ત્રનો ઉપયોગ સારો છે. પણ જે દેશમાં જીવનનો હેતુ આધ્યાત્મિક હોય ત્યાં આખી પ્રજા શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતાં શીખે તો માણસને રહેવાનાં સ્થળને બદલે યુરોપની જેમ પશુઓનું હિંસાત્મક જંગલ ઉત્પન્ન થાય. અગ્નિને પોતાને સિંહ કહે છે, કાન્સના લોકોને વાઘ કહે છે, જમનીના લોકોને 'સમડી' કહે છે, રૂશિયાને રીંછ કહે છે, ઈરાનને 'ખિલાડી' કહે છે વગેરે. હિંદના લોકો, બધી પ્રજામાં જે સંસ્કારી હોય, તેને 'આર્ય' કહે છે, જેમાં સંસ્કાર ન હોય તેને અનાર્ય-અનાડી કહે છે.

તેથી સ્વરાજ્યને માટે શસ્ત્ર વાપરવામાં લાભ નથી અને તેની જરૂર નથી. દુઃખ ખમવું, અને તે સાથે સત્ય જીવન લોકોમાં ફેલાવવું અને તેનું પરિણામ જે જગત્ત્રિયતાના હાથમાં છે તેને સોંપવું. આ રીતે ખરું સ્વરાજ્ય મળશે. શ્રદ્ધા રાખવી કે, એક વખત બરાબર વાવેલું બી, વખત આવ્યે ફળ આપશે. શુદ્ધ અને શાંત બુદ્ધિ રાખી સાચો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો અને તે ફળીભૂત થાય તે માટે બધા પ્રકારનું દુઃખ મરણપર્યંત સહન કરવું તેજ આર્યોનું બૂધણ છે, તેજ ખરું જીવન છે.

જેમ આત્માનો પ્રદેશ જીતવા માટે પ્રકૃતિના તમોગુણ અને રજોગુણ સાથે અસહકાર કરવો પડે છે,

તેની સત્તાનો ઈન્કાર કરવો પડે છે; તેમ સ્વરાજ્યથી મળતા ઉચ્ચ જીવન માટે, પરરાજ્યે કરેલા હલકા કાયદા સાથે અસહકાર કરવો પડે છે, જ્યારે પ્રકૃતિ તાબે થાય છે, ત્યારે સંયમથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં હરકત નથી.

અસહકારની ચળવળ પછી અંગ્રેજોને હવે લાગવા માંડ્યું છે કે, હિંદ ઉપર તદ્દન અંગ્રેજી દબાવી રાજ્ય કરી શકાય તેમ નથી.

લૉર્ડ રોનાલ્ડસે કે જે મહોત્તમા ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ વખતે બંગાળના ગવર્નર હતા, જેમણે હિંદ ઉપર વિદ્રોહરેલ પુસ્તક લખ્યા છે તેમણે ૧૯૨૬માં કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટીમાં લાષણ આપતાં કહ્યું હતું કે “ હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં યૂરોપના જેવી કેળવણી નથી હતા પણ તે બીનકેળવાયેલ પ્રજા નથી અંગ્રેજો હિંદુ-સ્થાનમાં આવ્યા તે પહેલાં લગભગ આઠસો વર્ષ સુધી મુસલમાનોનું રાજ્ય હતું પણ મુસલમાનોના પહેલાના કાળમાં આર્ય પ્રજા આ પૃથ્વી ઉપર બહુ સંસ્કારી હતી હિંદની પ્રજાની વિદ્યાકળા ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંથી દીપી નીકળેલ છે રામાયણ અને મહાભારતમાંથી ધર્મ, કાયદા, જ્ઞાન તેમજ સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્ય વ્યવસ્થાની પદ્ધતિ મળી શકે છે એ ગ્રંથો હોમરના ઇલિયડ અને ઓડેસી કરતાં મોટા છે હિંદુઓનાં મંદિર, મુસલમાનોની મસ્જિદો, એજન્ટાની અને ઇલો રાની શુક્રાઓમા ઘણી કારીગરી અને કળા જોવામાં

આવે છે. મુસલમાની રાજ્ય શરૂ થયું ત્યારે હિંદુઓની કળા ખીણતી બધી મડી અને એટલી નળળી થઈ કે પાછળથી યૂરોપની સંસ્કૃતિ સામે તે ટકી નહિ. અંગ્રેજોએ પણ હિંદુસ્થાનના ભલા માટે ઘણા પ્રયાસ કર્યા છે. મોગલોના જુલમ દૂર કર્યા છે, ઠગ અને પિંઢારાની ક્ષેપ શમાવી છે. જ્યારે કંપની સરકારનું રાજ્ય હતું ત્યારે આખું હિંદુસ્થાન જીતવાની તેની ઇચ્છા નહોતી, પણ દેશમાંથી જે જે યથેચ કંપનીમાં અંગ્રેજી વેપારના રક્ષણ માટે લાગે તેવા પદ્ધતિ અને પ્રારંભયોગે વારંવાર જીત મળવાથી હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યા. આવી રીતે વધતી જતી જવાબદારીમાં ઘણા સારા અંગ્રેજી ગવર્નરોએ ઘણી મહેનતથી રાજ્યવ્યવસ્થા ધારણસર બનાવી છે. આવા મોટા દેશમાં 'સર્વમાન્ય' થાય તેવા ધારાધારણ દાખલ કરવાનું કામ સહેલું નથી. હિંદુસ્થાનમાં ૧૫૬૧ શહેર છે અને ૪,૬૮,૫૨૭ ગામડાં છે. તેને એક પદ્ધતિમાં લાવવાં એ કામ સહેલું નથી. જૂદાં જૂદાં હવાપાણીવાળા પ્રાંતો, જૂદી જૂદી ભાષાઓ, જૂદી જૂદી નાતો અને તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બે મોટા ધર્મો, એ બધાની એકતા સહેલાઈથી થઈ શકે નહિ. અંગ્રેજોએ પોતાને ઠીક લાગે તેવા સુધારા કર્યા. તેમાં ઘણે ભાગે હિંદી લોકોની સંમતિ હતી; પણ ચોક્કસ વર્ષ થયાં અંગ્રેજી વિચારણા સામે હલ્લો થયો છે. અને ઘણા વિદ્વાન પુરુષો કહે છે કે, અંગ્રેજી વિચારણાનું અનુકરણ કરવાથી હિંદની પામખાલી થઈ છે. હવે

પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિધાકળાની લડાઈ થઈ છે બત્રીસ કરોડ માણસ કે જેમની વિધાકળા હજારો વર્ષની જૂની અને સસ્કારી છે તેમને યુરોપના સસ્કારથી દોરી શકાય નહિ ૧૫૦ વર્ષ સુધી અંગ્રેજી વિધા ચાલી તેથી હવે પણ ચાલશે એમ માની લેવાનું નથી હવે દેશ જાગૃત થયો છે તે અંગ્રેજી વિધાની ભૂલો ભોંઈ શકે છે હવે રાજ્યવ્યવસ્થા હિંદની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ કરવી ભોંઈએ

તે માટે મહેસુરની રાજ્યપદ્ધતિ ચોંટા ફેરફાર સાથે બ્રિટિશ હિંદમા કામ આવે તેમ છે, અને કેળવણીની પદ્ધતિ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમા ચાલે છે તેવી હિંદને માફક આવે તેમ છે”

આ પ્રમાણે હિંદના જીવનમા નવા ફેરફારની જરૂરીઆત હિંદના મોટા પુરુષોને અને અંગ્રેજોમા પણ વિચારવાનું પુરુષોને જણાવા લાગી છે

હિંદનું રાજ્ય કોઈએક રાજના હાથમા હોત, ઇંગ્લાંડના રાજના હાથમા હોત તોપણ જ્યારે બન્ને પ્રજાના મહાપુરુષો સારી સૂચના આપે ત્યારે તે રાજ ઉપર તેની અસર થાય અને ચોતાની અરજી પ્રમાણે કરવા તે સ્વતંત્ર હોય તેથી સુધારા પણ જલદી થઈ શકે અને લોકોનું જીવન લોકોના આદર્શ પ્રમાણે સુધારી શકાય, પણ હિંદનું રાજ્ય કોઈ એક રાજના હાથમા નથી હિંદના ગવર્નર જનરલ પણ પરત્ર છે તેના ઉપર હિંદના વજીર, તેના ઉપર અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટની સત્તા અને પાર્લામેન્ટ પણ બહુમતિના ઠરાવ

પ્રમાણે ચાલે. એ બહુમતિ પણ પાંચ છ વર્ષે અથવા તે પહેલાં ફરી એસે, એટલે કોઈને બીજાના લાલની ચિંતા રહે નહિ. બધાને સ્વાર્થના વિચાર, ઇંગ્લાંડનું કેમ લાલુ થાય તેનોજ માત્ર બહુમતિ વિચાર કરે.

હિંદની પ્રજા ઉપર અંગ્રેજી પ્રજાનું રાજ્ય છે. તે આખી પ્રજાના વિચાર દેશવાનું કામ સહેલું નથી. તેની સામે આ દેશની આખી પ્રજા અવાજ કરે ત્યારેજ તે અવાજ સંભળાય તેમ છે.

એટલું કરતાં છતાં પણ ઇંગ્લાંડના વેપારી અને ધનાઢય માણસો પોતાના વેપારના રક્ષણ માટે પોતાના ધનની મદદથી પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે બહિરપત્રો પોતાના હાથમાં લઈ ત્યાંના લોકોનાં મન એવાં દેરવી નાખે છે કે ત્યાંના લોકે સત્ય જોઈ શકતા નથી. જ્યાં ધનની મદદથી વેપારી બુદ્ધિવાળા માણસો પાર્લામેન્ટમાં મોકલવામાં આવે અને તે માણસો પોતાને ગમે તેવી રીતે, બહુમતિના રક્ષણ નીચે વર્તે ત્યાં તેવા સંજોગોમાં ઇંગ્લાંડમાં પણ ખરું સ્વરાજ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. મળુદોની દશા ખરાબ થાય, ગરીબ માણસ વધારે ગરીબ થાય, સ્વાર્થનાજ વિચારનું અભિમાની શિક્ષણ મળે, બીજાં રાજ્યો ઉપર અમલ કરી આવેલ અમલદારોને અમલદારીનો કેફ રહે અને સામાન્ય જીવનમાં સારા સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય નહિ. એવી પ્રજાનું હિંદ ઉપર રાજ્ય છે. એવી પ્રજાના આગેવાનોના વિચાર દેરવી શકાય ત્યારે અહીં નવું જીવન શરૂ થાય.

ડા. સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર કહે છે કે “માણસ જ્યારથી સમાજમાં રહેવા લાગ્યો ત્યારથી તેનો આદર્શ નિઃસ્વાર્થતા છે; પણ પ્રજાત્વ આવ્યું એટલે પ્રજાનો આદર્શ તે તેનો આદર્શ થઈ રહે છે. તેથી વ્યક્તિમાં જ્યારે સ્વાર્થ જણાય છે, ત્યારે તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રજામાં જ્યારે તે જણાય છે ત્યારે તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી નીતિના વિચારો શુભવર્ણમાં આવી પડે છે અને વ્યક્તિનો ધર્મ અને પ્રજાનો ધર્મ જૂદા પડે છે.

પ્રજાઓની અનીતિભરેલી વાસનાઓ જેને અત્યારે સ્વદેશભક્તિનું નામ આપવામાં આવે છે તે ખુદલે મોટે આખા જગતમાં બધે ઘેર ઘેર વાસ કરી રહેલ છે. તેવી સ્વદેશભક્તિ એક બહુ મોટો સફળ મનાય છે. તેણે પોતાનો ચેપી તાવ આખી દુનિયા ઉપર પ્રસારી મૂક્યો છે અને તે તાવની લાલી પોતાના મુખ ઉપર આવે તોજ સારામાં સારી તંદુરસ્તીનું નિશાન મનાય છે. ઘણા નિર્દોષ લોકોને પણ એમ લાગે છે કે “એવા તાવની ગરમી સન્નિપાત જ્વરથી પટકાયલા આપણા પાડોશી જેટલી આપણને કેમ ચઢી નથી, બીજી પ્રજાઓ જેટલી લડાયક છે તેટલી આપણી પ્રજા શામાટે થઈ શકતી નથી?” આવી લાગણીથી તેઓ મનમાં અસંતોષ માને છે.

વળી જે પ્રકારના જીવનને જેટલી કિંમત પશ્ચિમના દેશોમાં અપાય છે તે જીવનને તેટલી કિંમત અહીં અપાતી નથી. યુરોપના દેશોમાં વસ્તીના પ્રમા-

જુમાં ખાવાની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી ન હોવાથી, તેઓને બહારના દેશો જીતવાની અને વેપાર વધારવાની જરૂર પડી. તેને માટે બીજા દેશોને તાબે રાખવાની જરૂર લાગી, તેમના જીવનનો મુખ્ય આદર્શ વેપાર વૃદ્ધિ કરવામાં રહ્યો. જેમ વેપાર વધે, ખેતી વધે તેમ તેનું રાજ્ય સારું ગણાય. ત્યાં એકજ મુખ્ય પુરુષાર્થ અને તે અર્થ-પ્રાપ્તિ અને તેના પરિણામમાં થતી કામતૃપ્તિનો બીજો પુરુષાર્થ. જેવી વિધા તેવી કળા, જેવી રાજ્યપદ્ધતિ તેવી સમાજવ્યવસ્થા. યૂરોપમાં કેટલાક દેશમાં પ્રજાને હિમેશાં લડવાની તૈયારી રાખવી પડે છે, તેથી દરેક માણસને લડાઈનું કામ શીખવું પડે છે; દેશની મરજી પ્રમાણે ચાલવું પડે છે અને દેશની મરજી એટલે પાલ્સ-મેન્ટમાં બહુમતિની મરજી. તે મરજી પ્રમાણે લડાઈમાં જવું પડે અને મિત્રને મારવાનું કામ પણ કરવું પડે. આ પણ એક જાતની પરાધીનતા છે.

યૂરોપમાં આજે જેને સુધારો કહેવાય છે, તે માત્ર ઉંચા પ્રકારનું જંગલીપણું છે. ખરો સુધારો માણસનાં મન સુધારે છે. જ્યારે શુભાશોનો વેપાર હતો ત્યારે જંગલીપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું. હાલ ગુપ્તપણે લૂંટ ચાલતી હોવાથી જંગલીપણું ગુપ્ત રહે છે. જ્યાં છૂટથી પોતાના આદર્શ (આઈડિયલ) પ્રમાણે જીવવાની સત્તા રહેતી નથી, ત્યાં મરણ એજ મોક્ષનો રસ્તો રહે છે. જ્યાં જીવન એટલે કાયમની નોકરી, જ્યાં સ્ત્રીઓ પોતાના રજેશુણી સ્વભાવને વશ રહે, વેપારમાં માત્ર

નફા તરફ ધ્યાન રહે ત્યાં અરા સુધારાની આશા રહેતી નથી આ સંજોગોમા પ્રજામા લડાયક સ્વભાવ આવે છે, વેપારની હરિફાઈથી મનમા ગગદેશ રહે છે અને તે માત્ર લડાઈથી જ જાત થાય છે

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ અધિકાર ગોવર્ધનરામભાઈ લખે છે કે “અંગ્રેજી વિદ્યા માણસની વિચારશક્તિને ઉદ્દત બનાવી મૂકે છે અસતુષ્ટ વૃત્તિ સર્વ પાશ્વ્રાત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે તે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે છે અને દૃષ્ટિમર્યાદાના જેવી ફળપરપરા દેખાડે છે તે વૃત્તિથી માણસ ફળ પ્રાપ્ત કરવા ઉતાવળ અને છે અને અધીર થાય છે સ્વાભાવિકપણે ફળ મેળવતા વાર લાગે છે તે આ વૃત્તિને પ્રતિકૂળ થાય છે એકજ ફળ શોધી બેસી રહેવાનું નહિ પણ ફળ ઉપર ફળ ખોળ્યા કરવાના અને તે પણ આટલી ઉતાવળથી, એટલે આ વૃત્તિવાળા મન સટોરીઆ જેવી પ્રવૃત્તિવાળા ધર્મ જાય છે ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા વગર, વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વગર, આતુર મન ભવિષ્ય શોધવા નીકળે છે અને સાધનવિના ફળ ઈચ્છે છે વર્તમાનથી અસતુષ્ટ ચિત્ત દૃષ્ટિ આગળ ઉડતું ભવિષ્ય ઝડપે છે અને એ ભવિષ્યની પાછળ ઉભેલું ભવિષ્ય દૃષ્ટિએ પડતા કપારી ખાય છે ”

આવી વિદ્યાએ સાચાકામનો ઉપયોગ ઝડપથી સ્વીકારી લીધો છે, કારણ કે તેનાથી ધન ઝાંછી મહેનતે વધે છે પણ જ્યારે ધનવાન વધારે ધનવાન થાય

છે ત્યારે ગરીબ વધારે ગરીબ થાય છે. હાથવણાટની જગ્યાએ કાપડની મીલો, ઘંટીને બદલે લોટ દર્જવાની મીલો, ચાખાની મીલો, તેલની મીલો, શણની મીલો, ગાડાને ઠેકાણે રેલ્વે; મોટરો વગેરેના ઉપયોગથી ગરીબ માણસની રાજી તૂટી છે. ન્યારથી યુરોપની પ્રજા આવી, અહીંનો વેપાર તોડી ધન લઈ જવા માંડી ત્યારથી લોકોને નવા વિચાર કરવા પડ્યા. લોકોએ જોયું કે, હવે માત્ર ધર્મ અને મોક્ષ આદર્શતરીકે નહીં શકે તેમ નથી. નવા સંલોગોમાં નવાં કર્મ, નવા ધર્મ દાખલ થયા. જેમ બીજા દેશોમાં ધનવાનોના જીવન સામે મજૂરોની હડતાલ વગેરે થવા લાગ્યું, તેમ અહીં પણ બીજા પ્રકારની હડતાલ કે જેનું નામ સત્યાગ્રહ અથવા અસહકાર કહેવાય છે તેનો જન્મ થયો. આ બધા દુઃખનું કારણ તો બધા દેશમાં એકજ છે અને તે એ છે કે, પ્રજાના સંઘો ભેગા થઈ કેવળ પૈસા વધારવાના ઉદ્દેશથીજ બીજાના દેશો જીતવા માંડ્યા. તેની અસર બીજા દેશો ઉપર થઈ. પરિણામમાં વિદ્વાન કરતાં ધનવાનને વધારે માન મળ્યું.

આવા સંલોગોમાં સ્વરાજ્યનો અર્થ એ થયો કે, દેશનું ધન વધારવું. તેથી જ્યાંસુધી ધનવાનને ધનનો સ્વાર્થ રહેશે, ત્યાંસુધી મજૂરોના ઝગડા, તેમનો અસંતોષ અને તેને પરિણામે સત્યાગ્રહ પણ ચાલુ રહેશે. મજૂરો વિચાર કરતાં શીખશે, અસ્પૃશ્ય લોકો સ્પૃશ્ય મનાશે, કેટલાક દોષ મટશે અને કેટલાક નવા દોષ ઉત્પન્ન થશે.

જે લોકો મજૂરવર્ગના ગણાય છે તેઓનું જોર વધશે, તેથી મજૂરી કરનાર માણસ ગુણવાન મનાશે. તેનાથી શરીર સારું થશે, પણ મન સારું કરવા જેટલી કુરસદ રહેશે નહિ. મજૂરી મોંઘી થશે એટલે બુદ્ધિવાળા માણસોને પણ હાથે કામ કરવાની ફરજ પડશે અને તેથી તેમની બુદ્ધિના વિકાસ માટે જોઈએ તેટલો વખત રહેશે નહિ.

અસહકાર એ ખોટી રાજનીતિની સામે થવામાં ઉપયોગી સાધન છે તેનું કારણ એ છે કે, તેમાં ઘણા માણસ એકસાથે કામ કરી શકે છે અને સામે થનાર બધામાં ખોટી બુદ્ધિની જરૂર પડતી નથી; પણ નવા અને ઉંચા આદર્શવાળું રાજ્ય સ્થાપવું હોય તો તેમાં બુદ્ધિવાન, જ્ઞાની અને વિદ્વાન પુરુષોની જરૂર પડે છે. તેમાં ઘણા વિરુદ્ધ સ્વભાવનો સમન્વય કરવો પડે છે. ઘણા મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઉકેલવા પડે છે. રાજ્ય ભાંગવું સહેલું છે, પણ રાજ્ય સ્થાપવું અને નભાવવું તેટલું સહેલું નથી.

મજૂરો કે ધનવાનો રાજ્ય માટે પૂરેપૂરા લાયક છે એમ તો કહી શકાય નહિ; તેથી નવો આદર્શ જરૂર ઉત્પન્ન થવાનો. પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં પણ બહુમતિવાળા ઓછા મતવાળા ઉપર ઓછો જીલમ કરતા નથી.

પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં લોકોની ચુંટણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે તે પણ એટલી ખર્ચાળ છે—એટલે કે જેને ધારાસભામાં જવું હોય તેને એટલું ખર્ચ થાય છે કે મોટે ભાગે પૈસાદાર લોકોજ તેમાં ભાગ લઈ શકે છે. ગરીબ માણસ હોય તે વિદ્વાન હોય,

રાજ્યમાં સારા ફેરફાર કરવા માટે સલાહ આપવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ હોય; તેને ધારાસભામાં જવાની તક મળતી નથી. જેટલાકે અપવાદ બાદ કરતાં ધન અને વિદ્યા એક ઠેકાણે રહેતાં નથી. તેથી સારા વિદ્વાનોને ધારાસભામાં બેઠક મળતી નથી. હિંદની રેલ્વેનું આવક-બાવકનું બજેટ દર વર્ષે લગભગ એ અબજનું થાય છે. તેના ઉપર ચર્ચા કરવા અનુભવી માણસની જરૂર છે. તેવા માણસ હિંદમાં માત્ર એ ત્રણ છે. તેમાંથી રાય સાહેબ અધિકાપ્રસાદે ધારાસભામાં જવા મહેનત કરી બનતું ખર્ચ કર્યું, પણ તે સફળ થયા નહિ.

તેમ સ્વતંત્ર રાજાના રાજ્યમાં રાજા સફળુણી ન હોય તો અનેક ભૂલો થવાનો સંભવ છે, તેમ બહુ-મતિથી ચાલતા પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં પ્રજા સફળુણી ન હોય તોપણ અનેક ભૂલો થવાનો સંભવ છે. ધણી મૂરખ માણસનું કામ એક ડાહ્યા માણસના કામથી વધારે સારું થતું નથી. ધણી ધનવાનો ધારાસભામાં બાય તે કરતાં ગરીબ પણ વિદ્વાન પુરુષો પણ ત્યાં જઈ શકે તેવી યોજના બેઠાએ, અને થોડા મતવાળાની વાતને પણ વજન આપવું બેઠાએ.

ધનવાનોના રાજ્યની સામે થવામાં મુખ્ય બળવો રશિયાના મન્જુરાએ કરેલ છે. ત્યાં બોલ્શેવિક્સ એટલે કામદાર વર્ગનું રાજ્ય થયું છે અને ત્યાં એવો, ધર્મ દેવાયેલ છે કે, દરેક માણસે રાજ્યને માટે શરીરથી કામ આપવું બેઠાએ, અને આ હેતુ પૂરો થાય એટલા

માટે આત્મજ્ઞાન મળે એવું ધાર્મિક શિક્ષણ ઘણું જોઈ
કરવામા આવેલ છે વળી આવી રાજનીતિ ણીજ દેશેમા
ફેલાય એવું ત્યાના માણસો ઈચ્છે છે આવી નીતિથી
થોડુંક સારું પરિણામ આવશે અને થોડુંક ખરાબ પરિ
ણામ પણ આવશે આ નીતિથી મનુરોનું સામાન્ય આર્થિક
જીવન સુધરશે, પણ તે સુધારવામા દરેક પાસેથી શરીરનું
કામ લેવાનું હોવાથી વખત એટલો બધો રોકાઈ જશે
કે આત્માના અનુભવમાટે જે શાંતિની જરૂર છે તે મળશે
નહિ બધા માણસો ઉપર શારીરિક કર્મ કરવાની કુરજ
નાખવાથી સમાજનું કામ સમતોલ રહેતું નથી જેમ
શરીરના કામની જરૂર છે, તેમ માનસિક કામની અથવા
પુદ્ધિના વિકાસની અને આત્મજ્ઞાનની પણ જરૂર છે

મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમનો મુખ્ય
હોતું સત્ય સમજાવીને સત્યાગ્રહની કેળવણી આપવાનો હતો,
પરંતુ ત્યાં પણ શરીરના કર્મ ઉપર બહુ ભાર દેવાથી, સત્યરૂપ
આત્માનું જ્ઞાન આશ્રમવાસી લઈ શક્યા નહિ, અને તેથી
આશ્રમનું નામ “ઉદ્યોગમંદિર” રાખવું પડ્યું છે મનનું
કામ એ પણ કામ છે, એ વાત ત્યાં ભૂલી જવાઈ હોય તેમ
લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વરાજ્યની ચળવળમા પુદ્ધિની
કેટલી જરૂર છે તે ઘણા અસહકારી માણસો સમજવાનો
પ્રયત્ન કરતા નથી આગળના વખતમા પણ ત્યારે પ્રજા,
રાજા સાથે અસહકાર કરી મામે થતી ત્યારે પણ
બંનેના ટટાનો ફેસલો પ્રજાના પુદ્ધિવાન માણસો, કે
જે મહાજન કહેવાતા હતા તેમની મદદથી થતો હતો

વૈદિક કાળમાં બ્રાહ્મણો અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે રાજ્ય ચાલતું. પાછળથી ક્ષત્રિયો સ્વતાંત્ર થયા અને જ્ઞાની પુરુષો ઓછા થયા; તેથી ક્ષત્રિયો તેમનું કહેવું માનતા નહિ. તે પછી યૂરોપના સંબંધથી અને સાંચાકામની શોધથી અહીં અને બીજા દેશોમાં વેપારી સમાજોનું રાજ્ય થયું. તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્વાનો અને આત્મજ્ઞાની પુરુષોની કિંમત ઘટી અને હવે ત્યારે મનુ-રોનાં રાજ્ય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં ત્યારે માણસનો આત્મા વધારે ભૂલી જવાય તેવો સંભવ છે. આ પૃથ્વી ઉપર પાછું જ્ઞાની પુરુષોનું તેજસ્વી રાજ્ય આવ્યા પહેલાં અજ્ઞાન વધે તેવો સંભવ છે. પૂર્ણ અંધકાર પછી તેજ આવે છે, એક વખત એક અમેરિકન ગોલ્ડમી મારી સાથે ફર્ટ કલાસમાં મુસાફરી કરતા હતા. તેણે કહ્યું કે “અમે-રિકામાં જીવન એટલું ખરાબ થતું જાય છે કે ત્યાં આત્મજ્ઞાનની જાહેર જરૂર છે; પણ તે કેવી રીતે અને કેણુ ત્યાંની સમાજને આપી શકશે તે સમજાતું નથી.” હજુ કેટલાંક વર્ષો સુધી મનુરો, ચદ્રો, કામદારો વગેરે-નું જોર રહેશે, તેમના જીવનસંબંધની અને વિષયી વાતોથી ન્યુસપેપરો ભરાશે, જ્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો છાપવામાં આવશે અને મન એટલાં ચંચળ રહેશે કે આત્માનો અનુભવ ગમશે નહિ અને તેને માટે વખત રહેશે નહિ. કલિયુગે નજરાજને હેરાન કર્યો તેમ સમાજને હેરાન કરશે, અને દમયંતીનો વિલાપ ઘેરઘેર સંભળાશે.

મનુરની રાજનીતિથી ગરીબાઇ ઓછી થશે, પણ

આત્મા ખોવાઇ જશે મનુરો ભગવાનના ચરણ છે, પૂજવાલાયક છે, પણ ચરણને ચરણના કામમાં રાખવા જોઈએ, એટલે કે જેનામાં બુદ્ધિ ન હોય તે મનુરીતુ કામ કરે એમ માનીને કે બીજા વર્ણના માણસો પણ ભગવાનના અંગ છે અને તેમની સેવા તે ભગવાનની સેવા છે હાથ અને પગ હોજરીને કહી કે, અમે કમાઈએ તે તને શા માટે આપીએ? તો હોજરી કહેશે કે, હું અત્ત પથાવીને જે રસ તૈયાર કરૂં તે હાથ અને પગને શા માટે આપુ? માટે સૌએ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સેવા કરવી જોઈએ, અને એમ માનવું જોઈએ કે, તેનો લાભ બીજાને મળે તોપણ અતે પોતાને મળે છે, તેથી ચરણને માથાની જગ્યાએ મૂકવા ન જોઈએ-એટલે કે, જે મનુરી કરે તે માણસને બુદ્ધિવાન કરતાં મોટો માનવો ન જોઈએ બાળક ના જન્મ વખતે માથું પહેલું નીકળે છે અને ચરણથી ત્યારે જન્મ થાય છે ત્યારે કમુવાવડની બીક રહે છે.

મનુરો વેપારની હરીફાઈ બધ કરી શકશે, મનુરી ના આદર્શ આપી શકશે, બીનરોજગારને રોજ આપી શકશે, પણ ઋષિમુનિઓના ધર્મ આપી શકશે નહિ. તેથી માણસનું જીવન તદ્દન સુખી થઈ શકશે નહિ પરિણામી વસ્તુઓમાથી મળતું સુખ, કાયમનું સુખ આપી શકશે નહિ.

પણ હિંદનું સ્વરાજ્ય કદાચ નવી દિશા ખતાવે. રૂશિયાએ જેમ મનુરોથી શરૂઆત કરી, તેમ હિંદમાં કદાચ ધાર્મિક માણસોથી નવા રાજ્યની શરૂઆત થાય.

અહીં ત્યાંની પાર્લિમેન્ટના જેવી પાર્ટીઓ થવાને બદલે મહાત્માઓ અને મૌલવીઓ કાઉન્સિલોમાં જાય, અને તેમની સાથે ક્ષત્રિયો, ખેડુતો, કારીગરો, વેપારીઓ, જમીનદારો, પક્ષીલો, દાકતરો, ઇન્જનેરો, શિક્ષકો, સ્વયં-સેવકો, સ્ત્રીઓ, અત્યંત અને વારવાડો, વગેરે ધારા સભામાં જાય તો નાતજાતના લેદને બદલે, કામ પ્રમાણે સભ્યો ચુંટાય અને સૌ લેના ગળી પોતપોતાના કામ માટે, અને જીવન સુધારવા માટે જે જે કાયદાઓની જરૂર હોય તે ધારાસભામાં જીતી કરે અને કયી કયી બાબત ઉપર કાયદાની જરૂર છે તે નક્કી કરે. તે ઉપરાંત એક એવી સ્વતંત્ર, કુશળ અને નિષ્પક્ષપાતી પુરુષોની સભા કરવી જોઈએ કે જેમાં પહેલી ધારાસભાએ માગેલ કાયદા કેટલે અંશે અને કેવી રીતે પાળી શકાય તે માટે જરૂરીઆત જોઈ કાયદા ઘડે. આ કાયદા કેટલે અંશે અમલમાં લાવી શકાય તેમ છે તે માટે તે પછી વહીવટી અમલદારોનો મત લેવાય અને છેવટે તે માટે ઇલાકાના ગવર્નરની મંજૂરી લેવાય. તે મંજૂરી મળ્યા પછી પાછા તે કાયદા પહેલી ધારાસભા પાસે છેવટની મંજૂરી માટે જાય. આ પ્રમાણે રચના કરવાથી, રાજ્ય કરનાર ઉપર અંકુશ રહી શકે છે અને પ્રજા પણ ગેર વ્યાજબી માગણી કરે તો તેના ઉપર પણ અંકુશ રહી શકે તેમ છે. નાતજાત પ્રમાણે અથવા અમુક માણસ અમુક ઠેકાણે રહે છે તેથી રહેઠાણ પ્રમાણે ચુંટણીનું ધોરણ દાખલ કરવાથી નાતજાતના લેદ વધશે અને

ધારાસભામાં જગ્યા લેવા માટે અયોગ્ય ઉપાય લોકો વાપરતાં શીખશે. આજના બાળક ત્રીસ વર્ષ પછીની ધારાસભાના મેમ્બર થશે તેથી તેમને જેવા બનાવવા હોય તેવું શિક્ષણ હમણાંથી આપવું જોઈએ. અત્યારથી હિંદુ અને મુસલમાનના લોકો કાઠી નહિ શકીએ તો હાલનાં બાળકોનાં મગજમાં પણ તે પવન રહેશે અને ઘણાં વર્ષો સુધી ખરાબ સંસ્કારમાં આ દેશ સપડાઈ જશે.

અહીં ભારે લશ્કરી ખર્ચથી, સરકારી નોકરોના ભારે પગારથી, મીઠાના કરથી અને વેપારની હરીફાઈથી એટલી બધી ગરીબાઈ આવી ગયેલ છે કે તે દૂર કરવાની પહેલી જરૂર જણાય છે. એવી દશામાં રાજની વાતો સાંભળવાની કોઈને કુરસદ નથી. પહેલાં સ્વરાજ્ય લેવું જોઈએ એટલે પ્રજાને ગમે તેવું રાજ્ય સ્થાપવાની પ્રજાને સત્તા રહે તેવું થવું જોઈએ. તે પછી તરત વેપારને રક્ષણ આપે તેવી અને ગરીબાઈ દૂર કરે તેવી જઠાત નાખવી જોઈએ, કર ઘટાડવા જોઈએ. નોકરોના પગાર ઓછા કરી, સમાજના કંઠંગા રિવાજ સુધારી વેપારી બુદ્ધિવાળું સ્વાર્થી જીવન દેશવાની જરૂર છે.

એટલું ખરું છે કે, વ્યવહારકુશળ માણસો ધારાસભામાં જાય તો દેશને વ્યાવહારિક લાભ મળે એટલે કે ગરીબોને અને ખેડુતોને રાજ્યની મદદ આપી ખેતી સુધારાય; તેમને રહેવા માટે સારાં મકાન, બહુવા માટે સારી નિશાળો, દુકાળ માટે મદદ, સારાં દવાખાનાં, સુવાવડના પ્રસંગો માટે સારી કેળવણી આપી,

મધ્યમ વર્ગના માણસો માટે ચોગ્ય નોકરી, વાચવા માટે મફત પુસ્તકાલયો વગેરે મળી શકે.

દુકાળ સામે ટકવા માટે જે વર્ષમાં સારી કમાણી હોય તે વર્ષમાં જેડુતો દાણો અથવા પૈસો બચાવી શકે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવી જોઈએ અને તે ઉપરાંત રાજ્યની આવકમાથી પણ એક દુકાળફંડ જુદું કાઢી રાખવું જોઈએ વળી જેડુતોને ઉધાર પૈસા જોઈએ ત્યારે ઓછે વ્યાજે મળી શકે તેવી ખેડો કથા પવી જોઈએ કે જેથી તેઓ વાણીઆના ભારે વ્યાજ માથી બચી શકે

મોટા રાજ્યમાં રાજા પોતે દરેક માણસની સલાહ લઈ શકતો નથી ઇલાકાના ગવર્નરો દરેક જેડુતની મુશ્કેલી જાતે જોઈ શકે નહિ, તેથી જેમ નાના પ્રાંત તેમ અમલદારો પ્રજા ઉપર વધારે ધ્યાન આપી શકે કલેક્ટર એટલે પૈસા ભેગા કરનાર, ગજની જગ્યા લઈ શકે નહિ તેમાના ઘણાખગ ઇંગ્લાડથી આવેલા અને ત્યાં જઈ પાછળની છુદ્ગી ગાળવાના હોય છે, તેથી જેમ ઇંગ્લાડનું ભલું થાય તે દૃષ્ટિથી તે કામ કરે. માત્ર હિંદીનું ભલું થાય એ દૃષ્ટિથી તે કામ કરી શકે નહિ

પહેલાં હિંદુસ્થાન ઉપર જ્યારે પરદેશી રાજાઓ ચઢાઈ કરતા ત્યારે એક વાગ ધન લઈને જતા ગહેતા અથવા મોગલોની માફક કાયમને માટે અહીં રહેતા અગ્રેજી રાજ્યમાં તો ૬૦ વર્ષ અનેક માણસ અનેક

રીતે ધન લઈ જાય છે, તેથી દુઝાળ માટે પણ સંશ્લેષ રહી શકતો નથી.

પરદેશી રાજ્ય પોતાની આસુરી શક્તિથી રાજ્ય કરે છે તેથી તે શક્તિની અમરથી પરત્ર પ્રજા વધારે પરત્ર બને છે તે પ્રજામાં હિંમત, આત્મભાગ, સ્વભાન વગેરે આવતા નથી, તેથી હિંદનો ઇંગ્લાંડ સાથેનો સબધ હિંદની મરજી પ્રમાણે થવો જોઈએ, ઇંગ્લાંડ તરફથી ફરજિયાત હોવો જોઈએ નહિ.

ઉપર કહ્યું તેમ મોટા રાજ્યમાં ગરીબ માણસ તરફ પૂરતું ધ્યાન રહેતું નથી અમેરિકા નાના નાના રાજ્યોનું બનેલું હોવાથી ત્યાં લોકોના લાભ મારી રીતે જળવાય છે દરેક લડાઈમાં કોઈ મોટું રાજ્ય નાનું થાય છે અને કોઈ નાનું રાજ્ય મોટું થાય છે લગભગ દરેક લડાઈમાં ઇંગ્લાંડે પોતાની સત્તા વધારવાની મહેનત કરી છે અને તેને પરિણામે તેનું ગભ્ય એટલું વધી ગયું છે કે તેની પાર્લામેન્ટની સત્તા તેની ઉપર રહી શકતી નથી અતે કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આયર્લેન્ડ જેવા તેના રાજ્યના બહારના લાગ લગભગ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા છે એક રીતે તેનાથી પૃથ્વીમાં વધારે શાંતિ રહેશે મોટું રાજ્ય નાનાને દબાવે, પણ ન્યાય ધણી નાના રાજ્ય હોય ત્યાં કોઈ જળવાનની ખીંક ગંહેલી નથી અંગ્રેજ સામ્રાજ્યના આ પ્રમાણે લાગ થયા પછી માત્ર રૂશિયાનું એક મોટું રાજ્ય રહેશે તે જો બીજા દેશોને ડરાવશે તો એક બીજું લડાઈ એશિયામાં થયા વગર રહેશે નહિ.

તે લડાઈ વખતે જો અંગ્રેજો નીતિથી ચાલતા હશે તો ખીજા દેશો તેને મદદ કરશે અને ડોશિયાના નાના ભાગ થશે, અને જો અંગ્રેજો રાજ્ય અનીતિથી ચાલતું હશે, એશિયાના મુખ્ય ભાગ હિંદનો અસતોષ ચાલુ હશે તો તેને ડોશ મદદ કરશે નહિ, અંગ્રેજો રાજ્યની પડતી આવશે અને પૃથ્વી ઉપર કાંઈક નવી જાતની વ્યવસ્થા થશે. હિંદુસ્થાનની અમલકારની ચળવળથી અંગ્રેજો રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ઘણી ઓછી થઈ છે અને જો તે રાજ્ય વખતસર ચેતશે નહિ તો અંગ્રેજો, સંસ્કૃતિનો સૂર્ય ઇંગ્લાંડમાં આથમશે આજકાલ વધતી જતી સાયન્સની શોધખોળથી મળેલ હવાઈ વિમાનરૂપ નવા હથિયાળથી ખીજા દેશો ઇંગ્લાંડનો ટાપુ સહેલાઈથી છૂટી શકશે ઇંગ્લાંડનો ખયાલ તેની ગજનીતિમાં છે તેનો સ્વાર્થ જ્યારે હલ ઓળંગી જશે ત્યારે તે ચોતાતું ફળ ઉત્પન્ન કરશે

પણ હિંદના સ્વરાજ્યનો આધાર ખીજાની નખખાઈ ઉપર રહી શકે નહિ લોકોએ પોતે પોતાનો ગરતો કરવો જોઈએ તેનું નામજ સ્વરાજ્ય છે કામ અઘરું છે તેનું કાળજી હિંદની વિઘાટનામાં ધર્મને આગળ રાખેલ છે હિંદના સાગમાં સાગ માણસો ગજદારી ક્ષેત્રમાં જતા નથી, પણ મોક્ષનો માર્ગ લે છે, તેથી ગજદારી જીવનમાં કાંઈક અંશે સાગ માણસની ખોટ લાગ્યા કરે છે ધર્મ તરફ ખેદરકાર રહીને અહીંની પ્રજા સ્વરાજ્ય લઈ શકે તેમ નથી, કાળજી તેમ કરવાથી માણસનો સ્વભાવ પણ જેવો બને છે અને જ્યાં માણસ પણ જેવા થાય ત્યાં

સ્વગત્ય મળે તે નવ જાન્ય કહેવાય નહિ.

એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાતું કે, હિંદુમાં કુશળ ગજનીતિત્ત માણસો નથી એવા ઘણા નાણસો છે કે જે ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન કે તા. પણ ચલી જાય આવા પુરુષો દેશી ગજ્યોમાં દિવાનોની પદવી ભોગવે છે, અને કાઉન્સીલના મેમ્બરોમાં પણ ડેટવાક સાત બુદ્ધિશાળી માણસો ભેળામાં આવે છે.

તેથી હિંદુના સ્વજન્યમાં માત્ર વ્યાવહારિક લાભ ભેળાના નથી માત્ર પૈસો વધે એજ સ્વગત્યનો હેતુ હોવો ન જોઈએ દેશમાં માત્ર પૈસોજ વધાવો હોય તો દરેક માણસે દેશના લાભ માટે લડાઈમાં ઉતરવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ, વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની છૂટ આપવી જોઈએ, સ્ત્રીઓને લડાઈના સાધન બનાવવાનું કામ શી ખવડું જોઈએ, મોક્ષની વાત કરે તેનો દડ કાઢવો જોઈએ, બીજાના દેશો વૂટી આવે તેને ઇનામ દેવું જોઈએ ન્યુસપેપરોને પૈસાની મદ આપી, લૂટને પુરુષાર્થના રૂપમાં લોકો મંજૂરે તેવા લખાણ આપવા જોઈએ.

પણ આવી રીતે લાભ મળે તો હિંદુની પ્રજા લઈ શકશે નહિ તેનું કાનુ હિંદુમાં ધર્મ અને નીતિનું સાક્ષ જોઈ છે, તેથી હિંદુના સ્વરાજ્યના વિચારમાં વ્યાવહારિક લાભ સાથે પારમાર્થિક લાભ પણ જોવો જોઈએ.

પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી જ્યારે સ્વરાજ્યનો વિચાર થાય ત્યારે નીતિને રસ્તે દેશમાં ધન વધે તેમ કરવું જોઈએ. પ્રજાના અસુકે ભાગનેજ વડાઈમાં જવાની ફરજ પાડવા

માં આવે અને જેને પ્રભુની ભક્તિ કરવી હોય, વૈરોગ્ય રાખી જ્ઞાન લેવું હોય, આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો હોય તેમને તેમની મરણ પ્રમાણે ચાલવાની છૂટ જોઈએ.

ધાર્મિક સ્વરાજ્યમાં નીતિ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા થાય છે. ધર્મવૃત્તિમાં સંમ-ભાવ રહે છે, સમભાવથી જીવનમાં નવો આદર્શ આવે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ હમણાં થોડો વખત થયાં એવી સલાહ થઈ છે કે, યુદ્ધ કરવું તે માણસનો હલકો સ્વ-ભાવ છે, તેથી યુદ્ધ રાજનીતિમાંથી રદ કરવું જોઈએ. એટલે કે રાજતંત્ર એવી રીતે ચલાવવું કે દેશ દેશ વચ્ચે યુદ્ધ થાય નહિ. એવા પ્રસંગ આવે તો અટકાવવા અ-થવા તેનો ખીજી રીતે નિર્ણય લાવવો જોઈએ. કોઈ દેશને અન્યાય આપવો નહિ. આ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં પણ જીવનનો આદર્શ અને સ્વરાજ્યનો હેતુ ફરવા લાગ્યા છે. પ્રભુની ઘટનામાં આવા ફેરફારમાં ગર્ભિત સંકેત રહેલા હોય છે કે જે ઉતાવળથી વિચાર કરનાર માણસ એકદમ સમજી શકતા નથી.

એવાજ ફેરફાર કાંઈક અંશે એશિયામાં 'થવા લાગ્યા છે. ધર્મથી દાખલ થયેલ કેટલીક ખોટી રૂઢિઓ તુર્કસ્તાનમાં નાબુદ થઈ છે. હિંદમાં પણ ધર્મમાંથી ખોટા રિવાજ નાબુદ કરવા 'હિંદુ મહાસલા' અને મુસલમાનની 'તન્ઝીમ' જન્મેલ છે.

પણ માત્ર સંખ્યા વધારવાથી સંઘર્ષણ વધે નહિ, હિંદુ ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મમાં જે સારા સંસ્કાર

છે, તે પ્રગટ કરવા જોઈએ માત્ર આર્થિક ઉન્નતિ તરફ જ
ધાર્મિક સ્થાને લક્ષ્ય ગણવું જોઈએ નહિ

આર્થિક ઉન્નતિની જરૂર છે, પણ તેની સાથે
મનુષ્યજીવનનો વિકાસ થાય એવા બીજા ઉચા આદર્શ
ભૂલવા જોઈએ નહિ

ઉત્તમ વિચારથી ઉત્તમ જીવન મળી શકશે આપણા
ખ્યાલમાં ન હોય તે દિશામાંથી મદદ આવશે. હાલની
જાગૃતિમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા છે, તે જે આપે તે ખુશીથી
સ્વીકારવું, કારણ કે તે ભૂલ કંઈ તેવા નથી. બીજા દેશોના
રાજધર્મ અહીં કામ આવી શકે તેમ નથી કોઈ પણ
એક દેશની પ્રજા બીજા દેશની પ્રજા ઉપર લાભો વખત
રાખ્ય કરી શકી નથી આ પૃથ્વી ઉપર જેટલા રાજ્યો
આવ્યા અને ગયા તેનો વિચાર કરો એક માણસ બીજાને
ગાળ આપે અને તેને અસહ્ય થાય તો આપનારને
લાગે છે જે પશ્ચેથી પ્રજાના હુકિયારની અસર આપણને
ન લાગે તો તે હુકિયાર તેમને વાગશે જે શક્તિથી
અગ્રેજી પ્રજાએ અહીં મતભેદ દાખલ કર્યા છે તે શક્તિ
થી તેમના ગત્યના બીજા લાગમાં જોટલે કેનેડા, આફ્રિકા
અને ઑસ્ટ્રેલીયામાં મતભેદ થવા લાગ્યા છે, તે પ્રદેશો
ઇંગ્લાંડથી સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા છે અને ઇંગ્લાંડનું ભવિ
ષ્યમાં શું થશે તે હવે કંઈપી શકાય તેવી વાત છે એ
નાના ટાપુની મુફકેલીઓ દિવને દિવને વધતી જાય છે
તેઓએ પોતાની રાજનીતિથી પોતાની મુફકેલીઓ ઉભી
કરી છે આખી પ્રજાને ભગવાન વગરની કરી છે જેમ

લવિનિર્માણ આશ્રય ન લેનારે માણસ અધીર્મતિએ પહોંચે છે તેવી દશા યાં થાય-તો નવાઈ નથી. યૂરોપની મુશ્કેલીઓ, એશિયાની ચઢતી બતાવે છે. એશિયાને સફેદ આમડીના લોકોથી ભરવાની રાજનીતિએ દેવાળું કાઢ્યું છે; પણ અહીંના ઉદ્ધાર માટે માત્ર ઋષિમુનિઓએ ભૂતકાળમાં રચેલ શાસ્ત્રો જોઈ સંતોષ માનવાનો નથી. નવા ઋષિ અને મુનિઓની જરૂર છે અને તેમણે નવા સંલોગો માટે તેજ હેતુ સિદ્ધ કરવા નવાં શાસ્ત્રો લખવાં પડશે, નાની નાતો લાંગવી જોઈશે, ધર્મની ખોટી રૂઢિઓ તોડવી પડશે, સ્ત્રીઓમાં નવું જીવન દાખલ કરવું પડશે, જે જેથી તે જીવન ગર્ભમાં આવે; અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવી પડશે, બધું અભિમાન છોડવું પડશે, જીવનમાં પ્રેમ લાવવો પડશે. જેને સ્વરાજ્ય જોઈએ તે શૂદ્રોના જીવન તરફ યેદરકાર રહી શકે નહિ; તેમને પણ તેમનું જીવન સુધારવા માટે પૂરતી સગવડ મળવી જોઈએ. તેમને આત્મા, બીજા આત્માથી જુદો નથી. ન્યાય અને પ્રેમથી ખરું સ્વરાજ્ય મળશે. પ્રભુની શક્તિએ આ દેશને જાગ્રત કર્યો છે, તે શક્તિ અહીંના લોકોને ચલાવશે, લોકો તે સમજી શકશે નહિ; પણ આ દેશનું સાચું લવિન્ય તૈયાર છે તે વાત સમજી, સ્વીકારીને અમલમાં લાવવી જોઈએ.

કાળના ધર્મ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં અર્થની તંગી દૂર કરવી એજ જીવનના આદર્શતરીકે ઘણું ઠેકાણું મનાય છે. તે આદર્શ સિદ્ધ થાય એટલી સ્વતંત્રતા મળે તેને વર્તમાનકાળનું સ્વરાજ્ય કહી શકાય.

બધા પ્રકારથી મનુષ્યજીવન નિત્ય સુધરે તેને નિત્યસ્વરાજ્ય કહી શકાય. માત્ર પૈસાથી બધું જીવન સુધરતું નથી. ઉલટું ઘણી જગ્યાએ જ્યાં પૈસો વધારે હોય છે અને તેના પ્રમાણમાં સારા સંસ્કાર હોતા નથી ત્યાં પૈસો માણસનો સ્વભાવ બગાડવાનું સાધન બને છે તેથી અર્થપ્રાપ્તિ કરતાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ સ્વરાજ્ય માટે વધારે ઉપયોગી માનવી જોઈએ. જ્યાંસુધી અંગ્રેજ જેવી ધનવાન પ્રજાને માત્ર ધનનો લોભ છે અને અહીંની પ્રજા ધન ઉત્પન્ન કરી આપે છે ત્યાંસુધી અહીંની પ્રજાને અંગ્રેજી રાજ્ય તરફથી પૂરતી કેળવણી મળશે નહિ; કારણ કે કેળવાયેલ પ્રજા પોતાના હક્ક બરાબર સમજે છે. હિંદના સ્વરાજ્યમાં ફરજિયાત મફત કેળવણી દરેક ગામડે શરૂ કરવી જોઈએ, કે જેથી લોકો સાફ-ખોટું સમજી શકે, પોતાના વખતનો સદુપયોગ કરી શકે, નિડર થાય, પોતાના ગુજરાનનું સાધન કરી લે અને સમાજમાં નવું ચેતન લાવે.

મુખ્ય વાત સમજવાની એ છે કે, બધાને સમાન હક્ક મળે એવી સમાજ જાનાવવા કરતાં ગુણકર્મ પ્રમાણે સમાજની વ્યવસ્થા થાય તો વધારે સાફ. જેઓ વિદ્યા આપી શકે તેવા હોય તેમને લડવાનું કામ સોંપવું જોઈએ નહિ. ૧૯૧૪-૧૭ની યુરોપની લડાઈમાં જ્યારે જર્મન પ્રોફેસર ઇન્સ્ટીનને લશ્કરની ભરતીમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને જર્મન કેસરને તેની ખબર પડી ત્યારે તેણે તરતજ હુકમ કાઢ્યો કે “પ્રો. ઇન્સ્ટીનને લશ્કરમાંથી

રજા આપો, અને તેને ૪૫૦૦ માર્કનું વર્ષાસન બાંધી આપી તેને તેની શોધ કરવા દો.” આ પુરુષે એટલી શોધ કરી છે કે હજીસુધી યુરોપમાં તેના જેવી શોધ સત્યન્સમાં કોઈએ કરી નથી. તે વિષે પાંચમા પ્રકરણમાં વધારે લખેલ છે. જેઓ રાજસી વૃત્તિવાળા હોય તેમને રાજ્ય કરવાનું કામ સોંપવું જોઈએ. સારિવક વૃત્તિવાળા સલાહ આપી શકે. વેપાર કરી શકે તેને તે કામ આપવું જોઈએ અને મજૂરીજ કરી શકે તેમને મજૂરીનું કામ આપવું જોઈએ. કોઈએ જોમ ન માનવું જોઈએ કે, પોતાનું જ કામ સાફ અને બીજાનું ખરાબ છે. મિસિસ સરોજની નાઈકુ જેવી અને મિસિસ બેસન્ટ જેવી અદ્ભુત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓને આપો દિવસ રંટિયો આપવો જોઈએ નહિ. તેવી સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓનું જીવન સુધારવા માટે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તે બાબત પણ સ્વરાજ્યમાં ચોછી ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાથી સમાજ સુધરે છે અને રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સારી ચાલે છે. તેથીજ વૈદિક કાળમાં જ્ઞાની પુરુષોને લિક્ષા માગવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી, કે જેથી તેઓને જ્ઞાન માટે પૂરતી કુરસદ રહે અને તે જ્ઞાન બીજાને આપી શકે; અને લોકો પણ વિદ્વાન સંન્યાસીઓની તન, મન અને ધનથી સેવા કરતા. વિદ્યાની કિંમત આખ્યા વગર વિદ્યા મળશે નહિ. ખરા સ્વરાજ્યમાં બધા પ્રકારના માણસ જોઈએ. જ્ઞાન આપનાર, રાજ્ય કરનાર, રાજ્ય નલાવવા માટે પૈસા

આપનાર અને સેવા કરનાર પણ ગહેવા જોઈએ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં એવું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ કે જેનાથી માણસ પોતે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે, ખીજઓને સારા વિચાર આપી શકે, પોતે પોતાનો ગુરુ ઘડી શકે, જોડે રસ્તે દોરવાય નહિ, પોતાના સ્વભાવ ઉપર સયમ રાખે, મુશ્કેલીમાં ગલગય નહિ અને નવો રસ્તો કઢી શકે ખરા સ્વરાજ્યમાં દેશના મોટા ભાગમાં રહેતા ગરીબ લોકોમાં ધન વધવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાકળા તે કરતા પણ વધારે વધવી જોઈએ વિદ્યાકળા પણ એવા પ્રકારની જોઈએ કે જેથી માણસ પોતાના આત્માને ઓળખી તેની શક્તિનો અનુભવ લઈ શકે, તેના આનંદમાં મસ્ત રહી શકે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં કહેલું છે કે --

શ્રેયાન્ દ્રવ્ય મયાધ્યાત્મ જ્ઞાનયજ્ઞ. પરતપ ।

હે અર્જુન! દ્રવ્ય વગેરે યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે

આત્મજ્ઞાનની જરૂર ન હોય તો અગ્રેજી ધોરતે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં હુરકત નથી આત્મજ્ઞાન માટે સર્વશુણી જરૂર છે અને સર્વશુણ રજ્જેશુણને દાખ્યા વગર ઉત્પન્ન થતો નથી જે જ્ઞાન શાત મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન ઇચ્છા અને રાગદ્વેષવાળા મનમાં ઉત્પન્ન થતું નથી રજ્જેશુણમાં એક એ લાસ છે કે, તે તમોશુણી સ્વભાવને સુધારે છે, પણ એક એવો દુર્ગુણ છે કે તે સાચા જ્ઞાનને અટકાવે છે, તેથી હાલના પ્રવૃત્તિમય રજ્જેશુણી પાતાવરણમાં હવકા લોકોનું જીવન

વધારે સાફ થવાનો અંશવ છે; પણ તે વાતાવરણ વિદ્વા-
નોને આત્મવિકાસમાં વિવરણ છે; તેથીજ એમ કહેવાય
છે કે, આ કાળમાં મોક્ષ મળવો દુર્લભ છે. હાલ જ્ઞાનની
કિંમત નથી. પૈસાની અને કર્મની કિંમત છે; છતાં
કર્મમાં ઘણું ઠેકાણું નિષ્કળતા જોવામાં આવે છે તેનું
કારણ તે કર્મ જ્ઞાનવગરનું હોય છે. જ્ઞાની માણસ કર્મ
કેમ કરવું તે જાણે છે, તેનો રસ્તો જાતાવી શકે છે.
પોતે ક્રિયામાં આસક્ત ન હોવાથી ઘણાં કર્મ કરતો
નથી, છતાં તેના થોડા કર્મનું પરિણામ ઘણું આવે છે.

ખરું સ્વરાજ્ય તેજ કહેવાય કે જેમાં રાજાને
રાજ્ય કરવામાં કાંઈ મહેનત પડે નહિ, જ્યાં લોકો
પોતાના ધર્મ સમજી પોતાનું જીવન પોતાની મેળે
સુધારતા રહે, જ્યાં જ્ઞાન એટલું ફેલાયેલ હોય કે
ગમે તેવા પ્રસંગમાં સાચું શું, ખોટું શું, એ ફરક
માણસ સમજી શકે; બીજાને દુઃખી કર્યા વગર પોતે
સુખ લઈ શકે અથવા પોતે દુઃખી થાય તોપણ બીજાને
સુખી જોઈ પોતાને સુખી માને. આવા સંજોગોમાં
જનક જેવા જ્ઞાની રાજ્ય કરી શકતા. આવા સ્વરાજ્ય
માટે દેવવણીમાં માટે ફેરફાર થવો જોઈએ. પહેલાં
તો રાજાઓએજ અથવા તેમના નોકરોએજ પ્રમાણિકતા
અને પ્રેમનાં દૃષ્ટાંત દેખાડવાં જોઈએ કે જેની પ્રજા
ઉપર અસર થાય. લોકો એટલા સુધરવા જોઈએ કે
તેમના ઉપર રાજ્ય કરવાની જરૂરજ લાગે નહિ, અને
તેથી બહુજ થોડા ખર્ચે રાજ્ય કરી શકાય. મોટા

લક્ષકરની જરૂર નહિ અને તેથી તેમથી જે પૈસા
 બચે તે લોકોને જ્ઞાન આપવામા ખર્ચાય ખરા મુધારા
 આવી રીત થાય મુધારાને નામે કમીશન નીમાય,
 કમીશનના મેમ્બરો માત્ર કાયદા વધારે, લોકોની માગ
 છીએ સમજવા પ્રયત્ન ન કરે, અથવા માત્ર સ્વાર્થનોજ
 વિચાર કરે ત્યા ખરા મુધારાની આશા રાખી ન શકાય
 સાયન્સની નવી નવી શોધથી પૃથ્વીના બધા દેશો બહુ
 નજીક આવતા જાય છે, અતર ઓછુ થતું જાય છે અને
 થોડા વર્ષમા એવો વખત આવશે કે જ્યારે બધા દેશો
 એક દેશરૂપ થઇ જશે તે વખતે જુના કાયદા અને
 રાજ્યની જૂની પદ્ધતિઓ કામ લાગશે નહિ અને યુના
 ઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાની માફક કદાચ પૃથ્વીનું
 સમુદાય રાજ્ય ઉભું કરવાનો પ્રસંગ આવે એશિયા
 અને યુરોપ વચ્ચે લગભગ તો રાફ થઇ ગયો
 છે આવા ચિહ્નો નવું જ જીવન ઉત્પન્ન થવાની તૈયારી
 બતાવે છે હરીફાઈની જગ્યાએ સહકાર ઉત્પન્ન થઇ
 શકે, પણ તે પહેલા પ્રજામા જ્ઞાન ફેલાવવું જોઈએ

હાલના સંજોગોમા મુડીવાળા અને મજુરીવાળા
 પોતપોતાના સ્વાર્થમા ખડેલા છે તેને અગે હરીફાઈ
 વધી ગઇ છે અને ઘણા લોકોને દુખી કરી થોડા
 લોકો સુખી થવા મથે છે તેના પરિણામમા નીતિ
 અને વિદ્યા જતી રહે છે મુડીવાળા અને મજુરીવાળાનો
 ઝગડો ત્યારેજ મટશે કે જ્યારે જન્મેમા સેવાભાવ
 આવશે તે સિવાય લડાઈ બધ થશે નહિ અને સુલેહ

થીંગડાથીજ-એટલે શુદ્ધ કરારનામાથીજ થોડો વખત નભશે, શાંતિ નિત્ય રહેશે નહિ. બ્યારે સેવાભાવ ઉત્પન્ન થશે, બ્યારે બન્ને એકબીજાના હિતનોજ વિચાર કરશે, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર નવું સ્વર્ગ આવશે. તે સ્વર્ગમાં બધા માણસો બધા માટે બધું આપશે, કારણ કે સૌનું જીવન પ્રેમ અને નીતિથી ચાલશે ગરીબાઈ માણસે ઉત્પન્ન કરેલી છે. જેને ભગવાનમા શ્રદ્ધા છે તેને બધું મળે છે. જેઓ નિરાધાર છે તેના આધાર ભગવાન છે તે આપણને મદદ કરે, આપણે બીજાને મદદ કરીએ અને બીજા તેની અને સૌની સેવા કરે એટલે સાચો સપ જામે અને જીવન એકસૂત્ર થાય.

પણ બ્યાંસુધી આવો સહકાર ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી હરીશાઈ ચાલવાની અને તેને અગે અશાંતિ પણ રહેવાની તેના સંલોગોમા શસ્ત્રહીન પ્રજાને માટે અસહકાર એ એક પ્રકારનો તાત્કાલિક ઉપાય છે; પણ માત્ર અસહકારથી ખરું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ તેનાથી સુડીવાળાની બુદ્ધિમાં ફેરફાર થશે અને તે પછી બન્ને વચ્ચે સહકાર કરવો થઈશે તે સહકારથી ધર્મ નામનો પુરુષાર્થ ઉત્પન્ન થશે સુધારા કરવામા માત્ર વર્તમાન કાળનોજ વિચાર કરવાનો નથી મનુષ્યજીવન નિરંતર સુધરતું રહે તેવી રાજ્યપદ્ધતિ હોય તે સ્વરાજ્ય કહી શકાય-એટલે કે કોઈ જીવને દેશાભિમાન છોડી પ્રભુભાવ પ્રાપ્ત કરવો હોય તોપણ તેમ કરવાની તેને પૂરી સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ. ૧૬૧૪-૧૭ ની લડાઈમાં યુરોપના

ઘણા વિદ્વાન માણસોની આહુતિ આપવી પડી હતી.

સ્વરાજ્ય માટે લોકમાન્ય તિલક મહારાજને આત્મ-સાક્ષાત્કારનો માર્ગ છોડવો પડ્યો હતો; પણ મહર્ષિ અરવિંદ ઘોષે, આત્મસાક્ષાત્કાર માટે રાજદ્વારી ચળવળ છોડી હતી, અને મહાત્મા ગાંધીજી રાજકીય ચળવળ-દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારની આશા રાખે છે.

આધ્યાત્મિક માણસ માણસના બનાવેલા કાયદા માનશે નહિ. તે માત્ર અંદરથી મળતા પ્રભુના આદેશ પ્રમાણે ચાલશે અને તે પ્રમાણે વર્તવાની તેને છૂટ જોઈએ. હાલની રાજ્યપદ્ધતિ એમ હુકમ કરે છે કે, મનુષ્યનું ગમે તે થાય પણ રાજ્યનું જાણું થવું જોઈએ; તેથી પ્રજા-તરીકે દરેક મનુષ્યે બધા સંજોગોમાં રાજ્યને તાબે રહેવું જોઈએ. ત્યાં એમ મનાય છે કે, પ્રજા કરતાં રાજ્ય વધારે મોટું છે. આ ભાવે વર્તમાનકાળમાં જોર ધર્યું છે. તે કહે છે કે, જીવે સમસ્ત સમાજના લાલ માટે પોતાના જીવનનો લોભ આપવો.

રાજ્યપદ્ધતિનો હેતુ શો છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એટલું તો જણાઈ આવે છે કે, વર્તમાન-કાળમાં બધા દેશના માણસોની પોતાના દેશપ્રત્યે લાગણી એટલા માટે રહે છે કે તેથી અર્થપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવે નહિ. તેથીજ પોતાના આર્થિક સ્વાર્થ માટે બીજા દેશોની પ્રજા ગરીબ થઈ જાય, ખોટા વ્યસનમાં પડે, તોપણ તેની દરકાર કરતા નથી.

નિશાળના વિદ્યાર્થીને ડગલો પહેરાવીને એમ કહેવું

કે, તારે આ ડગલા કરતા મોટા થવું નહિ એ મૂખાંઈ છે રાજનીતિ એવી ન જોઈએ કે, માણસના વિકાસને અટકાવે માણસમા ઉત્તમ ગુણ આવવા જોઈએ, સમાજજીવન પણ તે પ્રમાણે ફરવું જોઈએ અને રાજ્યપદ્ધતિ પણ તે પ્રમાણે ફરવી જોઈએ

પણ સાયન્સની શોધથી બધા દેશો એકબીજાની નજીક એટલા આવી ગયા છે કે તેઓની દાલિત રાજનીતિ ખુદ્દી થવા લાગી છે અર્થપ્રાપ્તિના મદદમા ઉછરેલ મુડીવાળાની સામે મજૂરીવાળા થયા છે અને તેની અસર બધા દેશોપર થવા લાગી છે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ સપથી રહેવાનો વખત નજીક આવી ગયો છે

પણ આ સપ બહારના સાધનથી નહીં તે માટે માણસનાં મન ફરવા જોઈએ માણસના મન ફર્યાવગર પ્રજાસઘ જેવી સંસ્થા પણ બહુ ઉપયોગી થઈ શકે નહિ. તેને માટે ધર્મ તરફ વૃત્તિ વળવી જોઈએ યુરોપમાં એક વખત પોપની સત્તા રાજ કરતા પણ વધારે હતી, પણ ધર્મના વિકાસ વાસ્તે અનુકૂળ સંયોગો ન હોવાથી તે સત્તા રાજ્યસત્તાથી દબાઈ ગઈ. આ પૃથ્વીના લોકોમા સંપ કરવા માટે ધર્મની ખાસ જરૂર રહેશે નવા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ હવે જૂના વાડા ચાલશે નહિ તે માટે કોઈ મહાન પુરુષમા દિવ્ય આત્મતેજ પહેલા આવવું જોઈએ કે જે તેજથી તેની છાપ પૃથ્વીના ઘણા માણસો ઉપર પડે અને તેમનાં દિલ વશ થાય

માત્ર લડાઈના બહારના સાધન બધ કરવાથી સપ થશે નહિ માણસના બનાવટી કાયદાથી સુનેહશાંતિ નહીં નહિ જૂદા જૂદા રાજ્યોના પ્રમુખોની ખુરશી ઉપર સ્થિતિ એટલે સત્યદ્રષ્ટા બેસવા જોઈએ તેની અસર થી માણસના વિચારોમાં ફેર પડવો જોઈએ જેમ જેમ માણસોના જીવનમાં નીતિ, ધર્મ વગેરે દાખવ થતા જાય, તેમ તેમ રાજ્ય કરવું બહુ સહેલું થતું જાય બાબત કાયદાથી મનુષ્યજીવન બહુ વ્યવસાયવાળું બને છે, અને વ્યવસાયવાળા જીવનમાં આત્મવિકાસ થતો નથી

જ્યાંસુધી માણસના મન સુધર્યા નથી, ત્યાંસુધી કાયદાની મદદથી સુનેહશાંતિ ગાંધવી પડશે તે કાયદા માં શુદ્ધ હેતુ હોવા જોઈએ અતે કાયદા રદ થવા જોઈએ મોટા દેશોના પ્રમાણમાં અમેરિકામાં નિ સ્વાર્થ બુદ્ધિ છે તેથી ૧૯૧૪-૧૭ ની લડાઈનો અંત તેની મદદથી આવ્યો હતો ભવિષ્યમાં પણ કદાચ તેની સલાહ વધારે ઉપયોગી થાય, કારણકે નિ સ્વાર્થી દેશ તરફ સૌને બાવ રહે છે પણ અમેરિકામાં પણ ધર્મના પૂરા ફળગા કુટયા નથી તેનું જીવન વ્યવસાયવાળું હોવાથી ત્યાં ઉત્તમ ભાવ મોટા પ્રમાણમાં ઉગતા નથી તેવા જીવનની અસર રાજ્યકર્તા ઉપર થાય છે, તેથી પ્રાદ્યલ્લના શુદ્ધ ધર્મો એટલે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, તપ, યોગ વગેરે ખીલતા નથી તેની જગ્યાએ વૈશ્ય અને ચૂદ્રના ધર્મોથી મુડીવાળા અને મજૂરીવાળાની બે નાતો ઉભી થયેલ છે આગવા કાળમાં વૈશ્ય અને ચૂદ્રની

વૃત્તિઓ બહુ જોર કરી શકતી નહોતી, કારણ કે પ્રજામાં
જ્ઞાની પુરુષોનું માન હતું

પૃથ્વીની શાંતિ માટે પ્રજાસંઘ સ્થાપેલ છે, પણ
તેના કાયદા પળાવવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નથી જો
બહાગના લડાઈના સાધનથી તે શક્તિ રાખે તો તેની
સત્તાથી કેટલાક દેશો એટલા દબાઈ જાય કે સ્વતંત્રતાને
સ્થાને નવી પગતંત્રતા ઉત્પન્ન થાય શાંતિમાં સુખ મળે
છે, પણ માત્ર ભૌતિક સુખથી પ્રજાને લાભ નથી હિંદમાં
જેમ અગ્રેજી રાજ્યથી શાંતિ મળી છે, તેમ તે શાંતિથી
બીજી કેટલીક હાનિ પણ થઈ છે તેના સંસ્કારની અમરથી
અહીંની સમાજવ્યવસ્થા અને તેમાં રહેલ કેટલીક સારી
પ્રજ્ઞાલિકા તૂટી ગઈ છે તેથી એક મોટા રાજ્ય કરતા
ઘણા નાના ગણ્યોનો સઘ આત્મોન્નતિમાં વધારે ઉપ
યોગી થઈ શકે હાલના સંજોગોમાં મોટા કુટુંબના
માણસોને આત્મવિકાસમાં બહુ વિઘ્ન નડે છે મોટા
કુટુંબમાં સામાન્ય જીવન બહુ હલકું રહે છે અને બધી
વ્યક્તિઓ વ્યવસાયવાળી રહે છે નાના કુટુંબમાં કેટલાક
મોટા કુટુંબના કાયદા નથી રહેતા, પણ તેમાં બુદ્ધિ
શાળી માણસો નીપજવાનો વધારે સંભવ છે પ્રાચીન
કાળમાં જ્યારે મોટા સંયુક્ત કુટુંબ હતા ત્યારે જીવન
વ્યવસાયવાળું નહોતું હાલના સંજોગોમાં નાના કુટુંબ
વધારે તેજસ્વી થઈ શકે છે તેજ પ્રમાણે નાના
રાજ્યોમાં રહેવ માણસો વધારે સારા થઈ શકશે,
તેથીજ પ્રાતોને સ્વરાજ્ય આપવાની પહેલી જરૂર છે

ઇંગ્લાંડની રાજ્યપદ્ધતિજ એવી છે કે, યુરોપમા કે એશિયામા કે આફ્રિકામા કોઈ મોટું રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય તો થવા ન દેવું આવી રાજનીતિ કદાચ નાના નાના રાજ્ય ભેગા કરવામા અતે બહુ ઉપયોગી થાય જેમ હિંદમા મોટા દેશી રાજ્યો હતા ત્યારે અશાંતિ રહ્યા કરતી હતી અને જ્યારે ઘણા નાના રાજ્યો થયા ત્યારે કોઈ પોતાનું માથું ઉચું કરી શકતું નથી અને તેથી સૌને એકસ પથી રહ્યા વગર ચાલતું નથી, તેવીજ રીતે આ પૃથ્વી ઉપર એમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના નાના રાજ્યોની માફક પૃથ્વીના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ થાય તો તે અસંભવિત નથી

અગ્રેજી રાજ્ય આખ્યા પહેલા ગામડાઓમા કેળવણીના બહુ સારા સાધન હતા ગામડાના માણસો ગામડાના શિક્ષકોને સાર માન આપતા અને શિક્ષકો પણ તેના બદલામા ખેડુતો પાસેથી અનાજ લેતા તેટલું અનાજ વધારે ઉત્પન્ન કરવામા તેમને કાંઈ મહેનત પડતી નહિ આ પ્રમાણે કેળવણી સસ્તી હતી હાલ શિક્ષકોને પગાર શેકડા રૂપિયામા આપવે પડે છે અને ગરીબ ખેડુતો પાસે ફાજલ રકમ રહેતી નથી, તેથી ખેડુતો પણ પોતાના છોકરોને કેળવણી આપતા નથી કમાણી અને કેળવણીના અભાવે ફેદલાક માણસો શહેરોમા વસવા લાગ્યા અને ગામડામા રહેવાના સાધન ઓછા થયા સાદું જીવન ગાળવાવાળા માણસોને હજી ગામડાની પડતર જમીનમાથી નિર્વાહ મળી શકે તેમ

છે; પણ દેળવણીનાં સાધન પાછાં ગામડાંમાં દાખલ થાય તો ગામડાં પાછાં સજીવન થવાનો સંભવ છે. વળી ગામડાંનું જીવન વધારે કુદરતી હોવાથી આધ્યાત્મિક જીવનને પોષણ આપે છે. શહેરોમાં નાટક, સીનેમા, ન્યુસપેપરો, મુંદર પોશાક વગેરે જોવામાં આવે છે; પણ આ વસ્તુઓ આધ્યાત્મિક જીવનને પોષણ આપતી નથી. ખરું સુખ નિરપેક્ષિત છે. જે સુખ માટે કોઈ વસ્તુની જરૂર ન રહે તે સ્વાભાવિક છે, નિત્ય છે; તે આત્મામાંથી મળે છે. સરકાર મિલકત ઉપર કર નાખી શકે છે, આત્મા ઉપર કર નાખી શકતી નથી.

આગળ જણાવ્યું તેમ માત્ર ગાહારની રચનાથી કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ. પૃથ્વીમાં માન્ય થાય એવો ધર્મ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ અને તેને જોર આપે તેવી એક અથવા વધારે વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. તેનાથી માણસ માણસ વચ્ચે પ્રીતિ થવી જોઈએ, ગદાને પ્રભુરૂપ જોવા જોઈએ, અહંકારી જીવન નખળું થવું જોઈએ, સેવાભાવ વિકાસ પામવો જોઈએ, છતાં વ્યક્તિના વિકાસને તે આડે આવવો જોઈએ નહિ; કારણકે માત્ર સેવાના વિચારથી પણ પૂર્ણતા મળતી નથી. માણસને જેમ અને તેમ ઉંચા સંસ્કાર અને તેની સાથે ઓછાં બંધન હોવાં જોઈએ. ત્યારેજ ખરું સ્વરાજ્ય શરૂ થશે.

કાંઈક અંશે ધર્મના સંસ્કાર જણાતા જાય છે. સો વર્ષ પહેલાંના જીવનમાં અને આજના જીવનમાં ફેર પડેલો છે, છતાં માણસનો મૂળ હોષ નાણુદ થયો નથી.

માણસમાથી અહંકાર ગયો નથી જેનામા સ્વદેશાલિમાન રહે છે તેનામા સમભાવ આવતો નથી, જેનામા સમભાવ આવતો નથી તેનામા બ્રાતૃભાવ આવતો નથી, બ્રાતૃભાવ વગર જગતમા શાંતિ રહેશે નહિ ખરા સ્વરાજ્યમા પ્રજામા સમભાવ અને બ્રાતૃભાવ આવવા જોઈએ ત્યારેજ માણસનો ચાતુર્ય જાગૃત થાય છે, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ આવે છે, સત્યયુગ શરૂ થાય છે ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય તોપણ આ આદર્શ જૂવવા જોઈએ નહિ, નહિતર ખરૂં સ્વરાજ્ય મળશે નહિ

આ ઉપરથી જોમ સમજવાનું નથી કે, જે માણસને પોતાના દેશનું અલિમાન ન હોય તે પોતાના દેશનું બહુ કરી શકે નહિ ખરી રીતે તો હિંદમા જે જે વખતે સારા સંસ્કાર ઉત્પન્ન થયા છે, જેનાથી માણસના જીવન સુધર્યા છે તે ફેરફાર નિરલિમાની પુરુષોએજ તે તે વખતે કરેલા છે નિર્લિમાની પુરુષોજ ખરા કર્મચોખી થઈ શકે છે મહાત્મા ગાંધીજીની મોટાઈ તેમની હીનતામા છે અંગ્રેજી નાજ્ય સામે થવામા તે અંગ્રેજી પ્રજા ઉપર પ્રેમ રાખી શકે છે અને તેથી બીકવગર લડી શકે છે બીક મૂકવાથી બ્યાવહારિક સ્વરાજ્ય મળે છે, અલિમાન મૂકવાથી પારમાર્થિક સ્વરાજ્ય મળે છે બીક અને અલિમાન મૂકવાથી ખરૂં સ્વરાજ્ય મળે છે તેમા સાહસ છે, જોખમ છે, પણ સાહસ અને જોખમને રસ્તેજ સુકિત છે

સ્વરાજ્ય માટે દરકે જાતની ચળવળમા ઐક્યની

બહુ જરૂર રહે છે. અસહકાર પણ ઐક્ય વિના અસર કરી શકતો નથી. ઐક્યની ઉપયોગિતા દેશના કેટલાક નેતાઓ પૂરી સમજતા નથી અને બહાર પત્રોમાં કેટલીક વાર એકબીજાના દોષ કાઢે છે, તેથી દુશ્મનોને નવું હથિયાર મળે છે. પરદેશ સાથે રાજનીતિની ચર્ચા થાય ત્યારે આ દેશના માણસોએ એકસંપથી એક અવાજ કાઢવો જોઈએ. અહીંના મતભેદ શત્રુઓને દેખાડવામાં લાલ નથી.

જ્યારે મતભેદ ઉત્પન્ન થાય એવા સંજોગો હોય ત્યારે દેશના નેતાઓએ, અભિમાન મૂકી એકબીજાને રૂબરૂ મળીને મતભેદ ઓછો કરવાની જરૂર છે. જ્યારે તેમનો મતભેદ બહાર પત્રોમાં આવે છે ત્યારે લોકોનાં મન પણ સ્થિર રહેતાં નથી. વળી સ્વરાજ્ય એ કંઈ ઝાઝ ઉપર ઉત્પન્ન થયેલ તૈયાર ફળ નથી. તે માટે સમાજમાં, કેળવણીમાં, વ્યવહારમાં, રીતસાતમાં વગેરે ઘણા પ્રકારે જીવન ફેરવવું જોઈએ. જે લોકોના હાથમાં સત્તા છે તે વિદ્યુત નાખ્યા કરે તોપણ તેની દરકાર કર્યા વગર આગળ વધવું જોઈએ. થોડાક સુધારા કરી નેતાઓની બુદ્ધિમાં ભેદ કરવો એ અગ્રજી રાજનીતિ છે. કોઈ પણ રીતે અહીં અંદર અંદર નેતાઓમાં ભેદ ન થાય એવી નીતિ અહીં રાખવી જોઈએ અને પ્રજાએ તે ભેદ ઉપર વધારે લક્ષ આપ્યા વગર અધિકાર પ્રમાણે સૌએ દેશસેવામાં પોતાનો ભાગ આપવો જોઈએ.

જ્યારે પ્રજામાં ડહાપણ આવે છે ત્યારે હાલ છે

તેવી રાજનીતિની જરૂર રહેતી નથી. ડાહ્યો માણસ પોતેજ રાજા છે. તેને પોતાના બચાવ માટે લશ્કરની જરૂર નથી, કારણકે તે બધાને ચાહે છે; તેને કોઇને લાંચ આપવાની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે તે ઓછા પરિચ્છેદથી રહી શકે છે; તેને અનુકૂળ સંબંધો જોઈતા નથી, કારણ કે તેને બધા સંબંધો અનુકૂળ છે; તેને લાયબ્રેરીની જરૂર નથી, કારણ કે તે સત્ય જાણે છે; તેને મંદિરની જરૂર નથી, કારણ કે પોતેજ મહાત્મા છે; તેને કાયદાની જરૂર નથી, કારણ કે તે પોતે કાયદા બનાવી શકે છે; તેને પૈસાની જરૂર નથી, કારણ કે તેનું જીવનજ કિંમતી છે; તેને રસ્તાની જરૂર નથી, કારણ કે તે જ્યાં જાય ત્યાં તેનું ઘર માને છે; તેને ખાસ અનુભવની જરૂર નથી, કારણ કે પરમાત્માની પ્રેરણા પોતામાંથી નીકળ્યા કરે છે; તેને મિત્રોની જરૂર નથી, કારણ કે તેના જીવનની મીઠી સુગંધથી ખીજ માણસ તેના તરફ આકર્ષાઈ આવે છે. જ્યારે આવા માણસો ધણી સંખ્યામાં તૈયાર થાય ત્યારે સ્વરાજ્યનો નવો અર્થ કરવો પડે. જે કાળે જે દેશમાં જેવા માણસો હોય ત્યારે ત્યાં તેવું રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં દરેક દેશમાં, દરેક કાળે થોડા ડાહ્યા માણસો જરૂર હોય છે અને તેઓની અસરથી સામાન્ય માણસનું જીવન સુધરે છે.

હાલ આ દેશમાં સ્વરાજ્યનો આદર્શ ખાસ કરીને ગરીબાઈ દૂર કરવામાં રહેલ છે. તે કામ પણ જરૂરનું છે. દેશમાં અતિશય ગરીબાઈ હોય ત્યારે પણ જીવનના

વિકાસમાં વિઘ્નો આવે છે; કારણ કે નબળા શરીર અને નબળા મનમાં શુદ્ધ આત્મા કામ કરી શકતો નથી, પણ ખરા સ્વરાજ્યમાં બધા પ્રકારનું જીવન સુધરવું જોઈએ, તેને માટે વેપારી બુદ્ધિવાળી રાજનીતિ અથવા મજૂર-વર્ગની બુદ્ધિવાળી રાજનીતિથીજ સુધારા કરવા ઠીક નથી. હાહા અને આત્મજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ થું કહે છે તે પણ સમજવું જોઈએ.

મોક્ષ અને સ્વરાજ્યનો રસ્તો લગભગ એકસરખો છે. જેમ મોક્ષ મેળવવા માટે, પોતાની પ્રકૃતિ અને ઇદ્રિયોની માગણીઓ સાથે અસહકાર કરવો પડે છે અને અસહકારથી તે સ્વભાવ તાળે થયા પછી જ્ઞાનથી અને પ્રેમથી બધા વિદોષી ભાવની એકસૂરતા કરવી પડે છે, તેવીજ રીતે સ્વરાજ્ય માટે પહેલાં હલકી રાજ-નીતિ સાથે અસહકાર કરવો પડે છે અને તે અસહકાર-થી જ્યારે રાજનીતિ દૂરે ત્યારે જ્ઞાનથી અને પ્રેમથી દેશના બધા વિદોષી ભાવની એકસૂરતા કરવી પડે છે. આવો સંપ પોતાના આત્મબળથી જે પુરુષ આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરી શકશે તે ભવિષ્યના સ્વરાજ્યમાં ગવર્નર-જનરલ અથવા વડા પ્રધાન થઈ શકશે. જે માણસોને આ પદવી જોઈતી હોય તેમણે આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. હિંદમાં ધર્મને નામે અને જ્ઞાતિને નામે ઘણા લેદ થઈ ગયા છે. તે દૂર કરી શકે તેવા પુરુષોની જરૂર છે. ત્યારેજ ખરું સ્વરાજ્ય મળશે; પણ આવો સંપ આત્મજ્ઞાનવિના નહીં મુશ્કેલ છે, તેથી લોકોએ આત્મ-

જ્ઞાની પુરુષોની સેવા કરી તેમની મંજૂઆ વધાવી લેઈએ. જેમ મોક્ષ માટે ઠેટલુંક દુખ લોગવવું પડે છે, ઠેટલુંક લેખમ ખેડવું પડે છે, ઠેટલુંક સાહસ કરવું પડે છે, તેમ સ્વસાધ્ય માટે પણ દુખ લોગવવું પડે છે, લેખમ ખેડવું પડે છે, સાહસ કરવું પડે છે. દુખ વગર મેળવેલું સુખ, સુખ આપતું નથી, લેખમ વગર માણસની શક્તિ વધતી નથી, સાહસ વગર અલભ્ય લાભ મળતો નથી.

પ્રકરણ ૫ મું-મોક્ષ

આત્મલાભાત્ પરો લાભો નાસ્તીતિ મુનયો વિદુઃ ।

“આત્મલાભથી વધારે મોટો લાભ નથી જોમ મુનિઓ જાણે છે.”

જોમ સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન મુશ્કેલ છે અને જેવી દૃષ્ટિથી તે પ્રશ્ન સામું જોઈએ છીએ તેવો તે દેખાય છે, તેમ મોક્ષનો પ્રશ્ન પણ મુશ્કેલ છે; અને જેવી દૃષ્ટિથી તે પ્રશ્ન સામું જોઈએ છીએ તેવો તે દેખાય છે. શબ્દના અર્થ પ્રમાણે મોક્ષ એટલે મુક્તિ અથવા છૂટવું. પ્રાણીમાત્રને સુખની ઈચ્છા હોવાથી બધા પ્રકારનાં દુઃખથી કાયમને માટે છૂટવું એવું નામ મુક્તિ અથવા મોક્ષ.

દુઃખથી કાયમને માટે છૂટી શકાય તોજ મોક્ષ-માટે પુરુષાર્થ કરવો જોગ્ય લાગે. આ બાબત મુક્ત પુરુષના ચેતાના અનુભવની હોવાથી જે પુરુષ મુક્ત હોય તેની દશા, જે માણસ મુક્ત ન હોય તે સમજી શકે નહિ. શ્રદ્ધા ઉપજવા માટે જે જે પુરુષો મુક્ત દશાને પામ્યા હોય તેમના અનુભવ સરખાવવા જોઈએ.

ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ પુરુષાર્થ પણ સુખને માટે કળ્યામા આવે છે, પણ તે સુખ કાયમ રહેતું નથી મોક્ષનુ સુખ મળવુ મુશ્કેલ છે, પણ મળે છે ત્યારે કાયમ રહે છે પુરુષાર્થના કળ્યામા આ પ્રમાણે દેર પડવાથી, મોક્ષ સુખ્ય પુરુષાર્થતરીકે મનાય છે મનુષ્યજન્મ એટલા માટે દુર્લભ મનાય છે કે તે જન્મમા પુરુષાર્થ કંઈ તો માણસ સુકત થઈ શકે છે તેથી પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય તોપણ ચોથા પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી શકે તે પુરુષોને હિંદમા ઘણું માન અપાય છે

અગ્રેણ દેળવણીમા ઉછરેલ જુવાનો એમ કહે છે કે, મોક્ષ માટે જે પ્રકારનો પ્રયત્ન થાય છે તે એક પ્રકારનુ અભિમાન છે પોતાના મોક્ષની એટલે સુખની ઇચ્છા કરવી તે કરતા પોતે કુખી થઈને બીજાને સુખ આપવુ એ અગ્રેણ દેળવણી પ્રમાણે વધારે સારૂ જીવન મનાય છે આ મતમા પણ બીજાને સુખ આપવાથી અતે પોતાને સુખ મળશે એવી ઇચ્છા તો રહેલી હોય છે અને સુખી રાખવાનુ કારણ પણ એ છે કે તેનાથી પોતાને સુખ મળે જે જે વસ્તુઓ પોતાને સુખ આપે તે પ્રિય લાગે છે આ દૃષ્ટિથી જોતા બીજાનુ સુખ ઇચ્છ નાર માણસ પણ ખરી રીતે પોતાનુ સુખ ઇચ્છે છે અને તેમા પણ એક પ્રકારનુ અભિમાન રહે છે

વળી અગ્રેણ દેળવણીના કળરૂપે જે સુખ મનાય છે તે સસારનુ સુખ છે તે સુખ છે, પણ અ

નિત્ય છે; તેથી ઘણા માણસનું લલુ ક્યું હોય તોપણ તે સુખ કાયમ રહેતું નથી.

એટલું ખરું છે કે, મોક્ષ માટે જે માણસ પુરુષાર્થ કરે છે તેને એકનેજ મોક્ષસુખનો લાભ મળે છે; પણ તે સુખ કાયમ રહેતું હોવાથી એક માણસને તો કાયમનું સુખ મળે છે. વળી તે માણસ બીજાને માટે મોક્ષનો રસ્તો બતાવતો બાય છે, તેથી બીજાને પણ આ મુશ્કેલ માર્ગ સરળ થાય છે.

પણ જે માણસ મોક્ષને માટે પુરુષાર્થ કરે છે તેને એકનેજ મોક્ષ મળે છે અને બીજા બંધનમાં રહે છે તે વાત પણ એક દૃષ્ટિથી સાચી નથી. ખરી રીતે બેતાં, માણસ માણસ વચ્ચેનો લેહ, માણસ અને બીજા જીવ વચ્ચેનો લેહ અને માણસ અને જગત વચ્ચેનો લેહ વાસ્તવિક નથી; માણસની દૃષ્ટિથી તે લેહ લાગે છે અને માણસની દૃષ્ટિ સાચી નથી. મુક્ત પુરુષ અલેહ જીવે છે અને અલેહલાવે રહે છે. તેથી જે પ્રશ્નો સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિથી મુશ્કેલ લાગે છે તે પ્રશ્નો મુક્ત પુરુષ જ્ઞાનથી સરળ માને છે; કારણ કે તે પ્રશ્નો ખોટી દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે.

હિંદની વિવાકળા પ્રમાણે ઘણા માણસને ઘણું સુખ આપવું તે સારું જીવન મનાતું નથી; પણ કાયમનું સુખ લેવું તે સારું જીવન મનાય છે તેથી તેની કિંમત ઘણી છે. અને તે સુખ લાયક માણસને મળે છે તેથી મોક્ષ એ પુરુષાર્થતરીકે મનાય છે.

ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર માણસો તાત્કાલિક ફળ માગે છે, તેનાથી સંતુષ્ટ રહે છે, તે લાંબા કાળનો કે ભવિષ્યનો વિચાર કરતા નથી જે માણસ મોક્ષનો યોગ્ય પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે હંમેશાં કાળનો વિચાર કરે છે. તે વિચાર માટે પૂરતો વખત લે છે અને તેને પરિણામે તે કાળને છોડે છે, મૃત્યુને પણ નીચે દાબી શકે છે.

એક મુશ્કેલી એવી નડે છે કે ઘણાને મોક્ષનો વિચાર આવ્યા પહેલાં પોતાનો સંસાર એટલે છોકરાં, સગા વગેરે વધી જાય છે, તેઓને પોતાની જવાબદારી એટલી બધી લાગે લાગે છે કે મોક્ષનો વિચાર પણ ફરી શકાતો નથી આ સંલોભોમા પણ દૃઢ માણસ તો પોતાનો રસ્તો કરી લે છે. સમજણ આવ્યા પછી છોકરાં વધે નહિ તેની સલાહ ગળે છે પોતાની સ્ત્રીને હંમેશાં બાંધ આપી એવી સુધારે છે કે તે વિઘ્નરૂપ થાય નહિ, દુરસ્સહનો વખત આન્મચિંતનમા ગાળે છે અને વ્યવહારમા જેટલા વખતની ખાસ જરૂર હોય તેટલો જ ગાળે છે આવા દૃઢ મનવાળા માણસની દૃઢતા આગળ તેના સંલોભો ફરી જાય છે, અને વહેલો કે મોડો તેનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના કુટુંબને પણ માગ સંસ્કાર આપતો જાય છે. જે માણસ પોતાના કુટુંબને વ્યાવહારિક લાભ આપે છે તે સમજે છે કે, હું માગ કુટુંબનું ભલું કરું છું, પણ આ સુખ લાગે વખત નભતું નથી, તેથી ઉલટું જે માણસ

મોતાના કુટુંબને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી શકે છે તે તેનું વધારે મહત્ત્વ કહે છે

આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુજ ન હોય તો જીવંતીના અત સુધી વ્યાવહારિક લાભ શોધવામા હરકત નથી, પણ આત્માને છોડી શકાય તેમ નથી શરીર છૂટે ત્યારે પણ આત્માનો મગ છૂટતો નથી તેથી તેની મિત્રતા રાખવી એ દરેક માણસની પહેલી ફરજ છે તે મિત્રતા કાયમ નભે છે જેમ બીજી ફરજોનો વિચાર કરવો પડે છે તેમ આ ફરજનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ

આત્મસાક્ષાત્કારમા શુભની જરૂર છે શુભ એવા જોઈએ કે જેને આત્માનો અનુભવ હોય, જે પ્રાણી માત્રને આત્મારૂપ જોતા હોય તેમની એવાથી તેમને પ્રસન્ન કરીને જે જ્ઞાન દેવાય તેનાથી શિષ્યનું ડાયાણુ થાય છે

તે ઉપરાંત આત્માથી માણસમા કાયમ ઉત્સાહ રહેવો જોઈએ ગમે તેવા વિધન આવે તોપણ નિરાશ થવું જોઈએ નહિ એમ સમજવું જોઈએ કે, મનુષ્ય જીવંતી એ એક પઝારનું સુદ્ધ છે તે સુદ્ધમા મોતાના સ્વભાવને જીતવાનો છે કોઈ વખતે હાર મળે તેવી કબાઈ જવાનું નથી હાત વખતે પણ બધા દોષને જીતનાર આત્મા તો હાજર હોય છે તે નિત્ય છે તેથી તેની મદદ નિગતર હાજર રહે છે જે માણસ આત્માને આહે છે તેને આત્મા આહે છે

આત્માના માર્ગમા જીવને એકવા આણવું પડે છે તેથી ઉત્સાહ મદ પડેનો ન જોઈએ અને શ્રદ્ધા દિન

પ્રતિદિન વધવી જોઇએ અનુભવી પુરુષોના વાક્યમા અને પોતાના ધર્મના શાસ્ત્રોમા શ્રદ્ધા જોઇએ શરૂઆતથી તર્ક કરવાથી નકામી મુશ્કેલી ઠી થાય છે કાર્થક જ્ઞાન મળ્યા પછી તર્ક કરવાથી ફાયદો થાય છે

કેટલાક તાર્કિક માણસ કહે છે કે, માણસ જેવો વિચાર કરે છે તેવો થઈ જાય છે તેથી તેને પોતાની કલ્પનાનુ સુખ માને છે, આત્મા કેાઇએ દીઠો નથી આ મતમા ચોખ્ખી સમજણ રહેલી હોતી નથી જે સુખ મળે તે કાયમ રહેતું હોય તો ઈચ્છવા જેવું છે કાળથી તેની પરીક્ષા કરવી જોઇએ વળી આત્મા બીજી વસ્તુઓની માફક દેખાય તેવો નથી, બીજી વસ્તુઓની માફક મેળવાય તેવો નથી, તેનો સ્વભાવ વિલક્ષણ છે

જૈન ધર્મમા કહે છે કે, જગતનો કોઈ કર્તા નથી, વૈષ્ણવ ધર્મવાળા કહે છે કે, જગતનો કર્તા છે બ્રહ્મા સાચા છે આત્માની ક્રિયા વિલક્ષણ છે માણસ જેમ પોતાના કર્મથી બધાય છે, તેમ પરમાત્મા પોતાના કર્મથી બધાતા નથી, તેથી તે કર્તા છતાં અકર્તા છે અકર્તા હોવાથી તેનો અનુભવ સામાન્ય જ્ઞાનથી થતો નથી બહારની ઇદ્રિયોના અનુભવમા તે આવતો નથી જે વૃત્તિ અતરાત્મા તરફ વળે છે, તેનાથી તે અનુભવમા આવે છે તેથી વૃત્તિઓને બહાર જવા દેવી જોઇએ નહિ

તે માટે શરીરના તમેશુણી ધર્મ, પ્રાણના રજેશુણી ધર્મ અને મનના સર્વશુણી ધર્મ છૂટવા જોઇએ

શરીરનું બડપણું, શકા, ભય, અવગણ, હઠ, દુદ્વેશ, આજ્ઞા, દેવ ફેવવાનો અણગમો વગેરે તમો ગુણી સ્વભાવ દૂર કરવા જોઈએ, કે જેથી આત્માનો આનંદ શુદ્ધ શરીરમાં રહી શકે

પ્રાણની ઇન્દ્રિય, વાસના, તેન્દ્રિ માગણી, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, સત્ય તરફ તિરસ્કાર વગેરે દૂર કરવાથી પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે તેમાં આત્માની શક્તિ આવી રહે છે

મનની કલ્પના, વિચાર, મત, આશ્રહ, પસંદગી, અભિમાન, હંસ વગેરે મૂકવાથી મન શુદ્ધ થાય છે અને શુદ્ધ મનમાં આત્માનું જ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે

જેમ જેમ આત્માનો આનંદ, આત્માની શક્તિ, આત્માનું જ્ઞાન પોતાની અંદર આવતા જાય, તેમ તેમ પોતાનો પ્રયત્ન જોઈ કરવો પોતાના પ્રયત્નની કાંઈ કિંમત નથી એમ સમજી આત્માનો અનુભવ વધારવો, પણ ત્યાંસુધી આત્માનો અનુભવ ન મળે ત્યાંસુધી ઉપર ઠહ્યા પ્રમાણે પોતાના દોષ દૂર કરવા જેટલો પ્રયત્ન સતત કરવો જોઈએ આ માર્ગ કર્મયોગીને માટે છે

ભક્તિયોગમાં કેટલાંએક ભક્ત પોતાની સાધના ઉપર આધાર મળે છે તે માળા, વ્રત, પૂજા, પાક, દર્શન, શ્રવણ, ધ્યાન, કીર્તન વગેરે કરે છે

આ સાધનો પણ એકનિષ્ઠા અને અનન્યભાવથી થાય તો સાધકને મનુષ્યભાવથી છોડાવી શકે છે મન એકાગ્ર કરવા માટે અને પ્રભુનો સમુણભાવે અનુભવ કરવા માટે

આ સાધનો ઉપયોગી છે. સામાન્ય રીતે પ્રભુ, મન અને ઇદ્રિયોથી થતી સાધનાથી અનુભવમાં આવતા નથી, પણ જ્યારે સાધકમાં અનન્યભાવ અથવા નિ સાધનભાવ આવે છે, જ્યારે તેને પ્રભુ સિવાય કંઈ જોઈતું નથી ત્યારે પ્રભુ પોતે કૃપાથી સગુણભાવ ધારણ કરે છે, કે જેથી સાધકના સગુણભાવને સંતોષ થાય અથવા ખીજી દૃષ્ટિથી એમ પણ કહી શકાય કે, ભક્ત ભગવાનને ઉત્પન્ન કરે છે. એમ કહેવાય છે કે, જે કૃષ્ણ ગોપીઓની સાથે રમ્યા હતા તે દેવકીજીના ગર્ભમાં જન્મ્યા ન હતા; પણ દરેક ગોપીના વિરહાશિમાથી દરેક ગોપી માટે એક એક કૃષ્ણ ઉત્પન્ન થયા હતા અને ગોપીઓને સર્વાત્મ ભાવ આપી ત્યાજ અતર્ધાન થયા હતા. આજ કારણને લઈને કેટલાક અનન્ય ભક્તોને હજી પણ રામ, કૃષ્ણ, કાઈરટ અને બુદ્ધના પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે અને તેઓ તેની સાથે વાત કરે છે.

જ્ઞાની પુરુષ ભગવાન પામે નવી દૃષ્ટિ માગે છે, કારણ કે માણસની દૃષ્ટિથી પ્રભુ દેખાતા નથી. ભક્ત પ્રભુને એમ કહે છે કે, હું મારી દૃષ્ટિથી તમને જોઈ શકું તેમ નથી, તેથી મારી દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય અને મારી વાણીથી વાત થઈ શકે એવું રૂપ તમે ધારણ કરો. બંનેના ભાવ સારા છે, કારણ કે પ્રભુ સર્વમય છે તેમજ સર્વથી અતીત છે. ખરો જ્ઞાની પુરુષ આત્માના અનુભવ સિવાય રહેતો નથી અને ખરો ભક્ત ભગવાન સિવાય કંઈ માગતો નથી. જ્ઞાનીનો અદ્વૈતભાવ તેજ

લક્ષ્મીના અનન્ય ભાવ છે. પુરાણોની ભાષા સમાધિ-
ભાષા છે એટલે પુરાણોમાં મુખ્યત્વે સમાધિના અનુભવ
આપેલા છે. તે દષ્ટિએ રાસલીલાના પ્રસંગ પણ સમાધિ-
માં મળતા આત્માના રસના અનુભવ સમજવામાં
ઉપયોગી થાય છે.

એ રસ જેમ જેમ મળે છે, તેમ તેમ તેની વધારે
અને વધારે ઇચ્છા થાય છે; અને જેમ જેમ વધારે
ઇચ્છા થાય છે તેમ તેમ પ્રભુ સાથે જીવ વધારે જોડાય
છે; અને જેમ જેમ જીવ વધારે જોડાય છે, તેમ તેમ
તેને લાગે છે કે આ રસની મધુરતા કહી શકાય તેવી
નથી અને માપી શકાય તેવી નથી. આ રસનો અનુભવ
સમાધિદશામાં રહે છે, એટલું જ નહિ પણ ટેવ પડ્યા
પછી વ્યુત્થાન દશામાં પણ રહે છે; કારણ કે પ્રભુ સર્વ
અવસ્થામાં હાજર હોય છે અને ટેવથી તે વાતનું
સતત સ્મરણ રહે છે. જે જગ્યાએ જે વખતે મનુષ્યની
પ્રકૃતિનું જોર રહે છે તે વખતે તે જગ્યાએ પ્રભુ હાજર
છતાં તેનો આનંદ મળતો નથી. જ્યારે પ્રભુ તરફ એકા-
ગ્રતા અને અનન્યભાવ દઢ થાય છે ત્યારે નવું સૌંદર્ય
દેખાય છે, નવો રસ અખંડ વહે છે. જ્યારે ભગવાન
ઉપર પહેલી ભક્તિ શરૂ થાય છે ત્યારે પણ એમ
સમજવું કે, ત્યાં પણ ભગવાનનો અનુબદ્ધ છે. બધી
ક્રિયા તેની શક્તિથી ચાલતી હોવાથી જ્યાંસુધી પ્રભુ
પ્રેમ ન કરે ત્યાંસુધી જીવ તે તરફ આકર્ષાતો નથી.
જશોદાજીએ શ્રીકૃષ્ણને બાંધવા માટે ઘરનાં બધાં દોરડાં

લેગાં કર્યાં પણ ત્યારે તે પૂર્ગ થયાં નહિ ત્યારે બાંધ-
નારની નિ.સાધનતા જોઇ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ઇચ્છાથી
બંધાયા, જે પરમાત્મા સાધન-સાધ્ય નથી તે આવી રીતે
કૃપાસાધ્ય બને છે.

આપણે જેવા દેખાઈએ છીએ તેથી ઘણા મોટા છીએ,
ખરા સ્વરૂપનો બહુ થોડો ભાગ માણસની દૃષ્ટિથી દેખાય
છે. કોઈ સાધુઓને વધારે ભાગ અનુભવમાં આવે છે અને
કોઈને ઓછો અનુભવમાં આવે છે; છતાં માણસને અનુ-
ભવ ઓછો કે વધારે થાય તેથી સ્વરૂપમાં એટલે મૂળ
વસ્તુમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી. એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો
બધું બધે વખતે હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુ તદ્દત નવી
બનતી નથી, માત્ર તેનાં રૂપ ફેરે છે. આ પૃથ્વી ઉત્પન્ન
થઈ તે પહેલાં પણ તેનાં પરમાણુ બીજા કોઈ સ્થિતિમાં
હતાં. જાડ પણ ઉગ્યા પહેલાં હવા, પાણી અને બીજા
હજુ. તે તરવો લેગા થઈ કાઈક થયું તેનું નામ જાડ
પડ્યું. પિતા પુત્રમાં વીર્યરૂપે રહે છે. બાપનું જે વીર્ય
પુત્રરૂપે પરિણામ પામે છે તે પોતે દેખાવમાં અદૃષ્ટ હોય
છે પણ તેમા શક્તિ બાપના જેટલીજ રહે છે. તે વીર્યથી
પુત્ર પિતા થાય છે. નામ અને રૂપ છોડી દઈએ તો
બધામાં એક જીવન લાગશે. તે જીવન વસ્તુસાધ્યી ઘાસરૂપે
પૃથ્વીમાંથી ફૂટી નીકળે છે, વનસ્પતિમાં પાંદડાં, ફૂલ,
ફળરૂપે વિકાસ પામે છે, સમુદ્રમાં મોબ્બરૂપે ઉછળે છે,
ભરતી અને ઝોટના દેખાવ સમુદ્રમાં બતાવે છે અને
જન્મ અને મરણના દેખાવ માણસના જીવનમાં બતાવે

છે. માણસનું શરીર જોરાકથી બંધાય છે, પણ માણસનું રૂપ ખાધેલા જોરાક પ્રમાણે બનતું નથી. તે રૂપ અંદરના આત્માના સ્વભાવની અસરથી બંધાય છે, પણ અને બાકનાં રૂપ પણ તેમની અંદર રહેલો આત્મા બાંધે છે. તેજ આત્મા માણસના વીર્યમાંથી માણસનું શરીર બનાવે છે. સાયન્સની નવી શોધથી મરુદ્ધીનાં ઇંડાં, ‘ઈન્ક્યુબેટર’ નામના સંચામાં ગરમી આપી સેવાય છે. તે સંચામાંથી જે બચ્ચાં નીકળે છે તે પણ ઉભાં રહી શકે છે, ઉઠી શકે છે, દાણા ચોળખી શકે છે. તે ઉપરથી જણાશે કે, તેનો આત્મા ગુપ્તપણે ત્યાં પણ કામ કરતો હોય છે. દરેક જાતનાં જીવ, જંતુ વગેરેમાં એજ નિયમ છે. જો કે માણસ ઘણે ભાગે પ્રકૃતિને વશ થઈ પોતાની ઇચ્છા વગર પણ જન્મમરણના ધર્મોમાં આવે છે તોપણ મહાપુરુષો પોતાની ઇચ્છાથી લોકના કલ્યાણ અર્થે જન્મ લઈ શકે છે અને તેથીજ તેમનું ‘કહેવું’ માનવું પડે છે. કેટલાંક બાળકોમાં પણ અસાધારણ શક્તિ દેખાય છે, તેથી વંશપરંપરા જે સ્વભાવ આવે છે અને વ્યક્તિગત જે સ્વભાવ આવે છે તેમાં ફેર ભાગે છે. આત્મવિકાસની દૃષ્ટિએ બાપ અને દીકરા વચ્ચે અથવા ભાઈ ભાઈના સ્વભાવ વચ્ચે કંઈ સંબંધ નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના પહેલા પુત્રનો સ્વભાવ મહાત્મા ગાંધીજીથી તદ્દન જૂદો છે અને મહાત્મા ગાંધીજીના બીજા ભાઈઓના સ્વભાવ પણ તેમનાથી જૂદા પ્રકારના હતા; છતાં કોઈ મહાપુરુષના જન્મ વખતે માબાપનાં શરીર

અને મન સારાં હોય તો તે ઓછી ઉપયોગી વાત નથી. તે છતાં, આત્માની કેટલીક અદ્ભુત શક્તિઓ માળખ તરફથી મળવાની જરૂર નથી જન્મ વખતે આજ્ઞા દેવ-ભાવનો અમુક સાગ જન્મે છે, શાક્રીનો સાગ જન્મ દેતો નથી, પણ તેની સાથે અવ્યક્તરૂપે રહે છે. તેથી જે માણસ આ નહિ જન્મેલા સાગ તરફ પોતાને ખુલ્લો રાખી તેની અસર લઈ શકે છે, તેને અદ્ભુત જ્ઞાન અને શક્તિ મળે છે. જનસમાજમાં જે માણસ મૂર્ખાતરીકે ખપતો હોય તે પણ જે આવી રીતે પોતાના આત્માની અસર લઈ શકે તો મહાત્મા થઈ શકે છે. જ્યારે આવી રીતે આત્માનો અસર કેઈ પણ શરીરમાં આવતો છે ત્યારે તે અસર પોતેજ પ્રમાણભૂત થાય છે. તેને પોતાની શક્તિ માટે, જ્ઞાન માટે, જ્ઞાન માટે બીજા કેઈ પ્રમાણની જરૂર નથી, છતાં આ સાવ બીજા એજ કોટીના મહાત્માઓ ઓળખી શકે છે. જે જ્ઞાન આવી રીતે મળી શકે છે, તે બીજા કેઈ રીતે મળી શકતું નથી આત્માના અનુભવ માટે બીજો કેઈ વસ્તો નથી. આત્મા પોતેજ પોતાને સમજાવે ત્યારે તેના સ્વરૂપની ખબર પડે છે ભગવાનના અવતાર, અને અવતાર જેવા પુરો મનુષ્યના જેવું શરીર ધાગ્યું કરે છે એજ આશ્ચર્યની વાત છે સ્વામી નામતીર્થે એક વખત કહ્યું હતું કે “હું જ્યારે કુરુક્ષેત્રમાં જોડ્યો ત્યારે મારું કહેલું દોઢો સમન્થા નડોતા, તેથી તેજ જાખવ ફરીથી કહેવા આવ્યો હું.”

સૂર્ય પૃથ્વી કરતાં લાખોગણો મોટો છે, છતાં જેટલે દૂર તારા છે તેટલે દૂરથી જોઈએ તો સૂર્ય પણ એક તારો લાગે, અને આપણી પૃથ્વી તો દેખાય નહિ; અથવા સોયની અણી જેટલી નાની લાગે. એટલી નાની જગ્યામાં આપણે પૃથ્વી ઉપર જે જોઈએ છીએ તે રહેલું દેખાય છે. અહીંથી સૂર્ય થાળી જેવડો દેખાય છે. તેમાં અતિશય ગરમી છતાં, અહીં તેનો તડકો આપણને મળે છે. તે તડકામાં સૂર્યના જેવોજ સ્વભાવ છે. તેની અસરથી માણસ, પશુ, પક્ષી વગેરે જીવે છે. તેને પૃથ્વી સાથે સંબંધ નથી સૂર્યમાં જઈને કંઈ રહી શકે નહિ, પણ અહીં તેનો સૂર્યરૂપે ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેવીજ રીતે અહીં જે આત્માનો અનુભવ થઈ શકે છે તે પરમાત્માનો અંશ છે. તેની સત્તાથી બધું ચાલે છે, પણ તે પોતે શરીર, પ્રાણ અને મનના ધર્મોથી બંધાતો નથી.

જેમ સૂર્યની ગરમીથી તેને ઢાંકનાર વાદળો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્માની શક્તિથી તેને ઢાંકનાર માયા ઉત્પન્ન થઈ છે; છતાં જેમ સૂર્ય પોતે પોતાને રચણે વગર ઢાંકાયેલ રહે છે, તેમ પરમાત્માને પોતાની માયાની અસર થતી નથી. તે સ્વપ્રકાશ ચૈતન્ય છે, આનંદરૂપ છે, તે પોતે પોતાની માયાનો આશ્રય ધાય છે અને પોતેજ પોતાની માયાનો વિષય ધાય છે. તેથીજ ન્યાં ભેદ નથી ત્યાં ભેદ દેખાય છે, નિરૂપાધિક તત્ત્વમાં ઉપાધિ દેખાય છે અને તે ઉપાધિમાં અંતઃકરણના ભેદ

પ્રમતે અનેકત્વ જણાય છે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જળમા પડ્યું હોય ત્યારે જો કે મૂળ સૂર્યને અસર થતી નથી છતાં જળમા પડેલું પ્રતિબિંબ જળના સ્વભાવ પ્રમાણે કપ વગેરેનો અનુભવ કરે છે તે પ્રમાણે અતઃકરણમા પડેલું ચૈતન્ય “હું કદં છું, લોગવું છું” એમ માને છે, તેથી જ્યારે તે અતઃકરણગત સ્વભાવથી બનેલ જીવ મૂળ બિંબરૂપ પરમાત્માને શરણે જાય છે, ત્યારે જેવો ભાવ તે ભગવાનને અર્પણ કરે છે તેવો તેને પાછો મળે છે, કારણ કે ભગવાનને કંઈ લાભની અપેક્ષા નથી તેથી જેમ દર્પણમા દેખાતા મોઢા ઉપર ચાદવો કરવો હોય તો ખરા મોઢા ઉપર કરવાથી દર્પણમા રહેલને થાય છે, તેમ જીવને જે લાભ ભેળેતો હોય તે ભગવાનને અર્પણ કરવાથી જીવને પાછો મળે છે, અને આવી રીતે તે લાભ પાછો મળે છે, એ ભગવાનની કૃપાનું પરિણામ છે અને જીવના પુરુષાર્થનું ફળ છે ભગવાનમા જે જે ધર્મ માનીએ તે જીવમા પાછા આવતા જણાય છે ભગવાનમા સર્વ પ્રકારના ધર્મ છે એમ માનવાથી જીવને પણ એવું લાગે છે કે, ચોતે સર્વરૂપ છે તેમા કાળનો નિયમ નથી બત્તી થાય અને અધારે જાય તેમ અજ્ઞાન જતું રહે છે, અને અજ્ઞાન જવાથી અજ્ઞાનનું કાર્ય પણ જતું રહે છે

હમી આત્માને દેશકળના સાવથી રહિત જુએ છે તે માને છે કે આત્મા સર્વત્ર છે, સર્વદા છે, નિત્ય આનંદરૂપ છે, એટલે આત્માનો અનુભવ થયા પહેલાં પણ તે સુખરૂપ છે, પ્રાપ્ત છે, તે મેળવી શકાય તેમ

નથી, મૂઢી શકાય તેમ નથી તેના સુખમય સ્વભાવનો અનુભવ ન થવાનું કાળુ તેનું એટલે આત્માનું અજ્ઞાન છે અને તે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનથી મટે છે દોરડીમા સર્પ ક્ષાતિથી અથવા અધારામા લાસે છે પ્રકાશ આવતા જેમ તેજ જગ્યાએ દોરડી દેખાય છે, તેમ જે જગ્યાએ પહેલા જગત દેખાતું હતું તેજ જગ્યાએ જ્ઞાન મળ્યા પછી પરમાત્મા દેખાય છે આત્મા એજ પરમાત્મા છે તેના અજ્ઞાનથી જ્યાં પરમાત્મા છે ત્યાં જગત દેખાય છે

જ્ઞાની માને છે કે પોતે દેહ નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી, પોતે માત્ર અહીં નથી, સર્વત્ર છે, પોતે માત્ર હમણાં નથી, સર્વદા હતો, છે અને રહેશે

જ્ઞાનમાર્ગમા દેશ (રૂપેસ) અને કાળ (ટાઈમ)-નો વિચાર ખાસ ઉપયોગી છે વિચારથી દેશકાળ ઉત્પન્ન થાય છે જેટલો જીવનો વિચાર તેટલો પ્રદેશ જીવના સ્વાધીનમા રહે છે જેટલો વખત જેટલા વિચાર જીવમા રહે છે તેટલા વખત પ્રમાણે જીવનો કાળ બધાય છે આત્મજ્ઞાનથી વિચાર બંધ પડે છે, તેથી અમુક જગ્યાએ અને અમુક કાળમા જીવન રાખવાની અને જોવાની જરૂર પડતી નથી દેશ અને કાળ સાપેક્ષ છે માણસની વૃત્તિ ફરવાથી તેમા ફેરફાર થાય છે માણસનો કાળ માણસનો બનાવેલો છે, માણસ તે ફેરવી શકે છે તે દષ્ટિએ જન્મ, મરણ, જીવગોના બનાવ વગેરે નવા રૂપે દેખાય છે

કર્મયોગી, લક્ષ્મ અને જ્ઞાનીને પણ વિદ્ય નડે છે

તેઓ પણ ભૂલ કરે છે. તે ઉપચી જણાય છે કે, મોક્ષનો માર્ગ સ્વચ્છ નથી તેમાં સૌથી ઉત્તમ પુરુષાર્થ રહેલો છે અને તેનું કૃત્રિમ પણ ઉત્તમ છે.

દર્મયોગીનો ઉત્સાહ કોઈ વખતે કોઈ જગ્યાએ મદ થઈ જાય છે વળી તેને શરીરનું અભિમાન હોય છે તેથી કોઈ વખતે કોઈ જગ્યાએ તે રાગદ્વેષ અને અભિમાનને વશ પણ થાય છે, અને શરીરમાં રોગને જગ્યા આપે છે. ધણા હૃદયોગી રોગથી પીડાતા જણાય છે. રાજયોગીને સિદ્ધિના આવરણ નડે છે.

ભક્ત શરણભાવથી રહે છે, પણ તેમાં કેટલીક વાર ધ્યાન ન રહે તો એવું ણને છે કે, ભગવાન તરફ શરણભાવ રાખવાને બદલે તે જગત તરફ શરણભાવ રાખે છે અને વિષયને તાબે થઈ જાય છે. જગતને ભગવાનરૂપે જોવામાં જો તે દૃષ્ટિ સર્વત્ર અને સર્વદા ન રહે તો શરણભાવ, તેને માયામાં હપટાવે છે. શરણભાવ ભગવાન તરફ બરાબર રહે તો માટે જગતના વિષયોમાં પૂરો વૈરાગ્ય રહેવો જોઈએ.

વૈરાગ્ય પણ એવા પ્રકારનો જોઈએ કે વિષયોમાં રાગ ન થાય અને વિષયોનો દ્વેષ પણ ન થાય. કેટલાક વેગમી પુરુષો નિત્ય જગતના લોકોની નિંદા કર્યા કરે છે. તેમ કંઠાથી આત્મભાવ જાગ્રત થતો નથી. વિષયોનો દ્વેષ ન કરવો એનો અર્થ એમ નથી કે, વિષયો પૂટથી લોગવવા અને વિષયોમાં ગમ ન ગમવો એનો અર્થ એમ નથી કે, વિષયી અને વ્યાવહારિક માણસોની

નિંદા કરવી. સમતા એ યોગનું લક્ષણ છે.*

લક્ષ્મી એમ માને છે કે, જીવમાં અજ્ઞાન દુઃખ વગેરે ભગવાનની ઇચ્છાથી આવે છે અને ભગવાનની ઇચ્છાથી તેનો નાશ થાય છે.

જ્ઞાની એમ માને છે કે, જગતમાં દુઃખ અજ્ઞાનથી આવ્યું છે તેથી તે જ્ઞાનથી જશે, કર્મથી મટશે નહિ. તે જ્ઞાનથી મોક્ષ માને છે.

ખરી રીતે ઇચ્છાથી અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને અજ્ઞાનથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. બન્ને ફર કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસનાક્ષયની જરૂર છે.

જ્ઞાની જગતના વિષયો તરફ સારો વૈરાગ્ય રાખે છે અને બધા વિષયોને અને જગતને તુચ્છ સમજે છે; પણ તેમાં કેટલીક વાર ધ્યાન ન રહે તો એવું બને છે કે, તે તુચ્છભાવ આત્મા તરફ પણ વળે છે એટલે કે આત્મા તરફથી શાંત ચિત્તમાં મળતી અલૌકિક અસરને કલ્પના સમજી તુચ્છકારે છે. તેથી જે આનંદ, પ્રેમ, શક્તિ, તેજ, વિશાળતા વગેરે આત્માના અલૌકિક ભાવ ભક્તને મળે છે, તે જ્ઞાનીને મળતા નથી; તેથી જ્ઞાની ભૂલે તો શુષ્ક થઈ જાય છે અને કંઈ વખતે નાસ્તિક પણ થઈ જાય છે.

બધા સાધક આવી ભૂલો કરે છે એમ નથી. ભૂલોને માટે મોક્ષમાર્ગમાં જગ્યા રહે છે, તેથી સાવધ

* સમત્વં યોગમુચ્યતે ।

રહેવાની જરૂર છે જૂલ યવાનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે, આત્માની અસર લાગ્યા પછી પણ પહેલાનો સ્વભાવ યાદ આવે છે. તે મૂકવો ગમતો નથી, અને જ્યાંસુધી તે સ્વભાવ ન મૂકી શકાય, ત્યાંસુધી આત્માનો મૂળ સ્વભાવ ભેર કરતો નથી જીવને ખાડામા પડવું હોય તોપણ જાણે અદરથી મનુરી મળતી હોય તેમ પહેલા લાગે છે, તેથી સજ્જાણ રાખવી જોઈએ આત્માના અલૌકિક ભાવને માટે અદર જગ્યા કરવી જોઈએ, ઇન્દ્રિયોના લૌકિક ભાવને માટે જગ્યા આપવી નહિ

જેમ વિજળીની જત્તી કરવા માટે તેના પોઝિટિવ અને નેગેટિવ છેડા જોડવા પડે છે, તેમ અદર આત્માનુ તેજ મળે તે માટે તેવોજ પ્રયોગ કરવો પડે છે ઈશ્વર હમેશા પોઝિટિવ છે જગત હમેશા નેગેટિવ છે.

। પોઝિટિવ અને નેગેટિવ જન્મે ભાવ રહે છે, તેથી અંદર પ્રકાશ કરવા માટે ઈશ્વર તરફ જીવે નેગેટિવ ભાવ-એટલે દીનતા ગાખવી જોઈએ અને જગત નેગેટિવ છે તેથી જગત તરફ જીવનો પોઝિટિવ ભાવ-એટલે દૃઢ વૈરાગ્ય જોઈએ, કે જેથી જગતનો કોઈ પણ ભાવ જીવને દાણી શકે નહિ આ વસ્તે અદર અને ખડાર તેજ ધરે અને તે તેજથી સત્ય દેખાશે

કર્મથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, જ્ઞાનથી આત્માનું અસંગપણુ ખખર પડે છે લક્ષિતથી સર્વાત્મભાવનો અનુભવ થાય છે, તેથી વ્રણેની જરૂર છે. વ્રણેનો લાલ મળ્યા પછી જ્ઞાન પ્રમાણે દષ્ટિ થાય છે અને દષ્ટિ

પ્રમાણે કર્મ થાય છે આ લાવને જેન ધર્મમા જ્ઞાન,
દર્શન અને ચારિત્ર કહે છે

જેન ધર્મમા જેને સમ્યક્ દર્શન કહે છે તેનેજ
પુનાણોમા ભગવાનનુ સુદર્શન ચક્ર કહેલ છે

વેદધર્મમા ગીતા, ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્ર એ
ત્રયો પ્રસ્થાનત્રય મનાય છે વેદાત એટલે વેદનો
છેડા વેદમા જે ક્રિયાકાંડ છે તેને અતે જ્ઞાન આપેલું
છે તે જ્ઞાન ઉપનિષદોમા એકદુ કરેલું છે ઉપનિષદો
ચાર વેદની જૂદી જૂદી શાખાઓમાથી તૈયાર કરેલ
હોવાથી તેમા કેટલીક વિરુદ્ધ અર્થવાળી શ્રુતિઓ જોવામા
આવે છે તેના અર્થનો સમન્વય કરવા માટે વેદબ્યાસે
બ્રહ્મસૂત્ર રચ્યા જે વખતે બ્રહ્મસૂત્ર થયા તે વખતે છાપ
ખાનાની કળા ન હોવાથી બહુજ દુકામા એટલે સૂત્ર
રૂપે ઉપનિષદના અર્થનો સમન્વય કરવામા આવેલ છે તેથી
વેદબ્યાસના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય,
રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ લાખ્યો
કરેલા છે તે બધાના મત આ નાના પુસ્તકમા સમ
જવી શકાય તેમ નથી

કેટલાક માણુમ જોવા મતના હોય છે કે, કર્મથી
દેહાભિમાન જાય છે, કેટલાક કહે છે કે, ભક્તિથી દેહભાન
વિસરી જવાય છે, કેટલાક કહે છે કે, જ્ઞાનથી દેહભાન
રહેતું નથી આ ત્રણે મતમા હેતુ સમાન છે ઠાઠ પણ
રીતે દેહનુ અભિમાન છોડવાનુ છે ત્યારેજ આત્મ
સાક્ષાત્કાર થાય છે

ગીતાનો ઉપદેશ સરળ લાખામાં ઉત્તમ રીતે ઉત્તમ અધિકારીને આપેલ છે તેમાં વેદધર્મનું મહત્ત્વ આવી જાય છે

પણ ગીતામાં અર્જુનનો અધિકાર અને લક્ષ્યનો પ્રત્યગ્ન જોઈને શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ આપેલ છે તે ઉપદેશ કેટલાક વિદ્વાનો કેવળ નિષ્કામ ધર્મમાર્ગમાત્ર વાળે છે, પણ એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે, ઉદ્ધવજીને શ્રીકૃષ્ણે નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરેલ છે માત્ર કર્મનું ફળ છોડવાનું નથી પણ કર્તાપણાનું અભિમાન પણ છોડવાનું છે

પ્રવૃત્તિના ધર્મો અને નિવૃત્તિના ધર્મો કેટલાક વિદ્વાનો સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી જે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ તરફ લઈ જાય તે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપજ છે, અને જે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ તરફ લઈ જાય તે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ જેવીજ છે દૃષ્ટાંતતરીકે સન્યાસીઓની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ પેન્શન ઉપર રિટાયર થયેલ સરકારી નોકરોની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે કારણકે તે વખતે વખત કેમ ગાળવો તે તેમને ખબર હોતી નથી અર્જુનને જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણે જતાવી હતી તે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ તરફ લઈ જનારી હતી, કારણકે અર્જુનનો રથ હાકનાર શ્રીકૃષ્ણ હતા પણ હાલમાં યુરોપના સંસ્કારની અસન્ધી જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને વિષયો પ્રેરે છે તેથી તે નિવૃત્તિ તરફ લઈ જતી નથી, પણ મરણપર્યંત જીવને પ્રવૃત્તિમાત્ર રાખે છે, તે પ્રવૃત્તિ એવી હોય છે કે જેથી તે પોતેજ પોતાને ઓળખી શકેતો નથી, તો પછી

પોતાના કર્તવ્યને શી રીતે જાણી શકે? માટે બધા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સારી નથી અને બધા પ્રકારની નિવૃત્તિ પણ સારી નથી જે પ્રવૃત્તિથી અથવા નિવૃત્તિથી આત્માનો લાભ મળે તેજ સારી કહી શકાય કોઈ પણ કામ કરવાની ઇચ્છા કરવાથી પ્રકૃતિનું બંધન થાય છે અને કોઈ પણ કામ ન કરવાની ઇચ્છાથી પણ પ્રકૃતિનું બંધન થાય છે, અને છતાં શરીર છે ત્યાંમુખી કાંઈક કામ તો ચાલ્યાજ કરશે ત્યારે કવુ શુ? કાંઈક કર્મ કરી બતાવવાની ઉતાવળ કરવા કરતા “શુ કરવુ” તે સમજવામા ઘણો વખત વિચાર કરવો જોઈએ જે પ્રભુ બધા કર્મને સત્તા આપે છે તેને સતત શરણે રહી, કામ કરવાથી “શુ કરવુ” તે ખબર પડશે પહેલા શરણુભાવ કેમ રાખવો તે ખરાબર સમજવુ જોઈએ શરણુભાવ પૂરો થશે એટલે જીવભાવ રહેશે નહિ અને તેની સાથેજ “પોતાનું કર્તવ્ય” એવું કાંઈ રહેશે નહિ આજની વિદ્યા શીખેલા માણસોને આ વાત રૂએ તેવી નથી, પણ જે સનાતન ધર્મ છે તે યુગધર્મથી હારશે નહિ

ત્યારે એક ટીકાકાર બીબના મત ઉપર ટીકા કરે છે ત્યારે તે પોતે બીબનો મત જેવી રીતે સમજ્યો હોય છે તે સમજવું પ્રમાણે ટીકા કરે છે જેમકે જૈનધર્મવાળા વેદધર્મ ઉપર ટીકા કરે છે ત્યારે તે વેદ ધર્મને જેવી રીતે સમજ્યા હોય તે સમજણ પ્રમાણે ટીકા કરે છે વેદધર્મવાળા વેદધર્મને જેવી રીતે જુએ છે તે દૃષ્ટિથી તેમની ટીકા ચતી નથી તેવીજ રીતે

વેદધર્મવાળા જ્યારે જૈનધર્મ ઉપર ટીકા લખે છે ત્યારે તેઓ જેવી રીતે જૈન ધર્મને મમળે છે તે સમજણ પ્રમાણે ટીકા લખે છે જેવી રીતે જૈન ધર્મવાળા જૈન-ધર્મને સમળે છે તે દૃષ્ટિથી તેમની ટીકા થતી નથી તેવીજ રીતે વેદધર્મના જૂદા જૂદા આચાર્યો અને ગીતાના ટીકાકારો ખરી રીતે પોતપોતાની સમજણ પ્રમાણે (એટલે ખરી રીતે પોતાની સમજણ ઉપર) ટીકા લખે છે.

વળી આત્મા સર્વે ભાવથી નિર્લેપ છે, એટલુંજ નહિ પણ સદા નિર્લેપ છે. તેનું જ્ઞાન થયા પહેલાં તે મુક્ત છે અને તેથી આનંદમય છે, છતાં તેજ વખતે તેને સુખદુઃખ પણ થયા કરે છે આત્માના આવા વિલક્ષણ સ્વભાવને લઈને મતમતાતર થયા છે જે આનંદધન છે તેને દુઃખ કેમ થાય છે ? તે બાબત માયામા ગેદલ બુદ્ધિ સમજી શકે તેમ નથી, છતાં દુઃખ કાયમને માટે મટી શકે છે એ બાબત બધા ધર્મવાળા કબૂલ કરે છે.

બુદ્ધિદેવે કહ્યું છે કે, અનિત્ય વસ્તુઓમાં ચિત્ત જવાથી દુઃખ થાય છે, તેથી તેમાંથી ચિત્ત છોડવું જોઈએ શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે, આત્માના અજ્ઞાનથી અનિત્ય વસ્તુઓમાં ચિત્ત જાય છે, માટે આત્મજ્ઞાનથી દુઃખ મટશે શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે, આત્મજ્ઞાનથી દુઃખ જશે પણ (આત્માને) અલૌકિક રસ ભગવાનના અનુગ્રહથીજ મળશે.

હજરત મહમદ પેગમ્બર(સલ)ના જીવન વિષે અને તેમના સિદ્ધાંત વિષે લોકોમાં અને ખાસ કરીને

હિંદુઓમાં ઘણું અજ્ઞાન રહેલું છે. દરેક માણસને આત્મસાક્ષાત્કાર માટે દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતો બાબતની જરૂર પડતી નથી. સામાન્ય લોકો બહારના આચાર ઉપરથી ધર્મનું માપ કાઢે છે; તેથી જેમ હાલના ક્રિશ્ચિયનોમાં વેપારી બુદ્ધિના ભેરને લઈને પાપવૃત્તિ જણાય છે અને તેથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ઉપર ટીકા થાય છે, તેમ તે પહેલાંના કાળમાં મુસલમાનોમાં લડાયક સ્વભાવના ભેરને લઈને અને તેમનામાં હિંદુધર્મની અણસમજણને લઈને કેટલાક દોષ દેખાવા લાગ્યા અને તેથી મુસલમાની ધર્મ ઉપર પણ ટીકા થવા લાગી. પણ તેથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મના સાચા સિદ્ધાંતો અને મુસલમાની ધર્મના સાચા સિદ્ધાંતો ખોટા કરતા નથી. હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાનોની વસ્તી ક્રિશ્ચિયનો કરતાં ઘણી વધારે છે, છતાં લોકોમાં જેટલું વધારે જ્ઞાન ક્રિશ્ચિયન ધર્મનું ફેલાય છે તેટલું મુસલમાની ધર્મનું ફેલાતું નથી. તેનું કારણ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ એ રાજધર્મ થયો છે. પણ સમાજની ઉન્નતિ માટે હિંદુઓએ મુસલમાની ધર્મના સાચા સિદ્ધાંતો બાબતે જોઈએ અને મુસલમાનોએ હિંદુઓના સાચા સિદ્ધાંતો બાબતે જોઈએ તેમ કરવાથી જ બન્ને કેમ વચ્ચે સાચો સંપ થશે. માત્ર સંખ્યા વધારવાથી ધર્મનું માન વધતું નથી અને ખરો સંપ થતો નથી. તેમના ધર્મ વિષે આ જગ્યાએ માત્ર થોડું કહી શકાય તેમ છે.

હજરત મહમદ પેગમ્બર (સલ્વ) છઠી સદીમાં જન્મ્યા હતા. તેમની ટેવો સાદી હતી, સ્વભાવે દયાળુ

હતા, વાતચીતમાં વિવેક હતા ધર્મ ઉપર તેમને ઘણી લાગણી હતી તે વખતના માણસોમાં નારિતકભાવ બહુ આવવાથી ધાર્મિક સુધારાની જરૂર તેમને લાગતી હતી, તેથી ઘણા દિવસો સુધી માણસોનો સંગ છોડી તે 'હારા' પર્વતની શુદ્ધિમાં એકાત્મતા વસતા અને કેટલાક દિવસો અને રાત્રિઓ સુધી પ્રાર્થના અને ધ્યાન કરતા. તેના પરિણામમાં તેમને કેટલાક આશ્ચર્યકારક દેખાવ દેખાતા અને સમાધિના અનુભવ થતા.

પિસ્તાળીસમે વર્ષે તેમને ખુદાનો આદેશ મળ્યો. એક રાત્રે તે શુદ્ધિમાં સૂતા હતા ત્યાં કાંઈક અવાજ આંચો. આદવાનુ ખસેડી જોતા તેમણે સહન ન થઈ શકે તેવું તેજ જોયું અને તેથી તેમને મૂર્છા આવી શુદ્ધિમાં આવતા તેમણે એક દેવદૂત જોયો તે દૂતે એક રેશમી રૂમાલ તેને ખતાંચો તે રૂમાલમાં કાંઈક લખ્યું હતું તે ખતાવી દૂતે કહ્યું કે - 'વાચ !' મહામહ પેગમ્બર (સલ) સાહેબે કહ્યું કે "મને વાચતા આવડતું નથી" દૂતે કહ્યું કે 'જે ખુદાએ આ જગત રચ્યું છે, જેણે લોહીના કણુમાંથી માણસ બનાવ્યો છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વાચ, જેણે માણસને અક્ષર આપ્યા છે, લખવા માટે લેખણ આપી છે, વાચવા માટે આખો આપી છે, સમજવા માટે મન આપ્યું છે, જેણે દિવ્ય જ્ઞાન માટે આત્મા આપ્યો છે તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વાચ "

આ સાલળી મહામહ સાહેબ(સલ)ની ખુદિમાં દિવ્ય તેજ આંચું અને રૂમાલ ઉપર શુ લખ્યું હતું તે

વાંચ્યું. તે પૂરું થઈ રહ્યું ત્યારે દૂતે કહ્યું કે “હવે તું ખુદાનો સેવક થયો છે.” ત્યાર પછી જે જે હકીકત તે રૂમાલમાં પેગંબર સાહેબે વાંચી હતી તે કુરાનમાં બતાવી છે. તે રૂમાલને ‘વહી’ કહે છે.

હિંદુ ધર્મની માફક કુરાનમાં પણ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ છે, ખુદાને અનન્યભાવે શરણુ જઈ તેમનો અનુશ્રવ મેળવવાની તેમાં ખાસ આજ્ઞા છે. મુસલમાનો “બિસ્મિલ્લાહિર રહમાનિર રહીમ” એ નામની માળા ફેરવે છે તેનો અર્થ એવો છે કે, દયાળુ અને કૃપાળુ પ્રભુના નામથી હું છું છું.

ઈસ્લામી લાઇઓ એમ માને છે કે, માત્ર મુસલમાની ધર્મમાંજ એકેશ્વરવાદ છે અને હિંદુ ધર્મમાં અનેક દેવ-દેવતાઓ હોવાથી ઘણા ઈશ્વર છે, પણ આમાં તેમની ગેરસમજ છે. હિંદુધર્મમાં પણ એકેશ્વરવાદ છે. માત્ર સકામ ભક્તો ચોતાની કોઈ ઇચ્છા પૂરી કરવા તે ઇચ્છા પૂરી કરે તેવા દેવની આરાધના કરે છે. તે પ્રમાણે મુસલમાનોમાં પણ સકામ ભક્તો તાવીજ, ચંત્ર, મંત્ર વગેરે કરે છે; પણ તેથી મૂળ સિદ્ધાંતો ખોટા ઠરતા નથી. કુરાને શરીફની ખીલ સુરાની ૨૫૫ મી પાંક્તિમાં લખેલ છે કે:-

“એક અલ્લાહ સિવાય બીજો અલ્લાહ નથી, તે અમર છે અને અવિનાશી છે. તેને નિદ્રા ઘેરતી નથી. આસ્માનમાં અને જમીનમાં જે કંઈ છે તે તેનું છે. એની રજા સિવાય એની પાસે કોઈની સિક્કારથ કરી શકે

એવો કોણ છે? વર્તમાન કાળમા જે કાંઈ જાને છે અને ભૂતકાળમા જે કાંઈ જાની ગયું છે તે સઘળું તે જાણે છે એની ઈચ્છા સિવાય એના જ્ઞાનમાથી કોઈ કંઈ જાણી શકતા નથી એની શક્તિ વા સત્તત આધાર અને પૃથ્વીને છાઈ વળેલી છે, અને એનું રક્ષણ કરવામા એને શ્રમ પડતો નથી અહ્વાહ ઉચ્ચ અને મહાન છે”

ઈશ્વરનું આધુ વર્ણન ગીતા અને ઉપનિષદોમા ઘણે ઠેકાણે બરેલું છે

મુસલમાનો માને છે કે, મુસલમાનોનેજ મોક્ષ મળશે તેનો અર્થ એવોજ થઈ શકે કે, મુસલમાની ધર્મમા જે ઉત્તમ સિદ્ધાંતો આપ્યા છે તેવા સિદ્ધાંતો આ પૃથ્વી ઉપર જે જે માણસ પાળતા હોય તેને મોક્ષ મળે છે તે સિદ્ધાંતો બધા ધર્મમા સમાન હોવાથી બધાને મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે

મુસલમાનોના કુરાનનું સૂત્ર “અલેહ-લામ-મીમ” છે તેનો અર્થ હિંદુઓના ઉપનિષદમા “અહં બ્રહ્માસ્મિ” મા આવે છે અહ્વાહને એટલે ઈશ્વરને નહિ માનનારને તેઓ કાફર કહે છે તેથી જે હિંદુઓ ઈશ્વરને માને છે તે કાફર કહેવાય નહિ અહ્વાહ તઆલાના જે સુદર નામો મુસલમાની ધર્મમા છે તેવાજ સુદર નામો હિંદુઓના વિષ્ણુસહસ્રનામમા છે

વળી હિંદુધર્મમા, આત્મ-સાક્ષાત્કાર માટે જેમ ભક્તમા નિસાધનતા આવે છે અને માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહ ઉપર તેનો આધાર રહે છે તેમ મુસલમાની

ધર્મની સાધનામા પણ નિ સાધનતાનો વખત આવે છે તે માટે તપસ્વી હુસેન મન્યુર કહે છે કે “ત્રેમરૂપી ઝાડુ થી લેદલાવ દૂર કર, નિમાજની સાદડી છોડ, વળુનો ફૂલો ફેાડ, માળા તોડ અને કિતાબો પાણીમા નાખ, હમેશા ખા, હમેશા પી, પણ ગફલતમા ન રહે ‘અનલ હક’ બોલ અને હરદમ ધ્યાન કર, ત્યારેજ પ્રભુ મળશે”

યૂરોપમા મોક્ષનો વિચાર ઘણા મહાપુરુષોએ કરેલો છે પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, સૉક્રેટિસ, પ્લોટિનસ, બેકન, કેન્ટ, ઉસ્પેન્કસી, એડવર્ડ કાર્પેન્ટર વગેરે સારા તત્ત્વચિંતકો ત્યાં થઈ ગયા છે

ભક્તિમાર્ગમા જેકબ બહોમી, સેટ ટેરેસા, સેટ આગસ્ટીન, મોલીનસ વગેરે મહાત્મા થયા છે

યૂરોપના ધર્મનો મૂળ પાયો મોઝીઝને મળેલ દશ આજ્ઞાથી થયો છે તેને જાના કરાર કહે છે જીસસ ક્રીસ્ટને જે આત્મતેજ મળ્યું તેના અનુભવના ઉદ્દગારને નવા કરાર કહે છે

જીસસ ક્રીસ્ટનો ઉપદેશ ઠિમતી છે, પણ તે તે વખતની ત્યાની પ્રજા લઈ શકી નહિ, એટલુજ નહિ પણ જીસસ ક્રીસ્ટને તે માટે કૌંસ ઉપજીલા ઠોકરી મારી નાખવામા આવ્યા હિદમા જ્યારે તેના જેટલુ તેજ કોઈ મહાત્મામા જણાય છે ત્યારે તેને અતિશય માન આપવામા આવે છે

ખરી રીતે જીસસ ક્રીસ્ટની કીર્તિ તેમના શિષ્ય સેટ જોને વધારી છે તે પછી તેના કેટલાક અનુયાયી

દેશને જાન કર્યો હતો અને જે વીસ વર્ષ થયા પોની
ચેતીમાં એક ઠેકાણે રહી ચોનનાધના કહે છે, તે ઉત્કા
ન્તિવાદ (ઇવોલ્યુશન) અને અવતાનવાદ (ઇન્વોલ્યુશન)
એ બંનેનું મિશ્રણ સ્વીકારે છે, તેમની ચોની ક્રિયા
તરફ આ દેશના વિદ્વાન માણુનોનું લક્ષ્ય ખેંચાયું છે
તેનું ખાસ કારણ એ છે કે, આ પૃથ્વી ઉપર હંતુમુખી
બની નથી શક્ય એવું દેવી જીવન બનાવી આપવાની
તે ખાત્રી આપે છે

તે કહે છે કે હવેના વર્ષ પહેલાં એક એવો વખત
આ પૃથ્વી ઉપર હતો કે ન્યારે સ્ત્રી માટે, જીવ,
જાતુ, પશુ, પક્ષી વગેરે હતા, પણ માણસ નહોતો તે
વખતે, અન્નમય અને પ્રાણમય એ બે દેશના શરીરો
હતા, પણ મનની વૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે જે શરીરમાં
કામ કરી શકે તેવું શરીર આ પૃથ્વી ઉપર નહોતું તે
વખતે મન અન્યમરૂપે હતું, પણ આ પૃથ્વી ઉપર આવી
શકે તેવું શરીર તેને માટે નહોતું વખત જતા, તે
વખતના પશુઓના શરીરોમાં દેવદાર થવા લાગ્યો અને
કેટલાક પશુઓ અને વાદનની લાતો એવી થઈ કે
જેમાં કાંઈક મનનો પ્રકાશ આવવા લાગ્યો અને અતે
એવા શરીર થયા કે જેમાં મન સ્વાભાવિક રીતે રહી
શક્યું તે શરીરવાળા પ્રાણી માણસ કહેવાયા તેવી
રીતે મનથી ઉપર વિજ્ઞાનમય તરફ છે, અને વર્તમાન
કાળમાં કેટલાક મહાત્માઓમાં તે તત્ત્વનો પ્રકાશ આવેલો
જણાયો છે, પણ તે તત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે જેમાં કામ

કરી શકે એવું શરીર આ પૃથ્વી ઉપર હજી ઉત્પન્ન થયું નથી. તેથી જો કોઈ પણ માણસ પોતાના શરીર, પ્રાણ અને મનને એવી શાંત દશામાં રાખે કે જેથી વિજ્ઞાનમય તત્ત્વને અવતરવાનો વખત મળે; એટલું જ નહિ પણ તે તત્ત્વની અસરથી શરીર, પ્રાણ અને મન એ ત્રણેના સ્વભાવ ફરી જાય અને વિજ્ઞાનમય પુરુષ, દેવ પુરુષ જેવો થઈ આ પૃથ્વીમાં રહે તો તે પુરુષના જીવનની અસરથી બીજા દેવ પુરુષો પણ થાય અને આ પૃથ્વી ઉપર દેવજાતિ આવે. શ્રી. અરવિંદની યોગસાધનામાં એવો અનુભવ આવે છે કે, આ પૃથ્વી ઉપર હજી સુધી નહિ અવતરેલ એવી દિવ્ય શક્તિ અહીં અવતાર લેવાની રાહ જોઈ રહી છે, તેને યોગ્ય શરીર જોઈએ છીએ; તેથી તે માટે હાલ જે શરીર, પ્રાણ અને મનના સ્વભાવ છે તે ફેરવવા જોઈએ. તે કહે છે કે, ભૂતકાળમાં હિંદુ-સ્થાનમાં જેટલા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે તેઓએ આ શક્તિનો મનથી અનુભવ કરેલ હતો અને કોઈ વિરલ મહાત્માઓમાં આ શક્તિની અસરથી પ્રાણમાં ફેરફાર થયેલ છે, પણ હજી સુધી વિજ્ઞાનમય શરીર તૈયાર થઈ શક્યું નથી. તેવા શરીર માટે વેદના વખતમાં ઋષિ-મુનિઓએ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેઓ ફળીભૂત થયા નહિ. તે માટે ફરીથી પ્રયત્ન કરવાનો વખત આવ્યો છે. તે તત્ત્વ આ પૃથ્વી ઉપર અવતરશે એટલે મનુષ્ય-જીવનમાં ઘણા ફેરફાર થઈ જશે અને મનુષ્યજીવનની કેટલીક મુશ્કેલીઓ જે હાલ દૂર થઈ શકતી નથી, તે

સહેજે ફર થઈ જશે માટે ઘડા અને સંજ્ઞા વગર
તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે

શ્રી અવિદ્યો આ મન દેટલે દેવો આપે છે
તે મહાત્મ સોએ વિચારવાનું છે પોતીનેનીમાં લગભગ એ
સાધકો આવે પ્રયત્ન કરી નહા છે અને સાધનાની શરૂ
આત મનને શાંત કરી આત્માની પ્રેરણા (ઇન્ડ્યુકશન)
લેવાથી થાય છે આટલી હદ સુધી કાંઈ હુકમ થતી
નથી, પણ બ્યારે ઉપરથી આવતી આત્માની શક્તિ
પ્રણેને અસર કરે છે. ત્યારે પ્રાણ દબે છે, તેમાં નથી
વાસનાઓ જાગે છે અને તે વાસનાઓ પોતાનો ભાગ
માગે છે આ સ્થિતિમાં ઘણા થોડીઓને વિદ્યો નડે છે
કેટલાક પોતાનો સ્વયમ ગાળી શક્યા નથી અને કેટ
લાક અધીરા થઈ પોતાનો જીવ ખૂણે છે તેથી આત્મા
નું તત્ત્વ પ્રાણને સ્પર્શ કરે તે પહેલાં નાદીઓની શુદ્ધિ
કરવાની જરૂર હિંદુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનેલી છે

એ પ્રાણની નાદીઓ શુદ્ધ નહિ હોય તો આત્મા
ની શક્તિ માણસના પ્રાણનો દેગ્દાર કરી શકશે નહિ.
તેથી હઠયોગની કેટલીક ક્રિયાઓની જરૂર કેટલાક થોડી
ઓને લાગે છે આટલું કામ થઈ શકે તો તે પછી
આત્માનું તેજ, શરીરના નજીકે રહેને સ્પર્શ કરી શકે
અને તે તેજની અત્તરથી શરીર તેજોમય, દિવ્ય, અમર
થઈ શકે એમ કહેવાય છે કે, શ્રી અવિદ્યા શક્તિનાં
કંઈક અંશે આવા દેગ્દાર થયા છે, પણ હજી તેમની
સાધના ચાલુ છે એટલે તે વિરે હાલ વધારે કાંઈ કરી

શકાય તેમ નથી આ કામ સૂર્યને પૃથ્વી ઉપર લાવવા જેવું છે જો કે સૂર્ય પૃથ્વીથી જોડેલો દૂર છે એટલે દૂર શરીરથી આત્મા નથી, તોપણ આત્માની ણધી શક્તિઓ શરીરમાં આવી શકે કે નહિ અથવા તે આવી શકે તેવું શરીર થઈ શકે કે નહિ અથવા તેમ કરવા ની ખાસ જરૂર છે કે નહિ તે બાબતો દરેક નિઃશંકુએ પોતે વિચારવાની છે વગી શરીરના વિચારથી શરીરનું અભિમાન પણ મટતું નથી એ વાત પણ ભૂલવાની નથી

વેદકાળના ઋષિમુનિઓએ એમ માન્યું હતું કે, પરમાત્માએ પશુપક્ષીઓના શરીર વ્યા ત્યારે તેને સતેષ થયો નહોતો, પણ માણસનું શરીર વ્યથું ત્યારે તે જોઈ પોતાને સતેષ થયો અને તે શરીર પોતાને રહેવાને યોગ્ય માની પોતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો આ વાત ઉપનિષદના ડેટલાએક મતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે ઋષિમુનિઓ માણસના શરીરથીજ પરમાત્માનો અનુભવ કરી શક્યા હતા અને આખું જગત પરમાત્મારૂપ છે એવો અનુભવ લઈ શક્યા હતા એક વસ્તુના જ્ઞાન થી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે એવું તે બતાવી શક્યા છે, કારણ કે તેઓ આત્મદૃષ્ટિથી જગતને જોતા હતા આધુનિક કાળના કેળવણીએક મહાત્માઓ જગતને દ્રષ્ટિએ ના સાધનથી જુએ છે અને તે સાધનથી દેખાતું જગત અપૂર્ણ માની જગતને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે જગતમાં ખરાબ વસ્તુઓ અને સ્વભાવ દેખાય છે, તેનું કાચું દ્રષ્ટિ ચોની જોવાની દૃષ્ટિમાં ગંદા છે એમ માનીએ તો તે દૃષ્ટિમાં

બૂલ હો એમ લાગશે, અને આત્મદૃષ્ટિએ જોતા જગતમા બૂલ દેખાશે નહિ, કારણ કે જે છે તે દ્રષ્ટાથી અવગ નથી

વળી જ્યારે આત્માને અનુભવ લેવો હોય છે, ત્યારે સામાન્ય જીવન મોકોયવુ પડે છે, અને પાછુ વાળવુ પડે છે તેથી પણ એમ લાગે છે કે, માણસનુ શરીર આ પૃથ્વી ઉપર છે. હુ શરીર છે એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનુ કે, માણસનુ શરીર પડી જશે એટલે મોક્ષ મળી જશે, પણ માણસના શરીરથી આત્મલાભ મળી શકે છે અને તે લાભથી બધી વસ્તુઓ અને બધુ જીવન સમજાય છે, તેથી કોઈ નવા દિવ્ય શરીરની અપેક્ષા રહેતી નથી છતા જગતમા જ્યારે ધર્મની ગ્યાનિ થાય છે, પાપ વધે છે ત્યારે પરમાત્મા પોતે નવુ શરીર ધારણ કરે છે અથવા કોઈ મહાત્માઓના શરીર ખરે ધર્મ સ્થાપન કરવામાટે વાપરે છે, પણ તે કામ માટે તેને કોઈ પણ પ્રકારની સાધનાની જરૂર રહેતી નથી અને તેને તપ કરવુ પડતુ નથી તે કાળથી સ્વતન્ત્ર છે એટલે ગમે ત્યારે ગમે ત્યા ગમે તે કરી શકે છે તે શક્યતાનુ ક્ષેત્ર છે જરૂરીઆતનુ ક્ષેત્ર નથી

મુખ્યમા જે વિજળીની ટૂંન ચાલે છે તે ટૂંન ઉપર ના દોરડામાથી જે શક્તિ આવે છે તે ટૂંનના સચામા લાવી ઓછી કરવાથી ચાને છે દોરડામાથી આવતી બધી શક્તિ જો વાપરવામા આવે તો ટૂંન પૃથ્વી ઉપર ચાલી શકે નહિ તેવીજ રીતે જ્યારે પરમાત્માને શરીર ધારણ કરવુ હોય ત્યારે તે બહુ ઘોડી શક્તિનો ઉપયોગ

કરે છે, નહિતર તેનું શરીર પૃથ્વી ઉપર રહી શકે નહિ; તે વખતે તે શરીરના ધર્મેના સ્વીકાર કરે છે.

હિંદની વિદ્યામાં તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશનું વર્ણન ઉત્કાન્તિવાદની પેઠે આપેલું છે; છતાં એ પણ ત્યાં સમજાવ્યું છે કે, આત્મા છેલ્લો અનુભવમાં આવે છે તેથી તે છેલ્લો ઉત્પન્ન થયો છે, એમ માનવાનું નથી. આત્મા તો દરેક જીવ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેમાં રહેલ હોય છે, તેનું જ્ઞાન પહેલું થાય કે મોડું થાય તેથી તે પહેલો કે મોડો ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્ઞાન વખતે તે ઉત્પન્ન થતો નથી. ઉલટું, આત્માથી જીવું ઉત્પન્ન થાય છે. તે દૃષ્ટિએ જીવનો વિકાસ એ માત્ર દેખાવ છે, પર્યાય છે.

હિંદની વિદ્યાકળામાં ઉત્કાન્તિવાદ સ્વીકારેલો નથી, પણ સાપેક્ષવાદ સ્વીકારેલો છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિમાં પહેલાં પાણી, તે પહેલાં તેજ, તે પહેલાં વાયુ અને તે પહેલાં આકાશરૂપ જગત હતું. આકાશ પહેલાં મન હતું, મન પહેલાં મૂળપ્રકૃતિ અથવા માયા અને માયા પહેલાં બ્રહ્મ. તે દૃષ્ટિએ બ્રહ્મજ્ઞ પોતાની માયાશક્તિથી માયાના ગુણોમાં ક્ષોભ કરી મનરૂપ થયું. મન આકાશરૂપ આકાશ વાયુરૂપ, વાયુ સૂર્યરૂપ, સૂર્ય પાણીરૂપ અને પાણી પૃથ્વીરૂપ થયાં. આ પ્રમાણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ સાથે જ આત્મા, પ્રકૃતિ, મન અને પંચમહાભૂત તેની સાથે હતાં. આ જીવું મૂળ પ્રકૃતિનો એટલો માયાનો વિકાસ છે; છતાં જયે ઠેકાણે અને જયે કાળે હોવાથી જે ભાત

જગત જે વખતે દેખાય, તે તે વખતનો જોનાર પ્રત્યે દેખાવ છે જોનાર કયા દેશમાં અને કયા કાળમાં રહીને જુઓ છે તે ઉપર જગતના દેખાવનો આધાર છે આ મતને સાપેક્ષવાદ અથવા માયાવાદ કહે છે

પણ જ્યાં બધું બ્રહ્મરૂપ છે ત્યાં અજ્ઞાન અથવા માયા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? આ પ્રશ્ન ઘણા વિદ્વાનો ની બુદ્ધિને ગોટાળામાં નાખે છે આ પ્રશ્ન બંગાળના એક વિદ્વાન ગવર્નરને પણ થયો હતો અને એક વખત બંગાળમાં જ્યારે પડિનોની સલાહ લેતી થઈ હતી ત્યારે આ પ્રશ્ન તેણે પડિતો પાસે મૂક્યો હતો તે પડિ તોએ જે જવાબ આપ્યા તે ઉપરથી જે સાર નીકળ્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે છે

ગવર્નર—જો બધું બ્રહ્મરૂપ છે તો અજ્ઞાન અથવા માયા મ્હાથી આબુ ?

પડિત—તેનો જવાબ એ છ કે, તે ઉત્પન્ન વસ્તુ નથી કારણ કે તેને આદિ એટલે શરૂઆત નથી

ગવર્નર—જો માયાને આદિ ન હોય તો તે નિત્ય હોય અને જે નિત્ય હોય તેનો અત આવે નહિ અને તેથી મોક્ષ મળે નહિ

પડિત—મેં એમ કહ્યું છે કે માયાને આદિ નથી પણ મેં એમ નથી કહ્યું કે માયાને અત નથી

ગવર્નર—એવી ડોઢ વસ્તુ યની વચ્ચે જેને આદિ ન હોય પણ જેનો અત હોય ?

પડિત—તે જની શકે છે એક ઘડાનું દૃષ્ટાત હોયો
ઘડાની ઉત્પત્તિ પહેલા ઘડાનો અભાવ હતો ઘડાની
ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તે અભાવનો નાશ થયો

ગવર્નર—તે વાત સાચી છે

પડિત—અને તે અભાવને આદિ નહોતી ?

ગવર્નર—તે વાત પણ સાચી છે

પડિત—તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, બધી
ઉત્પન્ન થયેલા વસ્તુને આદિ નથી પણ અત છે

ગવર્નર—આ વાત સમજાય તેવી છે, પણ બ્રહ્મજ
સર્વત્ર સર્વદા હોય તો માયાને માટે જગ્યા કેમ મળે ?

પડિત—માયા સત્ય નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી

ગવર્નર—આ વાત સમજાતી નથી

પડિત—જે વસ્તુનો નાશ થઈ શકે તે વસ્તુ હોવી
જોઈએ એમ માનો છો ?

ગવર્નર—હા

પડિત—જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે એ વાત સાચી છે ?

ગવર્નર—જરૂર

પડિત—તેથી સાબીત થાય છે કે, માયા છે અને
જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે

ગવર્નર—આ બાબત સમજાય તેવી છે માયા છે
તે વિષે મને શંકા નથી જે વસ્તુ ન હોય તેનો વિચાર
પણ આવી શકે નહિ માટે જે વસ્તુનો વિચાર આવી

શકે છે તે હોયજ.

પરિત—તે વાત માત્રી નથી મનમાં જે વસ્તુના વિચાર થઈ શકે તે વસ્તુ હોવી જોઈએ તે સાચું નથી. જેમકે સસલાના શીંગડા અને વાઝણીનો પુત્ર.

ગવર્નર—માયા છે એ વાતમા આપણે બન્ને એક મત છીએ અને બ્રહ્મ પણ સર્વત્ર સર્વદા છે તેથી માયા અને બ્રહ્મ એક હોવા જોઈએ.

પરિત—તે વાત સાચી નથી. તેમ હોય તો માયાનો નાશ થાય ત્યારે બ્રહ્મનો પણ થાય. તે જનતું નથી. ખરી રીતે બ્રહ્મના જ્ઞાનથી માયાનો નાશ થાય છે.

ગવર્નર—આ વાત બરાબર સમજાવી નથી.

પરિત—તમે ઝાઝવાના પાણી જોયા છે ?

ગવર્નર—હા, મેં તે જોયા છે અને જે પાણી સાચું લાગતું હતું તેજ જોડું માલમ પડ્યું હતું.

પરિત—અને ઝાઝવાનું જળ દેખાતું હતું તે વાત પણ સાચી છે ?

ગવર્નર—હા.

પરિત—અને ત્યારે તમને લાગ્યું કે તે માત્ર -જુ હતું ત્યારે ઝાઝવાનો નાશ થયો. રણમા જે દેખાવ હતો તે રણના જ્ઞાનથી જતો રહ્યો.

ગવર્નર—તે વાત સાચી છે.

પરિત—અને ઝાઝવાના જગદ્ય -જુને કાંઈ અંદર થઈ હતી ?

ગવર્નર—ના.

પંડિત—તેજ પ્રમાણે સમજવું કે માયા છે, તેને પ્રહ્લનો આધાર છે; છતાં તે પ્રહ્લના જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. છતાં માયાના નાશથી પ્રહ્લને કંઈ થતું નથી.

ગવર્નર—પણ જેમ ઝાંઝવાતું અસ્તિત્વ નથી, તેમ માયાનું અસ્તિત્વ પણ હોવું ન જોઈએ.

પંડિત—તમે આગળ કપૂલ કરેલ છે કે, માયા છે અને હવે કપૂલ કરો છો કે માયા નથી; તેથી મેં જે પહેલાં કહ્યું હતું કે માયા છે અને નથી એ વાત સાચી ઠરે છે. હિંદુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં સત્યને સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ બન્ને કહેલ છે. સાપેક્ષ સત્ય ધૂર્ણસત્ય નથી, છતાં તેમાં પણ નિરપેક્ષ સત્યનો સાર છે.

આ જવાબથી ગવર્નરનું મન ચક્રોળે અદ્યું તેથી એક પંડિતે તેનો હાથ ઝાલી કહ્યું કે—આ જ્ઞાન મહાત્માઓનેજ મળે છે. જેઓ સંસારથી વિરક્ત થઈ, તપ કરી એકાગ્રતાથી આત્મચિંતન કરે છે તેઓજ દેશ, કાળ અને ઇચ્છાના બંધનથી છૂટી શકે છે જેઓને અનેક જાતની વાસના હોય અને બુદ્ધિમાં અજ્ઞાન લયું હોય તેમને આ જ્ઞાન મળતું નથી. ગવર્નર પણ સમજી શક્યા કે, અપરિમિત જ્ઞાન પરિમિત મનથી મળે નહિ. મળે તો તે સાચું ન હોય. વળી તેને લાગ્યું કે, જે તત્ત્વ જર્મન પ્રોફેસર ઇન્સ્ટીને શોધી યુરોપના સાયન્સ ઉપર નવું અજવાળું પાડ્યું છે તે હિંદુસ્તાનના ઋષિમુનિઓ

હજારો વર્ષ પહેલાં શોધી શક્યા હતા તે કહે છે કે,
 ‘એ ઋષિઓને ધન્ય છે કે જે વાણી અને મનથી જાણી
 ન શકાય એવા અગમ્ય પ્રદેશની માહિતી આપતા,
 પવિત્ર હૃદયથી પન્માત્મા માથે વાન કરતા અને તે ગ્રંથે
 મનુષ્યજીવનનું મોટામા મોટું સુખ મેળવતા ’

આ પૃથ્વી ઉપર માત્ર હિંદુમાત્ર જાણી વિદ્યાકળા
 ધમિર ભરી દે તો પાશ્વમના આગળ પડતા લોકોની
 શી ગતિ થાય? કુદ તમા અન્યાય નથી

છેલા દશ વર્ષ થયા જર્મનીમાં પ્રાદેશિક ઇન્સ્ટીટુટ
 “સાપેક્ષવાદ” (એટલે કે સંલેખવાદી) ની નવી શોધ
 કરી છે તે શોધથી ત્યાના સાયન્સની નાગવી શોધો
 ઉપર નવું અજવાળું પડે છે ત્યાની આગલી શોધની
 ભૂલો જણાવા લાગી છે. પ્રા. ઇન્સ્ટીટુટ ત્યાના સાયન્સથી
 સાપેક્ષવાદ સિદ્ધ કરેલ છે તે કહે છે કે, આપણે જેને
 કાળ કહીએ છીએ તે માણસનો કાળ છે, તે ખરો
 કાળ નથી કાળ પોતે માપેલ છે માણસની દૃષ્ટિએ
 તે જેવો લાગે છે તેવો બીજા પ્રાણીની દૃષ્ટિએ લાગતો
 નથી તે શોધ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં ચાંદ્ર કદ છે
 ઉચ્ચાઈ, લંબાઈ, પહોળાઈ અને વસ્તુનો કાળ જેમ
 ઉચ્ચાઈ, લંબાઈ અને પહોળાઈ માપી શકાય છે, તેમ દરેક
 વસ્તુનો કાળ પણ મેં પી શકાય છે આ શોધ ઉપરથી
 રૂશિયાના ગણિતશાસ્ત્રી મીન્કોવસ્કીએ કળનું ગણિત

* આ શોધ ઉપર ત્યા જૂ. જૂ. વિદ્વાનોએ ૩૦૦૦
 પુસ્તકો રખ્યા છે

ખનાવ્યું છે. તેનાં પુસ્તકો આ દેશમાં આવેલ છે, પણ તે સમજાવે તેવા માણસો હજી અહીં આવેલ નથી. યુરોપની વિદ્યાપીઠોમાં પણ આ ગણિત હજી દાખલ થયું નથી અને અહીં દાખલ થતાં કદાચ ૫૦ વર્ષ વીતી જાય. ૫૦ વર્ષ પછી આપણી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ કાળની ભૂમિતિ અને કાળનું બીજગણિત શીખશે. તે વખતે અહીંની વિદ્યામાં મોટો ફેરફાર થશે.

હાલ તો ક્ષણિક સુખમાં મોજ માનતા માણસો વર્તમાનકાળનો થોડો વિચાર કરે છે; પણ કાળ પોતે શું તત્ત્વ છે તે જાણતા નથી. મોક્ષ માટે કાળનું જ્ઞાન બહુ જરૂરી છે. જીવ અનિત્ય છે, ઈશ્વર નિત્ય છે. બેમાં ખાસ ફેરફાર કાળનોજ છે. તે બાબત જ્યારે ગણિતથી સમજાવવામાં આવશે, ત્યારે અહીંના જ્ઞાનમાં નવી દિશા ઉઘડશે.

ખરી રીતે જોતાં આપણે દેહ કે જેને આપણે “હું” કહીએ છીએ, તે આપણે નથી. એટલું ખરું છે કે, જે સુખદુઃખ ધાય તે આપણને લાગે છે, પણ તેથી એમ ન કહી શકાય કે દેહ જેટલોજ આત્મા છે. દેહનું સુખ અને દેહનું દુઃખ કાયમ રહેતાં નથી. ઉંઘમાં સુખદુઃખનો અનુભવ નથી છતાં આત્મા છે. પણ દેહના અધ્યાસથી દેહ જેટલો વખત રહે તેટલો વખત આપણે જીવ્યા એમ માનીએ છીએ. કંઈખાએ જે નામ પાડ્યું તે સાચું માની તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરીએ છીએ. તે પૂર્વના સંસ્કાર અને માણસની દૃષ્ટિનું પરિણામ છે; પણ માણસની માન્યતા લાંબો વખત ટકતી નથી. માણસથી

નીચી કોટીના જીવો એટલે પશુપક્ષીઓ જગતને બૂદી રીતે જુએ છે અને ઉત્તમ કોટીના મહાત્માઓ જગતને બૂદી રીતે જુએ છે, અને જમત પણ જોનાન્ત્રિ તેવો ભાવ થા જ કરે છે, તેથી કેરીને ઘણા મહાત્માઓ ના જીવનમાં ચમત્કાર જણાય છે, પણ તેમાં ચમત્કાર જેવું કાંઈ હોતું નથી આત્માનું ક્ષેત્ર એ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ શક્યતાનું ક્ષેત્ર છે ભક્તની દૃષ્ટિએ વરદાનનું ક્ષેત્ર છે ત્યાં જ જોઈએ તે મળે છે તેથી ભક્તને એમ લાગે છે કે ત્યાં ભગવાન વરદાન દેવા માટે નિત્ય ઉભા છે આગળ જણાવ્યું તેમ આત્મા શબ્દોથી જવાબ આપતો નથી, પણ જે વસ્તુની ભક્તને જરૂર હોય તે આપીને જવાબ આપે છે

પ્રો. ઇન્સ્ટીનની સાપેક્ષવાદની શોધથી ઘણા પ્રયોગો થયા છે અને સિદ્ધ થયું છે કે, વસ્તુઓની લબાઈ, ઉંચાઈ, જાડાઈ, વજન, શક્તિ, કાળ વગેરે બધું સાપેક્ષ છે જ્ઞાન પણ સાપેક્ષ છે કેટલાક માને છે કે, ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિવાન છે, તેથી ખરા મહાત્માઓ પણ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિવાન હોવા જોઈએ, પણ અહીં બેમાં અભેદિકામાં મુ ગળે છે તે બંનેનું તેનું નામ ‘સર્વજ્ઞતા’ નથી તે કામ યોગ સિદ્ધિથી અથવા જેને અંગ્રેજીમાં ‘ફોલ વાયન્સ’ કહે છે તેવા માનુવી જ્ઞાનથી થઈ શકે છે ખરી સર્વજ્ઞતા એટલે બધું પ્રભુમય છે એન બાજુ તે સર્વશક્તિમાન પણ એટલે બધું એક શક્તિથી ચાલે છે એમ અતુલવ થયો જોઈએ તેથી જ રીતે આપણા દેહ નિત્ય

રહે તેનું નામ મોક્ષ નહિ, પણ આપણો આત્મા નિત્ય-મુક્ત છે, ખીજનો આત્મા પણ નિત્યમુક્ત છે, આખું જગત નિત્યમુક્ત છે; એમ અનુભવ થવો જોઈએ. કાશ્મી કે બધું એકરૂપ છે. ભેદદષ્ટિ માયીક છે અને તે માયીક દષ્ટિ ઘણા ખોટા પ્રશ્નો ઉભા કરે છે.

આપણને બહાર દેખાતું જગત ખરી રીતે આપણી બહાર નથી. બહાર દેખાવાનું કારણ દેહનું અભિમાન છે. તે અભિમાન જાય તો બહારનું જગત અંદર આવી જાય, અને તેજ વખતે આપણે પોતે આકરૂપ, પર્વતરૂપ, ક્ષણ, કૂલ, પશુ, પક્ષી, બાળક, સ્ત્રી વગેરે જે જે જોઈએ તે તે મય થઈ જઈએ છીએ.

એટલુંજ નહિ પણ ત્યારે દેહનું અભિમાન જાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે, આપણે અત્યારેજ જીવીએ છીએ એમ નથી. આપણે જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં હતા અને જગતના પ્રવય પછી પણ રહીશું; કારણ કે જે છે, જે હતું અને જે હશે તે આપણે છીએ. આ દષ્ટિએ જન્મ અને મરણ એ માત્ર દેખાવ છે. આપણા મનુષ્ય-દેહમાં જેમ ઘણાં જંતુઓ રોજ જન્મે છે અને મરે છે, છતાં આપણે મરતા નથી; તેમ આપણા વિરાટ શરીરમાં અનેક ફેરફાર થાય છે છતાં આપણા શુદ્ધ આત્માને તેની અસર થતી નથી.

પ્રો. ઈન્ડીને છ મહીના પહેલાં ગણિતથી સાબીત કરી આપ્યું છે કે, જે શક્તિ પરમાણુમાં છે તેજ શક્તિથી

સૂર્યમંડળ ચાલે છે. આ બાબત ગણિતથી સમજાવવી એ સહેલું કામ નથી; છતાં આ યુગની એ મોટામાં મોટી શોધ છે. રેડિયો અને હવાઇ વિમાનની શોધ કરતાં પણ આ શોધ વધારે કિંમતી છે.

એક તોપ ફૂટે ત્યારે તેના તેજનો ઝળકારો અને તેનો અવાજ તોપ ફેડનારને એકસાથે અનુભવમાં આવે છે, પણ દૂર ઉભેલા માણસને ઝળકારો પહેલો દેખાય છે અને અવાજ પછી સંભળાય છે. તેનું કારણ બેનારની સ્થિતિ ઉપર છે અને અવાજ કરતાં તેજની ગતિ અતિ-શય વધારે ઝડપે છે.

એક રેલ્વેટ્રેન એક સ્ટેશનથી બીજા નજીકના સ્ટેશને જતી હોય ત્યારે બે તેનો ડ્રાઇવર સીટી વગાડતો હોય તો બે સ્ટેશનેથી તે ટ્રેન નીકળી ત્યાંના સ્ટેશન માસ્તરને જતી ટ્રેનની સીટી સંભળાય છે, બે સ્ટેશને ટ્રેન પહોંચવાની હોય ત્યાંના સ્ટેશનમાસ્તરને આવતી ટ્રેનની સીટી સંભળાય છે—એટલે કે, તેનો અવાજ વધતો જાય છે અને ડ્રાઇવરને તે અવાજ સમાન લાગે છે. તેનું કારણ સાબળનારની સ્થિતિ ઉપર છે. એક સ્થિતિમાં જગત મમાન લાગે છે; નિત્ય એકરૂપ, અખંડ, અદ્વિત લાગે છે તેથી માણસ જેવો છે તેવો રહીને જગતનું સત્ય સમજી શકશે નહિ. કાંઈ પણ મહાત્મા અથવા ધર્મ બધા માણસને સતોષ થાય તેવા ખુલાસા કરી શક્યા નથી કૃષ્ણ, જુદા અને કાઈસ્ટ જેવા મહાપુરુષો આપ્યા તોપણ જેઓ તેનું કહેવું સમજી ન શક્યા તે

એવા ને એવાજ રહી ગયા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યારે કંસને મારવા ગયા ત્યારે મહિને મહિ એવા લાગ્યા, કંસને કાળરૂપ લાગ્યા, વસુદેવ અને દેવકીજીને બાળકરૂપ લાગ્યા, યોગીઓને પરમ તત્ત્વરૂપ લાગ્યા. આ સ્વભાવ જગતની બધી વસ્તુઓમાં છે. વસ્તુ કેવી છે તેનો આધાર જોનાર ઉપર છે.

ત્યારે પ્રકૃતિનું જોર હોય ત્યારે આત્મા નિષ્ક્રિય લાગે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય હોય ત્યારે આત્મા ક્રિયાત્મક લાગે છે. આવા અનુભવથી કર્તા અને કર્મના ધર્મો ઉત્પન્ન થયા છે. ઝા. ઇન્સ્ટીનના નવા ગણિતમાં અચળ વસ્તુને ‘ઇનવેરિયન્ટ’ કહે છે અને તે ‘ઇનવેરિયન્ટ’ પ્રકૃતિ ઘર્ષ શકે છે અને આત્મા પણ ઘર્ષ શકે છે. તેથી આત્માની ગતિનો અનુભવ કરવો હોય તો પ્રકૃતિની ગતિ બંધ કરવી જોઈએ. તે વખતે અંદરની પ્રેરણાથી સત્ય જ્ઞાન મળશે, પણ તે જ્ઞાન આવે ત્યારે ધીજી રાખવી જોઈએ અને પ્રકૃતિની ક્રિયાને શાંત રાખવી જોઈએ. તે વખતે આનંદ આવશે, પણ આનંદ લોગવવાની ઇચ્છા થશે તો તે આનંદ જતો રહેશે; કારણ કેાઈ પણ ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ બંધાય થાય છે અને તે વખતે આત્મા સુષુપ્તવત્ લાગે છે. જગતમાં જે વસ્તુના સંયોગથી સુખ થાય છે. અહીં એક વસ્તુનું સુખ છે તેથી તે કેાઈ પણ બીજા સુખની સાથે સરખાવી શકાય નહિ. પોતે જાતા હોવાથી જ્ઞાનની જરૂર નથી, પોતે પ્રમાણ હોવાથી તેને બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી; પોતે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને બીજા પ્રકાશની

અપેક્ષા નથી તે માધનમાધ્ય નથી, સિદ્ધ છે ત્યાં
 જીવ ઇશ્વરનો સંબંધ નથી, કાન્સુ કે ત્યાં બે વસ્તુ
 નથી જ્યાં જીવ છે ત્યાંજ ઇશ્વર છે ઇશ્વરને ખોટી
 રીતે જોવાથી જીવ દેખાય છે તેથી નાની વસ્તુ અને
 મોટી, બધી સમાન છે આ સત્ય આશ્ચર્યકારક છે.
 આ મત્યનો અનુભવ ન હોય તેજ ભય છે તે અનુભવ
 ન હોય ત્યારે માત્ર પોતાની દૃષ્ટિ અને પોતાના
 વિચાર સાચા માની બેસે છે અને ખોટા પ્રત્યેના
 સાચા માની તેના જવાબ શોધવામાં વખત શુભાવે છે
 સત્ય દૃષ્ટિ બધા પ્રત્યેના ઉત્તર આપી શકતી નથી,
 કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવાની મહેનત કર્યા પહેલાં
 પ્રશ્નમાજ કેટલી બધ છે તે પહેલાં તપાસવું જોઈએ સત્ય
 એક છે તેને જીવ કહો, ઇશ્વર કહો, જગત કહો, જડ
 કહો, ચેતન કહો, સાર, નરમુ વગેરે બધા એકજ સત્ય-
 ના જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જોયેલા રૂપ છે આ સત્ય સમજ
 વુ સુરક્ષિત છે દુઃખમય છે, છતાં આ દુઃખ સંસારના
 મુખ કરતા તાર છે મત્ય સમજવું હોય તો મરવા
 તૈયાર રહેવું જોઈએ અનેક રૂપ અનેક પ્રકારના સંબંધ
 બતાવે છે, પણ તે રૂપ અને સંબંધ સાચા માનવા તે
 માયામાં ફસાવા જેવું છે, કાન્સુ કે બધા પ્રકારના
 સંબંધનો આધાર જોનારની સ્થિતિ ઉપર છે, છતાં સત્ય
 અખંડ રહે છે તે સત્ય દરેક જગ્યાએ દરેક વખતે પ્રાપ્ત છે.

મોક્ષના વિચારમાં કે નો મોક્ષ જોઈએ છીએ તે જોવું
 જોઈએ દેહ તો કાળ પ્રમાણે છૂટી જાય છે, તેથી દેહના

મોક્ષની જરૂર નથી. આત્મા નિત્યમુક્ત છે તેથી તેને પણ મોક્ષની જરૂર નથી. માત્ર દેહ, આત્મા, મોક્ષ, તેમના સંબંધ અને તે વિષે આપણે બાંધેલી અનેક કલ્પનાઓ છૂટી જાય અને સત્ય દૃષ્ટિથી સત્ય સંબંધથી રહેવાય તેનું નામ મોક્ષ છે. સાપેક્ષ ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રશ્નો પણ સાપેક્ષ છે. એ પ્રશ્નો સાચા ન હોવાથી તેના સાચા જવાબ મળે નહિ. માણસની દૃષ્ટિમાં એમ લાગે છે કે, એક બનાવમાંથી બીજો ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ય દૃષ્ટિમાં બધા બનાવ એક સત્યના ભાગ છે. ભૂત અને ભવિષ્યના બનાવો પણ સાપેક્ષ છે. જે બનાવ એક માણસને ભૂતકાળમાં બનેલ લાગે છે તે બીજા કોઈ માણસને ભવિષ્યકાળમાં લાગતો હોય.

આપણી મરણ પ્રમાણે ક્રિયા કરી શકીએ તેનું નામ મોક્ષ નથી, પણ આપણને બાંધી શકે એવી કોઈ વસ્તુ ન રહે તેનું નામ મોક્ષ છે. કોઈ દુઃખ આપે ત્યારે દુઃખ આપનાર પણ આપણું રૂપ છે, એમ માનવું જોઈએ. દેહના અભિમાનથી તે સહન થતું નથી, પણ દેહનું અભિમાન મૂકવાનું છે. ખરી રીતે તે દશામાં દુઃખ દેનાર પણ રહેશે નહિ; કારણ કે પોતાના દાંત જીલને કચરતા નથી.

સામાન્ય માણસ કર્મ પ્રમાણે કૃણ માગે છે. ધાર્મિક માણસને ગરીબ દેખી મુંઝાય છે અને અધર્મીને પૈસો કેમ મળે છે તે તેને સમજતું નથી; પણ પૈસો વધારે મળે કે ઓછો મળે તે ઉપરથી સારું કર્મ કે ખરાબ કર્મ માનવાનું નથી. સારું કર્મ તેજ કે જેથી આત્મલાભ મળે. કર્મની જૂદી જૂદી વાતો, તેના પ્રકાર, તેના હેતુ,

તેની કિંમત, તેના ફળ વગેરે ત્રાપેસ છે તે બધા પ્રશ્નોના ખુલાસા મળી શકશે નહિ તેનું કા-લ એ છે કે, માણસ પોતે પોતાને બૂદો જાણે માની તે બૂદો જાણના કષ્ટેલા મુખદુખ પ્રમાણે તેવું કષ્ટેલા ફળ માગે છે વસ્તુતઃ તે પોતે બૂદો જાણ નથી અને તેની કષ્ટનામા આવેલા પ્રશ્નો સાચા નથી અલેદ દષ્ટિમા પોતે સર્વમથ છે અને તેથી બધા ફળ તેના છે, છતાં બધાના દુખ તેને લગતા નથી તેનું કા-લ એ છે કે, આત્મજ્ઞાનમા દુખ કે-વા મુખ વધારે છે પણ એ જ્ઞાન દેહ ધયા પહેલા ઝનોટી નાટે દુખ નાવે છે તેવું દુખ દરેક મહાત્મા ઉપર આવે છે તેલિવાય આત્માની શક્તિની ખગર પડે ન હ. તગીતના મૂન્મા બધા તાગ્નો ઉપયોગ છે આત્માનું જીવન તગીતમય છે એક માણસ નું જીવન નમે તેટલું સાર લાભ હોય, બીજાનું ખરાબ લાભ હોય, છતાં બધા તે તગીતના સૂર છે, તેથી જે જીવન મળ્યું હોય તેમા સંતોષ નાખવો જોઈએ, પણ તે જીવનને બધાની સાથે એકસૂર કરવું જોઈએ જે જગ્યાએ બધન લાગે છે, તેજ જગ્યાએ તેજ વખતે મોક્ષ હાજર છે મુક્તિ વખતે જગત તો એવું ને એવું -હ છે, પણ જે અપૂર્ણ દષ્ટિથી જોતું અને અવ્યવસ્થિત દેખાતું હવું તે નવી દષ્ટિથી સાર અને વ્યવસ્થિત દેખાય છે બ્યારે બધું એકરૂપ લાગે ત્યારે કયી વસ્તુ જોઈએ? મત્ર ગરીબાઈ અને એકાત માત્ર પવિત્રતા નથી તે સર્વત્ર સર્વદા છે. ધૂમની રજના

અનંત સૌંદર્ય છે. દેહના જન્મમાં અને દેહના મરણમાં કળા છે. કળા જોઈને આનંદ આવવો જોઈએ.

માણસના મરણ પછી તેની સાથે વાતચીત થઈ શકે કે નહિ તે માટે હમણાં યૂરોપમાં પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. તેને 'પ્રેતાવાહન' અથવા 'સ્પીરીટ્યુઆલીઝમ' કહે છે. આવી બાબતમાં રસ લેનાર આ વિદ્વાનો એક વખત ઇંગ્લાંડમાં ભેગા થયા હતા. તેમણે દરેકે ઠરાવ કર્યો કે, પોતે મરણ પહેલાં કાંઈક લખીને કોઈ પણ શુદ્ધ સ્થળે રાખી જવું અને મરણ પછી તે શોધી કાઢવા માટે કોઈને કહેવું. આ પ્રમાણે તે ચાર વિદ્વાનોએ કયું અને કોણે શું લખ્યું હોય અને ક્યાં મૂક્યું છે તે કોઈએ કોઈને કહ્યું નહિ. થોડા વખત પછી તે ચારમાંથી એક માણસનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં જ્યાં 'પ્રેતાવાહન'ના પ્રયોગો ચાલતા હતા ત્યાં એક માણસ કે જે સાધનરૂપ થયો હતો તેણે કહ્યું કે તે મરી ગયેલ વિદ્વાન સૂચના કરે છે કે, તેણે અમુક ચાર જગ્યાએ ચાર ઇંટના કટકા દાટ્યા છે તે ભેગા કરી તે ઉપર જે લખ્યું છે તે વાચી-વ્રુઓ એ કટકા ભેગા કરી તેમાં કોતરેલું લખાણ વાચવાથી એમ નીકળ્યું કે હું જીવતાં જ શરત કરી ગયો હતો તે પ્રમાણે મેં મારું લખાણ એક સીલ કરેલા કવરમાં લખી અમુક બેંકમાં મૂકેલ છે. તે ઉપરથી બેંકમાં તપાસ થઈ અને જે લખાણ તે મૂકી ગયો હતો તે મળી આવ્યું.

૧૯૧૧ ની સાલમાં જ્યારે 'ટીટાનીક' નામની

સ્ટીમર ડૂબી હતી અને તે વખતે લગભગ ૧૫૦૦ માણસ ડૂબી ગયા હતા ત્યારે તેમા “ગિન્ચુ ઝાંક રિન્ચુઝ” ના અધિપતિ ‘વીલિયમ સ્ટેડ’ હતા તે સ્ટીમર ઉપડી તે પહેલા તેને કોઈ જોગીએ કંઈ હતું કે, આ મહીનામા તમે દનિયાની સુસાફરી કર્યો નહિ, છતાં તેમનું કહેવું ન માની તે સ્ટીમરમા સુસાફરી શરૂ કરી અને મૌની સાથે ડૂબી ગયા તે વિદ્વાનનો આત્મા પણ એક વખત ‘ગ્રેના વાહન’ના પ્રયોગો વખતે આવ્યો હતો અને પોતે જોગીનું કહેવું માન્યું નહિ તે માટે પરતાવો ભાંડેર કર્યો હતો.

આ નાના પુસ્તકમા ઘણા પ્રયોગોનું પશ્ચિમાત આપી શકાય તેમ નથી, પણ આ જાણત ઉપર યૂરોપના માણસોના મન ખરું આકર્ષાયા છે અને ઘણા પુસ્તકો પણ પ્રગટ થયા છે આ પ્રયોગોમા એક મોટો દોષ એ છે કે, ડેટલીઝ વાર જે માણસને બોલાવવામા આવે છે તેને બદલે બીજે કોઈ માણસ, સાધનરૂપ થયેલ માણસ નું શરીર વાપરે છે અને ખોટી સૂચના આપી પહેલા માણસના જેવું વર્તન બતાવે છે તે ઉપગત સાધનરૂપ થયેલ માણસના મનની અને શરીરની શક્તિને વખત જતા ઈજા થાય છે આવા પ્રયોગો હિંદમા પણ થતા અને હજી પણ જ્યારે કોઈ બાઈને મરી ગયેલ શોડ્યનું દુખ દૂર કરવાની જરૂર પડે છે ત્યારે કોઈ કોઈ જગ્યા એ તાત્કાલિક પ્રયોગો થાય છે થોડો વખત થયા યૂરોપના જેવા પ્રયોગો પણ આ દેશમા શરૂ થયા છે ડેટલીઝ વાર ચોગી લોકો પણ આવા પ્રયોગ કરે છે કેટલાકે મહા

તમાઓ સમાધિ લીધા પછી પોતાના લકતોને દર્શાવ આપે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે એમનાં પત્નીને દર્શાવ આપ્યું હતું અને જસસ કાઠરટ પણ તેની મા અને તેના શિષ્યો પાસે આવ્યા હતા. ફેર એટલો પડે છે કે, યૂરોપમાં સાધનરૂપ થનાર માણસની શક્તિ આવા પ્રયોગોથી ઓછી થાય છે અને હિંદમાં કાંઈ જીવને નુકસાન કર્યા વગર તેવા પ્રયોગ થાય છે.

તેમ મરણ પછીનું જીવન આવા પ્રયોગથી બાણી શકાય છે, તેમ જન્મ પહેલાંનું જીવન બાણીવા માટે પણ યૂરોપમાં પ્રયોગ થાય છે. એક માણસે એક ૧૮ વર્ષની છોકરી ઉપર તેવો પ્રયોગ કર્યો હતો. પહેલાં તે માણસે પોતાની શક્તિથી તે છોકરીને મૂર્છામાં નાખી. ત્યાર પછી તેના જીવને પાછો હઠાવ્યો. એટલે તે છોકરીને લાગ્યું કે પોતે તેની માને ધાવે છે. તે પછી પાછા હઠતાં તેની વાણી બંધ થઈ, અને માત્રની નિશાનીથી જવાબ આપતી હતી. તે વખતે તે ગર્ભમાં હતી અને તેને અંધ-કાર લાગતો હતો. તેની મૂર્છા વધારવામાં આવી ત્યારે તેમાંથી એક દુઃખી બુદ્ધા માણસનો અવાજ નીકળ્યો. પહેલાં તે બુદ્ધાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, પણ તેના જીવ જશ વધારે પાછો હઠાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના જીવનની બધી હકીકત કહેવા માંડી અને કહ્યું કે, પોતાનું શરીર છોડ્યા પછી, તે છોકરીની આસપાસ તે રહેતો અને બાળકના જન્મ વખતે તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો તે બુદ્ધા માણસને તેનો આગલો જન્મ કહેવાનું

કહ્યું ત્યારે તેમાંથી એક જુઠ્ઠી અને ખગ્ગ સ્વભાવની સ્ત્રીનો જન્મ નીકળ્યો, પણ માટલા વખતમાં તે ઇશ્વરી નો જીવ ધારી જવાથી પ્રયોગ અપૂર્ણ રાખવો પડ્યો.

ખરા માણસો આવા પ્રયોગો તન્ક લક્ષ આપતા નથી જન્મ પહેલા જીવતા હતા તેમ જીવનું અથવા મનુષ્ય પછી જીવતા જીવનું તેનું નામ મોક્ષ નથી, પણ અધિભૌતિક, અધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખથી કાયમને માટે દૂરથી તેનું નામ મોક્ષ છે તે માટે આત્મ-જ્ઞાન જોઈએ, અને આત્મજ્ઞાનથી જેટલાં નામ, રૂપ, જન્મ વગેરે ધયા હતા, ધાય છે અને યથે તે પોતાના લાગે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે સુચુકુંદને નિમિત્ત કરી કાલકવનને માર્યો અને ત્યારે સુચુકુંદે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે “તમે કોણ છો. તમારો જન્મ કયા ઘરે છે, તમારું ગોત્ર કયું ? એ ઇન્છ હોય તો કહો.” ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે, “માન જન્મ, કર્મ અને નામ હજારો છે. તે અનત હોવાથી માગથી પણ ગણી શકાય તેમ નથી. પૃથ્વી ઉપરની પૂજના વ્યક્તો કદાચ ગણી શકાય, પણ મારા શુદ્ધ, કર્મ અને નામ ગણી શકાય તેમ નથી. તમે કાળમા ઉત્પન્ન થયેલ માન જન્મ અને કર્મ ગણનાં ઋષિમુનિઓ પણ પાર પામી શકતા નથી”

કાળ સાપેક્ષ છે તેનો આધાર દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ ઉપર છે. જેવા દેશકાળમા સ્ત્રીને દ્રષ્ટા એટલે જોનાર માણસ જગતને જુએ છે, તેવો દેશકાળ જગત તેનાપ્રત્યે દેખાડે છે, એક માણસને ઘણી વાર સવિધમાં બનવાનું હોય તેનાં

સ્વપ્નાં આવતાં અને તે સ્વપ્નાં લખી રાખવાની તેને દેવ હતી; તેથી તેના પ્રયોગ સાબીત થઈ શકતા. તે ઉપરથી તેને ખાત્રી થઈ કે, જે સાચો દ્રષ્ટા છે તેને કાળતું બંધન નથી. અંતર્જ્ઞાનથી અંતર્વૃત્તિ ફેરવતા આવડે તો એક ક્ષણમાં પણ જીવ, ઈશ્વરના નિત્યસ્વરૂપમાં જઈ શકે; કારણ કે કાળ સાપેક્ષ છે. આ ભાવને સમાધિ કહે છે. સમાધિમાં દેટલો વખત ગયો તેની ખબર પડતી નથી.

પ્રો. ઇન્સ્ટીનની સાપેક્ષવાદની શોધથી હિંદુધર્મનાં પુરાણોની કથા ઉપર પણ નવું અજવાળું પડે છે. પુરાણોમાં લખેલ છે કે, પરમાત્માએ પોતાની “કીડા” માટે જૂઠા જૂઠા લોક ઉત્પન્ન કર્યા છે. હબ્રુમુધી એમ મનાતું હતું કે, લોક એટલે કોઈ નવી પૃથ્વીઓ હશે; પણ આ ખાખત સાચી લાગતી નથી. ‘લોક’ એટલે જોવા અથવા દેખાવું. સંસ્કૃત ભાષામાં અને અગ્રેજી ભાષામાં પણ ‘લોક’ના એ અર્થ થાય છે. પુરાણોની મુખ્ય ભાષા સમાધિભાષા છે. તેમાં સમાધિના અનુભવ છે. ‘લોક’ ઉપરથી લોક થાય છે; તેથી લોક એટલે પ્રદેશ નહિ પણ દૃષ્ટિગિંદુ સમજવાતું છે. મનુષ્યનું દૃષ્ટિગિંદુ એટલે મનુષ્યલોક અને નાગનું દૃષ્ટિગિંદુ એટલે નાગલોક વગેરે. જેવો દ્રષ્ટા તેવી દૃષ્ટિ. જૈનધર્મમાં એને પર્યાયાર્થિક નય અથવા વ્યવહારનય કહે છે.

જે દૃષ્ટિગિંદુથી જીવ જગતને જુએ છે, તે પ્રમાણે તેના દેશકાળ બંધાય છે. દેશકાળથી રહિત આત્માની દૃષ્ટિથી, જ્ઞાની પુરુષની માફક જગતને જોઈ શકાય તો

જગતની ઉત્પત્તિ / દેખાશે નહિ, વાનસ્પતિ કે ગાળ સાપેક્ષ છે, આત્મા તો જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પણ હતો, તેથી તે દૃષ્ટિએ બધું બધે ઠેકાણે બધે વખતે દેખાય છે ત્યાં ઉત્પત્તિ નો વિચારજ નથી ત્રી. ઇન્ડીનની શોધ પ્રમાણે પણ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય કે, જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી કાઠક છે પણ તેને શું કહેવું તેનો આધાર જોનારના જ્ઞાન ઉપર છે

જગત અને ઈશ્વરવિષે આપણે આપણા વિચાર આપણી દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ તે દૃષ્ટિમા ફેરફાર થાય એટલે જગત નવા રૂપે દેખાય બ્રહ્મદૃષ્ટિએ જગત બ્રહ્મરૂપ લાગે બધા માણસ આત્મારૂપ દેખાય, બધા નિત્યમુક્ત છે એમ જોઈ શકાય

મનુષ્યના મનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે એક પછી એક વિચાર આવવાથી ઉત્પન્ન થાય છે આત્માથી મળતું જ્ઞાન એક ક્ષણમા એક સાથે વિજળી ના ઝબકારાની માફક વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે, તેથી જ્ઞાનીને વિચાર કરવાની જરૂર પડતી નથી આપણને જગતવિષે અને ઈશ્વર વિષે જે જ્ઞાન છે તે આપણી લાગણી પ્રમાણે થાય છે આપણા ઉપયોગમા આવતા માખ, ફૂટ, ઘડિયાળ વગેરે સાપેક્ષ છે અમુક વસ્તુ સારી અને અમુક વસ્તુ નરસી, તે વિષેની આપણી માન્યતા સાપેક્ષ છે વસ્તુ પોતે સારી નથી, તેમ નરસી પણ નથી બધું લગવડરૂપ છે જેવો ગ્રાહક તેવી તે દેખાય છે આપણે સ્થિર હોઈએ ત્યારે એક વસ્તુને જોઈએ ત્યારે તે વસ્તુના કિંવુ અમુક ગતિએ આપણી આખને

અડે છે અને તે કિરણની ગતિ પ્રમાણે તે વસ્તુ દેખાય છે; પણ આપણે ગતિમાં હોઈએ તો તે વસ્તુનાં કિરણ આપણી પાસે આવવામાં ઓછા અથવા વધારે વખત લે છે. આપણે તે વસ્તુ તરફ જતા હોઈએ તો ઓછા વખત લાગે છે અને તે વસ્તુથી દૂર જતા હોઈએ તો વધારે વખત લાગે છે. તે પ્રમાણે તે વસ્તુના દેખાવમાં અને તે પ્રાપ્ત કરવાના વખતમાં ફેર પડે છે. બધા આધાર આપણી ક્રિયા ઉપર છે. જગતનો સ્વભાવ અને દેખાવ નિયત નથી. જેવો દ્રવ્ય, જેવો ગ્રાહક, તે પ્રમાણે તે સ્વભાવ દેખાય છે. ભગવાન સર્વત્ર સર્વદા છે અને ખરો ભક્ત તેને સર્વત્ર અને સર્વદા ભોઈ શકે છે; કારણ કે તેની દૃષ્ટિ મનુષ્યની દૃષ્ટિ જેવી હોતી નથી. કોઈ પણ રીતે મનુષ્યભાવ છોડવો, મનુષ્યની દૃષ્ટિ છોડવી, તે બધાં શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે. તેનું કારણ તે ભાવની દૃષ્ટિ પૂર્ણ નથી. જીવ અને જગત જૂદાં નથી. તે વચ્ચે દેખાતા ભેદની લીટી નિયત નથી. તે ફેરવી શકાય છે; કોઈ વસ્તુને જોવી ત્યારે પૂરી જોવી જોઈએ અને તેનું ઉપયોગી તત્ત્વ પહેલું જોવું જોઈએ. મનુષ્યદૃષ્ટિથી બીનઉપયોગી પહેલું દેખાય છે; એટલે આત્માને બદલે શરીર દેખાય છે અને તેથી ઉપયોગી અદૃશ્ય થાય છે. બધા ઉપર પ્રેમ રાખવાથી બધી વસ્તુઓ સાથે એકતા સહજ થાય છે. તે એકતાથી બધાનું જ્ઞાન પણ સહજ થાય છે. તે વખતે દુઝી દૃષ્ટિ છૂટી જાય છે. તેનું નામ મોક્ષ. સારંગીના જૂદા જૂદા સૂરની જેમ એકસૂરતા

થાય છે, તેનું જીવન, જગત અને ઈશ્વર એક મંગીન રૂપે મનુષ્યમાં આવવા લેખાયે

એક નાટક ઘણા માણસ લુપ્ત તેની ચમર દરેક પ્રેક્ષકને દરેકની આગળી પ્રમત્તે થાય છે ખરો નહીં તેને પડે છે, કે જે પ્રેક્ષક દરેક નાટકકારની સાથે તેના નાટ્યરસમાં એકતા પામી ગયો હોય બધા આધાર ભેદર ઉપર છે તે દ્રષ્ટિએ ભેદરે તે જાણે નાટકને પોતાને ભેનાથી પૃથક્ કાઢી સ્વભાવજી લાગતો નથી ભે જગતનો સ્વભાવ નિયત માનીએ તો તેની સાથે એક થવું બહુ મુશ્કેલ પડે તેમ માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે સ્વભાવ નિયત નથી

પશુઓને આપણા જેવી નીતિ નથી તેઓને જગતના સૌંદર્યનો ખ્યાલ નથી, ધર્મનો ખ્યાલ નથી, કારણ કે તેની દ્રષ્ટિ જુદા પ્રકારની છે તેથી તે જુદા શોકના માણી છે તે પોતાના શરીરને ભેદ શક્તિ નથી, માણસ પોતાના શરીરને ભેદ શકે છે, મહાત્માઓ પોતાના શરીરને પોતાથી જુદું ભેદ શકે છે અને યોગીઓ બીજાના શરીરમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે, કારણ કે તેઓને પોતાના શરીર વચ્ચે અને બીજાના શરીર વચ્ચે ભેદ લાગતો નથી એક માણસ અને બીજા માણસની વચ્ચે જે આકાશ દે ાય છે તે માત્ર પર્યાય છે તેને માણસ આકાશ કહે છે, પણ તે ખરેખર આકાશ નથી તે પણ કોઈ વસ્તુનો પર્યાય હોવાથી આત્મજ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ થાય છે તેથી દેશથી અને

કાળથી દૂરપણુ દૂર થાય છે નાના ગોળાકારનું મધ્ય બિંદુ મોટા ગોળાના મધ્યબિંદુ સાથે એક થાય છે. જેવું જ્ઞાન તેવી દૃષ્ટિ અને તેવો અનુભવ

સૂર્યોદય વખતે અને સૂર્યાસ્ત વખતે જે સૌંદર્ય દેખાય છે તે માધ્યમથી માણુમ અને કળાવાન માણુમ એકમંબી નીતે લોગવી શકતા નથી કળાવાનને તેમાં નવું સૌંદર્ય દેખાય છે, તેવી જ રીતે જગતના બધા પદાર્થોમાં અનેક પર્યાય છે તેમાં અનેક પ્રકારનું સૌંદર્ય છે, પણ તે કળાવાનને જ માત્રમ પડે છે

જેમ કળાથી એકતા આવે છે, તેમ વિદ્યાથી પણ એકતા આવે છે શરૂઆતનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તેથી તે અવિદ્યાવાળું હોય છે, કારણ કે તેનો આધાર ઇન્દ્રિયો ઉપર રહેલો હોય છે વિદ્યાનું જ્ઞાન આત્માથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે એક જ્ઞાનમાં બીજું જ્ઞાન ઉમેગે જ્ઞાનનો સન્વાજો કરીએ તેથી પૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી પૂર્ણ જ્ઞાન આત્માના તેજથી એકસાથે એક ક્ષણે પૂની વસ્તુ બતાવે છે શુદ્ધ મન શરીરથી તૂટ રહી શકે છે અને જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં અને કાળમાં વિચરી શકે છે-એટલે જ, મનના ફેન્દાર પ્રમાણે દેશ અને કાળના સ્થાપજ ફેરી જાય છે જે વસ્તુ દૂર દેશમાં હોય તે નજીક લાગે છે ઘણા કાળ પહેલાં બની હોય તે હાલમાં બની હોય તેમ દેખાય છે તેથી કેટલા એક મહા-માઓને જૂદા જૂદા શહેરો અને સારી માગી વસ્તુઓ જોવાની ઇચ્છા થતી નથી

વિદ્યાધી કુળા ખીલે છે જીવના પોતાં બધન તૂટી
બાંધ છે, જગત પાન મા તમાઈ લય છે નનના ર ન ઉપર
અશક્તા ધવી લેખને ખેટી ગેવ દૂ-ક વી લેખને ભગવાન
કેવા છે તે વિશે કાઈ ક પના જાણવ ની જગત નથી ત્યા
મનના દેવ સ્વપ્ન દેખ શે અને પાછી ॥ પના હી જશે ત્યા
પ-માત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થશે તેવખને તે કેવા હશે ને આગળ
થી નક્કા ક લુ નહિ લેનાના પ નાને નમનવવાની શક્તિ છે

ત્યા દ્રષ્ટા અને દ્રવ્ય એક થાય છે ત્યા ર ન
પ્રગટ થાય છે ર ન એટલે વસ્તુને આખી લેવી આખી
લેવા માટે તેની લાયક એક થવું લેખને

માણુ ન લેને ન-જ મહે છે તે મ જ, નથી મ-જ
એટલે જે સધનથી તે જીવ મનુષ્યવર્તકે જીવતો હતો
તે સાધન જીવ ધવાથી મૂકવું પડે છે બીજાની દૃષ્ટિએ
તે દેખાતો નથી મનુષ્ય થવા માટે તેણે જે સાધન
હોયું હતું તે મૂકી દીધું તેથી તે પોતે તો પહેલા હતો
તેવો નહો, તેથી મહિયાવાડમા મરી ગયેલ માણુને
' રાઈ થયે ' એન કહે છે જેમ આજના દિવસના
સરકાર હાથને રાત્રે નિદ્રા લાઇ-પ છીએ અને સવારે તે
સરકાર હાથને ટીકીએ છીએ તેમ મ-જ વખને આ
જન્મના મર્યાદામાં જીવ નીકળે છે અને તેજ સરકાર-થી
પાછું શરીર લે છે, પણ છતાં જેન દરેક સૂઈને દિવસ
પછી આપણને મ-જ અને જન્મ લેવું હાગતું નથી
તેમ આપણે આત્મા મ-તો નથી અને જન્મતો નથી
આપણે જન્મ્યા ત્યારે આપણને જન્મની ખબર નહોતી

બીજાનો જન્મ જોઈને એમ લાગે છે કે આપણે પણ એવી રીતે જન્મ્યા હોઈશું, પણ તે હાલની દૃષ્ટિનું ક્ષણ છે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે તે માટે સૌ કંઈપણ કહે છે, પણ કોઈએ તે વખતે તેની ઉત્પત્તિ જોઈ નહોતી તે માટે પણ હાલની દૃષ્ટિથી વિચાર થાય છે મનુષ્યતરીકે દેહાલિમાનની દૃષ્ટિથી જન્મ અને મરણના યનાવ જેવા દેખાય છે તેવા વસ્તુતઃ નથી પણ એને જન્મમરણ માણસના જેવા લાગતા નથી, કારણ કે તેમને માણસના જેવી લાગણી નથી જ્ઞાની તો પોતાને મનુષ્યના દેશ અને કાળથી અતીત જુએ છે, પોતાને અમુક જગ્યામાં જ રહેલા અને અમુક કાળમાં રહેલા માનતા નથી એટલું ખરું છે કે, તેના દેખાતા મૃત્યુ વખતે તેની આસપાસ બેઠેલા તેના સગા અને મિત્રોને દુઃખ થાય છે, પણ તેનું કારણ તેઓની મમતા છે. જ્ઞાની પોતાના આત્માનું જન્મ પહેલા અસ્તિત્વ જોઈ શકે છે તેથી મરણ પછી પણ તેને તેનો અનુભવ ગ્હે છે, તેથીજ જાગવાને અર્જુનને પહેલા સમજાવ્યું હતું કે, આત્મા જન્મતો નથી

શરીર અને આત્માનો સ્વભાવ ઉદર-ખિલાદી જેવે છે જેમ જીવતો ઉદર ખિલાદીને મારી શકતો નથી તેમ જીવતું શરીર આત્મજ્ઞાનની આડે આવી શકતું નથી, તો પછી બ્યારે મરેલો ઉદર ખિલાદીને મારી શકતો નથી તો મરેલું શરીર આત્મજ્ઞાનને વિદ્ય કે કરી શકે ? શરીર ખૂટવાથી માત્ર શરીરના ધર્મ પૂરે ?

કરી શત્રું નથી મનુષ્યો સ્વભાવ નિર્જા લેવો છે. નિર્જા પણ આ-માને સ્પર્શ કરી શકતી નથી વિચારથી દેશકાળ ઉત્પન્ન થાય છે, દેશકાળથી જીવન ઉત્પન્ન થાય છે આત્મજ્ઞાનથી વિચાર બંધ પડે છે, તેથી અમુક જગ્યાએ અને અમુક કાળમાં જીવન ગાપવાની જરૂર પડતી નથી જે લેણુ તે પૂરૂ લેણુ તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરી બાંધ છે ડવિતામાં, કળામાં, સંગીતમાં ઘણી વખત મન વિશાસ થામે છે અને નવા જ્ઞાનદામાં મોજ કરે છે, લાજની ધૂનમાં મનુષ્ય ચપટીમાં ઉડી જતું લાગે છે, મરતી વખતે તેની દશા થાય તેને વિદેહ-સુક્તિ કહે છે, પણ દેહલાકે સાન્યશાળી પુરુષોને જીવતાજ તેવી દૃષ્ટિ આમ થાય છે તે જીવનસુખ કહેવાય છે તે દૃષ્ટિએ જન્મ, મરણ, જીવ, જન્મ, ધર્મ, વગેરે એકજ વસ્તુના પર્યાય અથવા દેખાવ લાગે છે એકજ વસ્તુ સાચી છે, પણ લેવો દ્રવ્ય અને લેવી તેની દૃષ્ટિ તે પ્રભાવે તે વસ્તુના દેખાવ લાગે છે ખગોળવેત્તાને પૃથ્વી, સૂર્ય ચંદ્ર અને તારા જુદા પ્રકારના લાગે છે, વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞાને પૃથ્વી જુદા પ્રકારની લાગે છે, ડોક્ટરને શરીર ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય ત્યારે તે તેને શાકની માફક ગેળે છે

આત્માના અનુભવ માટે મનુષ્યની ભાષા પૂરતી નથી શ્રદ્ધાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તર્કથી પર્યાયમાંજ દૃષ્ટિ રહે છે જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રગુરુ અને અનુભવની જરૂર છે અનુભવ માટે એકાંત અને વેગવ્યની જરૂર

રહે છે પહેલા અનુભવમા આશ્ચર્યકારક ભાવ, ખીઠ, આનંદના ઉભરા, તેજ, શક્તિ વગેરે આવે છે તે ઘણો વખત રહેતા નથી તેમા ચમત્કાર જેવું કાંઈ હોતું નથી ખીજાની નજરે જે ચમત્કાર લાગે તે જ્ઞાનીનો સ્વાભાવિક ભાવ હોય છે

જ્ઞાની જે જે વસ્તુને જુએ છે, જે જે શબ્દ સાંભળે છે, જે જે વસ્તુને અડે છે, તે તે મધ્ય તે થઈ જાય છે તેને વિચાર કંવાની જરૂર પડતી નથી, ચાલવાની જરૂર પડતી નથી તે પોતાના શરીરને સમગ્રિ શરીરના ભાગતરીકે જૂઠું જોઈ ગઢે છે તે સિવાય સમાધિભાવ અથવા પ્રહ્લભાવ ટૂંતો નથી આવા અનુભવમા તેની બધી ઈ જ છૂટી જાય છે જે જે કામ સામાન્ય માણસને ઉપયોગી લાગે છે, તે તેને ઉપયોગી લાગતા નથી તેનામા સમના અને નિષ્પ્રામતા વિશેષ રહે છે તે નાતજાતના બંધન રાખી શકતા નથી

જ્ઞાનીને આત્મભાવે બધી દશાનો એકસાથે અનુભવ થાય છે જીવની સુખ્ય ચાર દશા છે બ્રહ્મ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને ચૈત્ત્રી આત્મભાવની તુરીય અવસ્થા જોકાન્મા ના, ઉ મ અને ન, એ પ્રમાણેના ચાર અક્ષર એ ચાર દશાના સૂચક છે જે દશામા બ્રહ્મ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય ભાવ એકસાથે અનુભવમા આવે તે જ્ઞાનમય સિદ્ધદશા કહી શકાય આ પૃથ્વીમા નાત્રિ અને દિવસ ચોકસાથે થાય છે-એટલે કે, ત્યારે એક ઠેકાણે દિવસ હોય છે ત્યારે ખીજે ઠેકાણે રાત્રિ હોય છે,

વિચારની જરૂર ન હોય ત્યારે તે મૂઢી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મૂર્ખ કાનીગર પેતાના સાધન લઈ લઈને ફરે છે. ઘણો કારીગર તે એક જગ્યાએ રાખે છે અને જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગમાં લે છે. તેવી જ રીતે વિચારની જરૂર ન હોય ત્યારે મન એક બાજુ મૂઢી દેવું જોઈએ તે મુકાય ત્યારે નવું ચેતન અદર પ્રગટે છે. જગત નવે રૂપે દેખાય છે, દૃષ્ટિ એટલી ફેરી જાય છે કે બીજાને મદદ કરવાનો વિચાર પણ જતો ગહે છે, કારણકે તે દૃષ્ટિએ બધું એકરૂપ લાગે છે તે દૃષ્ટિમા વેપારી જુદું નહોતી નથી છતાં તેના આત્માનું તેજ તેના મળધમા આવે તેને લાયકાત પ્રમાણે મળે છે.

કેટલાકને જગતની ઉત્પત્તિના જોવા અનુભવ આત્મામા લાગે છે એટલે પહેલા આત્મા આકાશની માફક વ્યાપક લાગે છે, પછી વાયુની માફક ચાલતો લાગે છે, પછી સૂર્યની માફક સર્વદ્રષ્ટા બને છે, ત્યાર પછી જળની માફક પ્રેમથી ઢ્રવે છે અને અંતે પૃથ્વીની માફક ઘટ અથવા ચિદ્ધન અથવા આનંદધન બની જાય છે જેમ પથ્થરના તરવે આત્મામાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે તે આત્મામા લય થાય છે મનને તો મૂકવું જ પડે છે તે ઘણું બધું લાગે છે, પણ તેની જગ્યાએ નવી સારી દગા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આશાના કિરણ જણાય છે એ જ્ઞામા દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય એક થાય છે જોનાર માણસ પરંતુ માથે એકદમ એક થાય છે, આજ માત્રુ જ્ઞાન છે, સાત્ત્વ જીવન છે.

અહીં અખૂટ આશ્ચર્યકારક આનંદ છે. લોભ, ભય, ક્રોધ નાશ પામે છે અને નવું જગત જન્મે છે; એટલે કે આ જગત નવે રૂપે દેખાય છે.

પણ જેમ જંગલી માણસને સામાન્ય લખવા-વાંચવાની ભાષા શીખવામાં વખત લાગે છે; તેમ આકાશ, ઝાડ, ફળ, ફૂલ વગેરેની ભાષા સમજવામાં પરાવિદ્યાની જરૂર રહે છે. તે સંસ્કાર આવશે ત્યારે ‘હું’ અને ‘મારું’ એ બોલવામાં શરમ આવશે. ખીજાને તુકસાન થાય એવું કોઈ કાર્ય કરવાની વૃત્તિ થશે નહિ.

આત્મદષ્ટિએ બધું આત્મારૂપ લાગે છે. ઝાડ, પશુ, પક્ષી, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આપણા શરીર કરતાં પણ આપણી વધારે નજીક છે. તે જ્ઞાન માટે દૂર જવાની જરૂર નથી; તે બધામાં છે.

ત્યારે એમ લાગે છે કે, જાણે કે આપણે નવું જગત રચતા હોઈએ. મન શાંત કરી પ્રેમથી બધામાં પોતાને જોવું તે ખાસ જરૂરનું છે. તે વખતે દોષ અને પાપ અદૃશ્ય થાય છે. આપણે આપણા મૂળમાં જઈએ છીએ. તે શાંતિમાં આનંદ મળે છે. શક્તિ, પ્રેમ, વિશાળતા, જ્ઞાન, તેજ વગેરે મળે છે. તેમાંથી નવા વિચાર, નવી લાગણી જન્મે છે. તે માટે થાક લાગે તેવી મહેનતની જરૂર નથી. ઉલટું નિષ્ક્રિય ભાવથી, સત્તામાત્રથી ઘણી ક્રિયા બને છે. ત્યાં ક્રિયા છે, પણ નવા સ્વરૂપે રહે છે. જેમ એન્જીનનો ડ્રાઇવર પોતે નીચે ઉતરીને દરેક વખતે પેડાને ચલાવતો નથી પણ માત્ર એક લીવરને

દેરવી આખી દેનને ગતિમા મૂકી શકે છે, તેમ આત્મા ની સૂક્ષ્મ ક્રિયાથી પ્રયત્નવગર જગતને ગતિ મળે છે

પણ વિચાર અને લાગણીને ગતિમા મૂકવા માટે આવી શક્તિ પ્રાપ્ત થયા પહેલા મુશ્કેલી નડે છે જ્યારે તે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ખર્ચ સરળ હોય તેમ જણાય છે

માણુસમા દેરફાર તો ઘયાજ કરે છે, પણ ખરેખર દેરફાર ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે માણુસમા આત્મભાવ દાખલ થાય છે ત્યારે તેને પોતાનું શરીર પોતાથી જુદું દેખાય છે, અને બહારનું જાત પોતારૂપ લાગે છે જ્યારે અદરતી દશા આવી શક્તિને લાયક થાય છે, ત્યારે આવી શક્તિ દાખલ થાય છે, છતાં નવો ભાવ લાગે વખત ટકતો નથી તેમા ચઢ ઉત્તર થયા કરે છે દૃઢતાથી અતે જિત મળે છે તે દેરફાર માટેજ મનુષ્ય વારંવાર જન્મ લે છે

આખરે વિચાર બધ પડે છે, અને તે જગ્યાએ ચાલ લાગણી રહે છે, જ્યાં વિચાર માટે જગ્યા રહેતી નથી બધુ જીવન ફરી થાય છે, પોતે પોતાનો નિયંત્રા બને છે, પવન તેનો ફૂત બને છે, અગ્નિ તેની સેવા કરે છે, તે ઠાન વગર સાલણી શકે છે, આખ વગર દેખી શકે છે, જીભ વગર સ્વાદ લઈ શકે છે, નાક વગર સુધી શકે છે, આમડી વગર બધાને સ્પર્શ કરી શકે છે એક આત્માના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે આત્મજ્ઞાની પરાવાણી બોલે છે

પરાવાણી કુગેદના વાકેસૂત્રમા આત્મભાવે પોતાનું

સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે સંભળાવે છે:—

- ૧ " હું વિશ્વદેવ બનીને જગમાં રમું છું,
આદિત્ય, રુદ્ર વળી હું વસુદેવ બમું;
હું મિત્ર ને વરુણને ભરીને રહી છું,
ઇંદ્રાગ્નિને જગવું છું વળી અશ્વિનોને.
 - ૨ જે રાજધાની વસુની ચિતિ જ્યોતિવાળી,
યજ્ઞે વડે પ્રથમ સંગમની ગણાતી;
દેવો પ્રવેશી બહુ પૌરુષનો ગણાતા,
તે દિવ્ય રૂપ મુજનું જળકાવતા આ.
 - ૩ હું સ્પષ્ટ વાણી વહું છું અનુભૂતિની આ,
દેવો તથા મનુજના હિતની ગણાતી;
જેનો પ્રકર્ષ કરવા મનમાં હું ધારું,
તેને બનાવું ઋષિ હું વળી આદ્ય દ્રઘટા.
 - ૪ શ્રદ્ધા તમારી શ્રુતિવાક્ય મહીં વસે જો,
તો હું વહું શ્રુતિમુખે શ્રવણે ધરો આ;
જે શ્વાસધારી જીવ આ મુજ બીજમંત્રે,
મારા રહસ્ય સ્વરને સુણતાં રહે છે.
 - ૫ જેઓ વિચારગ્રસ્ત થઈ મનમાં ભ્રુએ છે,
તે બાણુતા મુજ બળે ભુવનો ઝંજે છે;
જેઓ બહિર્મુખ બની ભમતા ફરે છે,
તે ક્ષીણ થાય ભવયોગ વિના સૂકાતા.
- હું રુદ્રને ધનુષ અર્ચું અમોઘ વીર્ય,
પ્રદક્ષ દિવો ઝટ હણાય શરપહારે;
અંતર પ્રવેશી કરું છું જનને સુમત્તા,

ઘાવા પૃથિર્વા ધરીને રહું છું સમર્થ ૬
 હું સોમની વિકલતા હણીને જનાવું,
 પૂર્ણેન્દુ રૂપ વળી મડળ સૂર્યનાને !
 ત્વષ્ટા જનાવું વળી પૂષણ નામ આપું,
 તેના વિનાશી જવથી ભગ નામ આપું ૭
 જે અર્પતા હવિષને રસ સોમ કાઢી,
 તેને ઘણું દ્રવિણ અર્પું જગે અગ્રાધ,
 એતન્ય વર્ષણ કરી પિતૃને પ્રબોધું,
 અત સમુદ્ર જલમા મુજ યોનિ રાખું ૮
 ત્યાથી સચેત કરું છું ભુવનો અનત,
 વિશ્વાત્મ રૂપ ધરીને પ્રતિ અડ યોગી,
 વાયુની મુક્તિ કરીને સધળે દરે છું,
 વિશ્વે અનત ભુવનો મહો હું રમું છું ” ૯

તપસ્વી હુંસેન મન્સૂર હમેશા “અનલ હક” એટલે
 “ હું ઇશ્વર છું ” એમ પરાવાણીથી બોલતા, તેથી
 કેટલાક આશુરી પ્રકૃતિવાળા માણસોને ક્રોધ આવ્યો.
 તેઓએ તેમની જીવતા આમડી ઉતારી તેમના શરીરના કટકા
 કરી નાખ્યા ત્યારે પણ તે કટકામાંથી “અનલ હક, અનલ
 હક ” એ પ્રમાણે અવાજ નીકળ્યો હતો. તે પછી તે
 કટકાને બાળી નાખવામાં આવ્યા, ત્યારે પણ તેમની રાખ
 માંથી અવાજ નીકળ્યો કે “અનલ હક” અહ મહાસ્મિ ।

ૐ શાંતિ શાંતિ: શાંતિ: ॥

૨ ૨ ૨

સમાપ્ત

૮ ૨ ૨ ૨ ૨

આ ગ્રંથનો સારાંશ

તત્ કર્મ હરિતોપં યત્ ।*

સા વિદ્યા તન્ મતિર્યયા ॥

જે કર્મથી હરિને સ તોષ થાય તેજ કર્મ છે,
જે વિદ્યાથી હરિમાં બુદ્ધિ રહે તેજ વિદ્યા છે.

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત ની પી ખર્ચ રૂ ૧૦) મુનીનો રૂ ૦૧ જુદો લાગે :
 ૨-મ ગાવેનામાના જે પુસ્તકો ન આવે તે ખનામ સમજવા ૩-પૂર્વ મૂલ
 તથા વધારાના પેટી ગ-પોસ્ટેજ ઈનો રૂ ૦૧ પ્રત્યક્ષી મોકલી ૮-૨
 ના પુસ્તક રેતરસ્તે મ ગાવવાથી ટપાન કરના બહુ એ ઠો ખર્ચ થ
 ૪-ધણાખમ પુસ્તકોની અમદાવાદમાં હજી મિલિયની કિંમત થા

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

પુસ્તકાલય મૂલ

મ પૂર્ણ મહાભારત-શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાતર	૫૨૦૦	..	૫
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-ઉત્તમ ભાષાતર ૩૩ ચિત્રો	૧૩૨૦	..	
તુલસીકૃત રામાયણ-ઉત્તમ ભાષાતર ૪૦ ચિત્રો	૧૩૫૦	..	
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-ઉત્તમ ભા., નવી આવૃત્તિ	૮૦૦	..	૫
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૭૮૪	..	
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાનિમાયણ-૩૦ ભા. ગ્રે ભાગમાં	૧૬૦૦	..	૧૦
શ્રીદાસમોદ-ઉત્તમ ભાષાતર	૬૨૦	..	
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ઉત્તમ ભા., નવી આવૃત્તિ	૮૦૦	..	
શ્રીભગવતી ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાતર	૮૬૪	..	
શ્રીમદ્ભાગવત-૩૦ ભા., ૧૬ ચિત્રો, નવી આવૃત્તિ	૧૦૪૮	..	
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બે ભાગ ભેગા	૬૫૦	..	૨
પંચરત્ન ગીતા-ગુ ટીકા માથે સામાન્ય અક્ષર ભા, મોટા અક્ષર ૦		..	
ભગવદ્ગીતા-સરલાઈસહિત-૨૬ આખપા, ૫૨ ૨૫૬, ૦)ન, પાકુ		..	
" " મોટા અક્ષર, ૬૬ ૫૫૬.૧૧ ૫૨ ૨૭૨ ૦, ૦		..	
" " શ્રીધરી ટીકાનુસાર, આખપા, ૪૮૦		..	
ભગવદ્ગીતા-મરાઠી કે હિંદી ટીકાસહિત	૨૩૦	..	
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ અક્ષર ભા, મોટા અક્ષર		..	
પંચરત્નગીતા મૂલમાત્ર નાના મધ્યમ તથા મોટા અક્ષરમાં ભા, ભા, ૦		..	
મહાભારત અને રામાયણ વિશે કેટલાક વિચાર	૨૦૦	..	

શ્રીમહાભારત વિષે-ખાસ જાણવા જેવા વિચાર...	૩૨૮	...	૧૧
ખખાની વાણી-મનહરપદ માથે ૧૧,	શ્રીતમની વાણી	...	૧૧
છાત્રમની વાણી-અંચ પહેલો ૧, બીજો ૧૧, ત્રીજો ૧, ત્રણેના ૩ ૩)			
ધર્મતત્ત્વ-અક્રિમચરિત્રમાથે ૩. ૦૧૧	...	ચોગતત્ત્વ	૧૧
દેવામી રામતીર્થ-અંચ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫	...	૫૮૦	૨)
" અચ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯	...	૬૮૦	૨૬
" અચ ૩ જો-ભાગ ૧૦-૧૧	...	૫૨૮	૨)
" અચ ૪ જો-ભાગ ૧૨-૧૩	...	૬૪૦	૨)
દેવામી વિવેકનંદ અચ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૩	...	૫૭૫	૨૬
" અચ ૨ જો-ભાગ ૪-૫	...	૬૦૦	૨૬
" ભાગ ૬ થી ૮ નોખા	...	૧૦૦૦	૩૬
" ભાગ ૯ મો-મ'પૂર્ણ ચરિત્ર	...	૭૪૦	૨૧૧
" ભાગ ૧૦ મો-રાગચોગ	...	૫૦૦	૧૬

જનમાગર-૬૬ ૫૪૬૧૧, ૫૮ ૨૦૬, સદુ પૂકુ ૦૧૫ પાકુ ૦૧૫			
ગર્ભ વિમાન...	૧૧	સ્વર્ગની કુંચી	૧૧
નનો ખગતો	૧૧	સ્વર્ગનો પ્રકાશ	૧૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

સંશ્રુ-ભાગ પહેલો ૦૧, બીજો ૨૧, ત્રીજો ૧૧, ચોથો	...	૧૧
ધસો-નવી આદ્યતિ..	...	૪૬૮ ... ૧૧૧
દર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ પહેલો ૧)૧, ભાગ બીજો	...	૧૧
મનિષ્યધમાળા-ધર્મતત્ત્વમાથે	...	૫૬૦ ... ૧૧૧
સેય જીવન (નવી આદ્યતિ)	...	૧૪૪ ... ૦૧

ધર્મિહાસ અને વૈદકસંબંધી પુસ્તકો

ચંદ્રાનનો ધર્મિહાસ-જે ગોટા અર્થેમા..	...	૧૫૩૦ ... ૧૦)
ધર્મિપદ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	...	૭૦૦ ... ૪)
ગૌરવવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાધીજીત..	...	૧૪૦ ... ૦૧

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

શ્રી ભારતરત્ન તથા વિદ્યમુખુરુ ચોરવામી	૪૩૨	...	૧૧
---------------------------------------	-----	-----	----

